શિવાજીનો વાઘનખ

'ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો

નવલ કથા

પુસ્તકનું નામ.	કિમ્મત.
કથાસરિત્સાગર (૨ ભાગ. આવૃત્તિ ૨ જી)	૪- ૦-૦
અદ્ભુત વિક્રમાદિત્ય (ભાગ ૧ લો)... ...	૧- ૦-૦
ઇરાવતિ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧- ૮-૦
સરલ કાદમ્બરી (૨ જી આવૃત્તિ)... ...	૧- ૦-૦
માલતીમાધવની વાર્ત્તા	૦- ૫-૦
વિક્રમોર્વશીયની વાર્ત્તા	૦- ૩-૦
શાકુંતલાની વાર્ત્તા	૦- ૩-૦
હાજીબાબાનાં સાહસ કર્મો	૧- ૪-૦
અરેબીયન નાઇટ્સ (૨ ભાગ પુષ્કળ ચિત્રો). (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.) ...	
મુક્તમાળા	૦-૧૦-૦
હાથનાં કર્યાં હયે વાગ્યાં	૧- ૪-૦
રાસેલાસની કથા	૦-૧૦-૦
દીનાર્બસ-રાસેલાસની કથાનો ઉત્તર ભાગ ...	૦-૧૦-૦
મુરખો	૦- ૬-૦
ચતુરસિંગ	૦- ૪-૦
ઘાસીરામ કોટવાલ	૦- ૮-૦

ઐતિહાસિક નવલ કથા

ટીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ)	૧- ૦-૦
દિલ્લીપર હલ્લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧- ૦-૦
અઢારમી સદીનું હિંદુસ્તાન	૧- ૮-૦
ઔરંગજેબ અને રાજપૂતો	૨- ૦-૦
શાહજાદો અને ભીખારી (નવી આવૃત્તિ)...	૦-૧૨-૦
હેસ્ટીંગ્સની સોટી	૨- ૦-૦
બાજીરાવ બલ્લાળ	૨- ૦-૦
બેગમસાહેબ	૨- ૦-૦
પાણીપતનું યુદ્ધ	૨- ૦-૦
નૂરજહાંન	૨- ૦-૦
રૂપનગરની રાજકુંવરી	૨- ૦-૦
ઇન્દુકુમારી	૧- ૦-૦
પ્લાસીનું યુદ્ધ...	૨- ૦-૦

શિવાજીનો વાઘનખ

લખનાર

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

જે. પી. એમ. આર. એ. એસ.

રણવીરસિંહ, પ્રબોધ ભારત. સુરસાગરની સુંદરી ઈત્યાદિના કર્ત્તા

(દ્વિતીય આવૃત્તિ)

विजेतव्या लङ्का चरणतरणीयो जलनिधि-
र्विपक्षः पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः ।
तथाप्येको रामः सकलमवधीद्राक्षसकुलं
क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ॥

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ છાપી પ્રકટ કર્યું.
સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

સંવત્ ૧૯૭૧ સને ૧૯૧૫

મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકને વિશેષ પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી, પરંતુ એકાદ બે બાબ-તનો ખુલાસો કરવાની જરૂર હોવાથી, આ ઠેકાણે તેનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. આ નવલકથાના ઐતિહાસિક પાત્રોમાંનાં કેટલાંએક પાત્રોનું વર્ણન કર્નલ મેડૉઝ ટેલરના "તારા" નામના પુસ્તકમાં આવેલું છે અને તે જ પ્રમાણે મી૦ જહાંગીર બેહેરામજી મરઝબાને તે પુસ્તકને આધારે રચેલી "તારાબાઈ" નામની નવલકથામાં પણ બનેલું જોવામાં આવશે. આ લેખ-કોએ એવાં ઐતિહાસિક પાત્રોનું જે ચિત્ર પોતાના પુસ્તકોમાં ચિતર્યું છે, તેમાં અને તે જ પાત્રોનાં આ નવલકથામાં આપેલાં ચિત્રમાં ઘણો ભેદ માલમ પડશે. આ ભિન્નતાનું કારણ ઉપલા લેખકો પાસે તે સમયની ખરી ઐતિહાસિક માહિતીની અપૂર્ણતા જ માની શકાય. ઇતિહાસનાં સાધનો જેવાં કે જૂના લેખો, દસ્તાવેજો, તે સમયના રાજપુરુષોનો પત્રવ્યવહાર, વગેરે-હાલમાં ઘણાં શોધાયાં છે, અને તેના પરિણામે વર્ત્તમાન ઇતિહાસો તથા ઐતિહાસિક વિષયોની માહિતીમાં અગાઉ કરતાં ઘણો સુધારો વધારો થયેલો છે. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ સંબંધી એવા પ્રકારનાં જે સાધનો આ લેખક પાસે ભેગાં થયાં છે, તેને આધારે જ આ પુસ્તક રચવામાં આવેલું છે અને તેમાંનાં ઐતિહાસિક પાત્રોનાં વર્ણનમાં ઇતિહાસનું સત્ય જાળવી રાખવા માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવી છે.

વળી મી૦ મરઝબાનનાં ઉપર લખેલાં પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણા-વેલી માતાનું વર્ણન મહારાષ્ટ્રની ભવાનીનું નથી. મહારાષ્ટ્રની-શિવાજીની-ભવાનીની મૂર્ત્તિ મહાબળેશ્વર પાસે આવેલા પ્રતાપગઢ ઉપર હાલ છે. ત્યાંનો પૂજા અર્ચાનો વિધિ મી૦ મરઝબાન વર્ણવે છે તેવો નથી, પણ કેવળ સાત્વિક અને વૈદિક કર્માનુસાર છે. આજ પણ દેવીના ખર્ચ માટે પંદર ગામની જાગીર શિવાજી મહારાજના વખતથી ચાલુ આવેલી કાયમ છે. તેમ જ મેડોઝ ટેલર અને મી૦ મરઝબાને દેવસ્થાનનું વર્ણન કરી "મુરલી" વગે-રેનો સંબંધ દેવી સાથે બતાવ્યો છે, તે પણ તેમ નથી એવું તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું છે. "મુરલી" જેવી સંસ્થા તુળજાપુર, પ્રતાપગઢ, અગર કોલ્હા-પુર જે મહારાષ્ટ્ર ભવાનીની પૂજાનાં મુખ્ય સ્થાનો છે, ત્યાં હયાતિમાં નથી અને પૂર્વે પણ હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી દેખાતું નથી.

મહાબળેશ્વર,
તા૦ ૭-૬-૧૯૦૬

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

અનુક્રમણિકા

શિવાજીનો વાઘનખ

પ્રકરણ ૧ લું
"લડાઈના સમાચાર"

લડાઇના સમાચાર-લડાઇના સમાચાર શહેરના સરિયામ રસ્તાઓ ઉપર ગાજી રહ્યા હતા. આરકાંઓ ને પથ્થરથી બાંધેલા માર્ગો ઉપર ઉતાવળથી પડતાં પગલાંઓનો ધ્વનિ થઈ રહ્યો હતો. લડાઇના સમાચાર? કોણ લાવ્યું છે? શું! વિજયના ખબર છે? આપણા વીર સૈન્ય અને ભલા સૂબા તરફથી આ ઉમદા સમાચાર કોણ લાવ્યું હશે? ગઈ રાત્રિએ આપણને ઘણે દૂર લડાઈ શરુ થયાનાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. ઉત્તર આકાશમાં કાંઈ પણ ભયંકર પરિણામની સૂચવણી કરાવનારા વિજળીના ચમકારા આખી રાત્રિ થયા કર્યા છે: લડાઇના સમાચાર! કોણ લઈ આવ્યું છે? આવી આવી અનેક પ્રકારે ગરબડાટ કરતી પંઢરપુરના દરવાજા આગળ લોકોની ઠઠ ભરાઈ. 'દરવાન-દરવાન! દરવાજા જલદી ઉઘાડ! શું, આ વખત ખોટી થવાનો છે?' કરેરાટી કરતાં ભારી દરવાજા ખુલ્લા થયા, અને લોકોની ભરાયલી ભીડમાંથી લાંબી ગણગણાટ ચાલી. ધાસ્તી અને આશ્ચર્યતાની બુમોથી ત્રાસજનક દેખાવ થઈ રહ્યો. તેઓએ શું જોયું! એક થાકેલા, લોહી લુહાણ હાલતમાં ઘવાયલા અશ્વપર આરૂઢ થયેલો, મ્લાન, દુઃખવિષ્ટ ચ્હેરાવાળો સ્વાર-તે અતિ માઠી ખબર લાવ્યો હોય તેવાં દરેક ચિહ્નોની છાપ તેના ફીકા પડી ગયેલા ચ્હેરાપર છવાઈ રહી હતી. હાલહવાલ થઈ ગયેલા ચારજામા (જીન) વાળા અશ્વપર ભાન વગર એક ગાંડા પ્રમાણે બેઠેલો હાથમાં રક્તથી ભીંજાયલા ફાટેલ તૂટેલ જરી પટકા સહિત તે લોકોની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ કોણ? શું **નારોબા**! શહેરનો કોટવાળ?

બે બાકળા બનેલા લોકો તેની આસપાસ બુમો પાડતા વીંટળાઈ વળ્યા. "અરે **નારોબા**! યુદ્ધમાં ગયેલા સર્વ કયાં છે? તને સોગન છે જો જૂઠું બોલે તો! તેઓ કયાં છે? અમારા ભાઈઓ-છોકરાઓ! શું યવનોનો તેમને ભેટો થયો? કોઈ પણ માણસ વિના તું એકલો કેમ છે? આ શી આફત! જયના સમાચાર કે આપત્તિના? કહે કહે, અમને બધું કહે-સર્વ સત્ય કહે." ભયંકર લાગતા યોદ્ધાએ નીચેથી ઉંચે નજર ફેંકી, પરંતુ તેમના ઉત્તરમાં એક શબ્દોચ્ચાર કર્યો નહીં. માત્ર પગની એડીથી થાકેલા અશ્વને આગળ વધવા ઇશારો કરી, તે શહેરના રસ્તા તરફ આગળ વધ્યો. પિતાઓ, માતાઓ, બ્હેનો, છોકરાંઓ કળકળાટ કરતાં વિનવતાં, તેની સાથે સાથે દોડ્યાં જતાં હતાં. "**નારાયણ**! **નારાયણ**! તને પંઢરીનાથના સોગન છે. શું આફત આવી તે અમને કહે! અરે રે! આવો નિર્દય શું થાય છે!" ઉત્તરમાં **નારાયણ** લોહીથી ખરડાયલી ધ્વજા ઉંચી કરે છે, પૂછનારનો અવાજ તે જોતાં બેસી જાય છે.

ચૌટામાં પટેલ અને શહેરના વૃદ્ધજનો એકઠા થાય છે. એ લોકોને પંઢરપુરનો સુબો યુદ્ધમાં જતી વખતે શહેરનું રક્ષણ કરવા ભલામણ કરી ગયો હતો. પ્રયાણસમયે

સુબાએ તેમને ભલામણ કરી હતી કે:-"તમારા બાહુ વૃદ્ધવયને લીધે અશક્ત થયા છે, તમારાં હૃદયો પથ્થર જેવાં સદૃઢ ને હિંમતી છે; તેથી જ્યારે બીજા યુવાન્ વીરો તમારે સટે યુદ્ધ કરવા જાય છે ત્યારે તમને આ પવિત્ર શહેર ભાળવી જઇએ છીએ. ફતેહના ડંકાઓ એવા જોસથી વાગશે કે, જયજયકારના ધ્વનિથી આખું શહેર, આખો પ્રદેશ ગાજી ઉઠશે. શ્રી વિઠુબાની કૃપાથી યવનો માથે ધૂળ ઘાલતા પાછા ફરશે; પણ જો દૈવ પ્રતિકૂળ થાય ને હું આ તરફ આવી શકું નહીં, તેમ જ આપણા સૈન્યને બદલે મુસલમાનોનાં જ પગલાં આ શહેર તરફ વળે તો તમારામાંથી થાય-તમારાથી એકે જણ જીવતો હોય ત્યાંસુધી તે દુષ્ટો સામે આ પવિત્ર સ્થળનું રક્ષણ કરજો. જેમ બને તેમ ઘેરો લંબાવજો. યવનોનાં પગલાં શહેરમાં પેસવા દેતા નહીં. શ્રી શિવાજી મહારાજની મદદ ટુંક સમયમાં જરૂર આવી પહોંચશે. આખું શહેર આગથી ભલે નાશ થઈ જાય-બળી ભસ્મ થઈ જાય, ઘરનાં છાપરાંઓ બળી ત્રુટી પડે, પણ એકે શત્રુનું પગલું શહેરમાં પડવા દેતા નહીં. આવી ભલામણ આપી શહેરનો સૂબો હરિપંથ જુવાનીયાનું સૈન્ય બનાવી બીજાપુરથી અફઝુલખાનની સરદારી હેઠળ ધસ્યા આવતા મહાન્ સૈન્યની સામે, પોતાની આ નાનકડી ટોળી સાથે ડુંગરાઉ ભાગમાંથી મુસલમાનોનું સૈન્ય આવતું અટકાવવાને ધસી ગયો હતો.

ચૌટા પાસે નારોબા આવી પહોંચ્યો. એનાં પગલાં ધીમેથી અને નબળાઇથી પડતાં હતાં. માથે પાઘડી પણ હાલહવાલ થઈ ગઈ હતી. એના ગાલોપર અશ્રુધારા વહી જતી હતી; ગાલોપરથી તેના લોહીથી ખરડાયલા અંગરખાપર સરતી હતી. ચિંતાગ્રસ્ત ચ્હેરે પોતાની આસપાસ નજર ફેરવતો, તલવારને અઢંગી ઉભો રહ્યો. કોઈ પણ, ધાસ્તી સિવાય તેની તરફ જોઈ શકતું નહીં; તેઓ જાણતા હતા કે, આવો કાસદ કાંઈ પણ ભયંકર ખબર લાવ્યો હોવો જોઇએ. તેઓ સર્વ પિતાઓ હતા, અને તેમના પુત્રો સુબા ભેગા ગયા હતા.

પટેલ ઉઠ્યો-તે બહાદુર વૃદ્ધ નર હતો અને શહેરના લોકો ઉપર તેનો દાબ અને સાખ ઘણાં જ સારાં હતાં. તે સત્યવક્તા ને સાર્વજનિકો માટે જોઇએ તેવું પણ જોખમ ખેડી, સૂબા સામે કે રાજા સામે બોલવાને ડરતો નહોતો. તેણે ઘણી ઘણી લડાઇઓ જોઈ હતી, જુવાનીમાં ઘણી ઘણી વીરતા પણ દાખવી હતી. તેની હાલ ઉમર જો કે પુણોસો વર્ષની હતી તથાપિ તેના કસાયલા શરીરને લીધે વૃદ્ધાવસ્થાએ તેનીપર અસર કરી હોય એવું જણાતું નહોતું. તેણે પોતાના બે છોકરાઓને યુદ્ધમાં ખોયા હતા અને આ વખતે પણ શહેરના કોટવાળ નારોબાની સાથે તેનો છેલ્લો છોકરો ગયો હતો. તેને એક મગરૂબ પિતા તરિકે પોતાને હાથે ઘોડાપર બેસાડ્યો હતો; ને તે વીર પુત્રને વિજયી થઈ પાછા ફરવાની આશિષ આપી હતી. તેના હાથમાં વિઠ્ઠલનાથજીનો જરિયાન ઝુંડો આપવામાં આવ્યો હતો. આ વૃદ્ધ વીરના ચ્હેરાપર દુઃખની છાપ પડી હતી; અને દુઃખ ભરેલે ઉભરાતે મને તેના મુખમાંથી દબાઈ દબાઇને શબ્દો બ્હાર પડવા લાગ્યા: નારોબા, ત્હારા ખબર કહે, તે જોઇએ તેવા ભયંકર હોય, તો પણ કહે. અરિષ્ટ ત્હારા ચ્હેરાપર લખાયલું છે. મૃત્યુ ત્હારા મુખપરથી ડોકિયાં કરે છે. બોલ, તે નાશની ખબર હો, પરંતુ નામોશીની તો નહીં જ હોય."

દુઃખે તે વીરને ધ્રુજાવી નાંખ્યો હતો. ત્રણ ત્રણ વખત ઉત્તર આપવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિઃસાસા જ નાંખ્યા. ઉત્તર આપી શકયો નહીં. પછી તે વૃદ્ધના ધ્રુજતા હાથમાં લોહીથી ખરડાયલો ઝુંડો આપ્યો અને કહ્યું "માત્ર આ જ હું આપણા વીરો પાસેથી લઈ આવ્યો છું! અરે! અરે તમે તેપર જુઓ-તેનું સંરક્ષણ ઘણી જ મજબૂતીથી અને ઘણા લાંબા વખત સુધી, તમારા ભાઇઓએ, તમારા છોકરાઓએ, તમારા વીર સૈનિકોએ કર્યું છે. એક પછી એક તેની પાસે તેઓ શત્રુના મારાથી પડયા. તેઓ પડ્યા, પણ તેમનાં મુખો દુશ્મનોની સન્મુખ જ હતાં. અરે! તમે આ પર તો જુઓ. એ પર ઘણાં માનનાં જ ચિન્હો છે, તે શિવાય હું એને અહીં અંધકારના ખાડાના ભયંકર મેદાનમાંથી લાવ્યો નહોત. આ ઝુંડો-શ્રી વિઠુબાનો ઝુંડો, એવી છાતીપર પડ્યો હતો કે, બીજો કોઈ પણ ઝુંડો એવે થાને પડ્યો નહીં હોય. એ આપના માનીતા સૂબા હરિપંતભાઉની છાતીએ પડ્યો હતો; તેના પવિત્ર લોહીથી રંગાયેલો છે, એ પવિત્ર ઝુંડો સાચવજો, એનું રક્ષણ કરવું, એ આપણો ધર્મ છે, આપણું કર્તવ્ય છે. દુશ્મનો નદીના પૂરની પેઠે આ તરફ ધસ્યા આવે છે."

દુઃખ દુઃખ અને શોક; હાય! કેવી દયાજનક ચીચીઆરીઓ સંભળાતી હતી! વિધવાઓ, કુમારિકાઓ, માતાઓ, છોકરાંઓ ચીચીઆરી પાડતાં દુઃખથી ડુસકાં ભરતાં હતાં, રસ્તાઓમાંથી દુઃખના, આપત્તિના સમાચાર આખા શહેરમાં ગભરાટ ફેલાવી મૂકતાં-આખું શહેર ખળભળી ઉઠયું. દુઃખથી ત્રાસી ગયું. "વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ! આપણો સૂબો મરાણો! ઓ ઈશ્વર! હરિભાઉ ગયો! પવિત્ર રુખમાઈ! અમારું રક્ષણ કર, પંઢરપુર માટે ખરાબ દિવસ-આવો ખરાબ દિવસ અમે કોઈ દિવસ જોયો કે જાણ્યો નથી. અરે, અમારો રાજા ભલો માયાળુ,-શું અમને એનાં પાછાં દર્શન નહીં થાય! હાય હાય, કેવી ખરાબી! અમારા છોકરા, અમારા માણસો ખરેખર કોઈ કોઈ યવનોના હાથથી બચ્યા હશે. ખચીત કોઈ પાછા આવશે!-ફોકટ. સર્વ ફોકટ જ હતું. આશા સ્વપ્નવત્ હતી. પંઢરપુરની વિધવાઓ, કુમારિકાઓ, પત્નીઓ તમારાં ફોકટ ફાંફાં છે. તેઓ હવે પાછા ફરવાના નથી. ગયા તે ગયા જ. સ્વર્ગે સિધાવ્યા. પણ ચૌટાની અંદર સઘળું શ્મશાન જેવું શાંત હતું, જ્યારે તેમના શોકનું તોફાન વીરોની છાતીને ધ્રુજાવી નાંખતું હતું. આ બનાવ ખરેખર તેમને આવા સખત ફટકાના અસહ્ય ઘાથી કંપાવતો હતો. તે ગયો હતો, તેમનો સૂબો, તેમની માનીતી મૂર્ત્તિ, જેનીપર તેમનો અત્યંત પ્રેમ અને જેને તેઓ પૂજનીય ગણતા હતા, તે મહાન્ વીર હરિપંત હવે રહ્યો નહોતો. શહેરના તે વૃદ્ધોપર નાશના શબ્દો પડ્યા હતા, તેમના શ્વેત બાલવાળાં મસ્તકો ધ્રૂજતાં, નીચે નમ્યાં. તેમના ધ્રૂજતા નબળા પડતા હસ્ત સંપુટ થયા; ઈશ્વરે વૃદ્ધો અને નબળાઓને જીવતા રાખ્યા હતા, પણ યુવકોને બોલાવી લીધા હતા.

આખરે વૃદ્ધ પટેલ ઉઠયો, તેનો ચ્હેરો, તેના ઓષ્ઠ સફેત પુણી જેવા થઈ ગયા હતા. પણ તેની ભ્રમરોપર લોહી તરી રહ્યું હતું. તેની આંખો ચમકતી હતી. નારાયણ! ત્હારા શબ્દો એક ગંભીર અને ખરા સિપાઈ બચ્ચા જેવા છે. ત્હેં ઘણું જ સાહસિક કામ કર્યું છે. કારણ તું અમારી સામે આવતા શરમાયો નથી, તેમ

જ ત્હારી ભયંકર ગોષ્ટિ કહેતાં, અહીં ઉભો રહેતાં-તું એક સરદાર અને શાહેરનો કોટવાળ-અહીં યુદ્ધના વેશમાં જીવતો પાછો ફરેલો શરમાયો નથી. હું કહું છું કે, ત્હારું આ કાર્ય મ્હારા છોકરાની સાથે તું મૃત્યુ પામે, તેના કરતાં વધારે વીરતાનું છે. ત્હારે હવે મને વધુ કહેવું જોઇતું નથી, હું સમજ્યો, મ્હારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે. ઈશ્વર આજે આપણું રક્ષણ કરો. પણ કહે કે આ ભયંકર યુદ્ધમાં આપણા વીરોએ કેવી વીરતા દાખવી છે? ખરે જ હું ધારું છું-ને એમ જ હોવું જોઈએ કે, જ્યારે આપણો માનીતો સૂબો પડ્યો ત્યારે એક પણ પંઢરપુરવાસીનો પગ પાછો હઠયો નહીં હોય?"

"કોઇનો પણ પાછો પડ્યો નથી. હરિપંત હજુ પણ પોતાનાં નિશાનો અને સૂબાગીરીનાં ચિન્હો સાથે શાંત પડ્યો છે. ઘણા વીરોનાં મસ્તકો તેના શબ પાસે રોળાયલાં છે. એ વીરો જેને તમે આશીર્વાદના વચનોથી મોકલ્યા-તેઓમાંથી એક પણ સિપાઈ બચ્યો પોતાના સ્વામી પાસેથી, પોતાનું કાળું મુખ લઈ પાછો ફર્યો નથી. તેઓ આ હીનભાગી લડાઇના ભોગ થઈ પડ્યા છે. અરે! પટેલ બુઆ જો તમે રાત્રિ-પડવા માંડી તે વખતે કે જ્યારે, જેમ વરૂઓ આસપાસની ઝાડીઓના ઉપર ભક્ષ્ય લોભથી કુદે છે તેમ લોહીના તરસ્યા, ભાલા ચમકાવતા મુસલમાનો અમારા ઉપર ત્રુટી પડ્યા, તે વખતે અમને જોયા હત તો તમને લાગત કે શત્રુ સામે મજબૂત મનુષ્ય-રૂપી કોટની દિવાલ ચણાઈ રહી હતી. દુશ્મનોના વીરોમાંના વીરો પણ તેની નજદીક જઈ શકયા નહીં. એક એક મરાઠો એક એક ખડક જેવો અડગ ઉભો હતો. દરેક પગલે મુડદાં પડતાં; અને એ વીરોની વાંસે આપણો સૂબો પોતાના હસ્તમાં ભાંગેલી તલવાર પકડીને હજી પણ પડ્યો છે-તેની આસપાસ મુડદાંઓના ઢગ થયા છે. એટલો બધો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો છે કે, જ્યારે આકાશ તારામંડળથી ભરપૂર થયું, ત્યારે પણ હું જાણી શકયો નહીં કે, કેટલા મરાયા ને કેટલા મરવા બાકી છે. મ્હારી આસપાસ શબ શિવાય કાંઈ પણ ન હોતું; પણ મુસલમાનની છાવણીમાં ભયંકર નાશ પછી વિજય-ઘોષ થતો સાંભળ્યો. નીચો વળી હું સૂબાના શબની છાતીપરથી પડેલા આ જરિયાન ઝુંડાને ઉપાડી અહીં લાવ્યો. જ્યારે મ્હેં તે ભયંકર દુઃખજનક સ્થાન ત્યજ્યું, ત્યારે પર્વતમાં ભયંકર ગર્જનાઓ થઈ રહી હતી અને ઈશ્વરી કોપ જેમ ત્રુટી પડ્યો હોય, તેમ સીહા વાદળાંથી લડાઇનું મેદાન આચ્છાદિત થઈ રહ્યું હતું.

એનું બોલવું પૂર્ણ થયું. બીજાઓએ એનો ઉત્તર આપવાની દરકાર કરી નહીં. જાણે કે મહા પુરે આવી લોકોનાં ઘરો ઘસડી જઈ નિરાધાર કરી મૂકયાં હોય તેવી સ્થિતિમાં તેઓ બ્હાવરા, મુંગા, શોકગ્રસ્ત બેઠા હતા. ચૌટાની આસપાસ હૃદયભેદક ચીસો પાડતી સ્ત્રીઓની ભીડ થઈ. રસ્તાઓમાં વૃદ્ધો, રહેલ સહેલ સિપાઇઓ દોડાદોડ કરી ગભરાટ વધારવા માંડ્યા. આવતા દુશ્મનોને અટકાવવા કિલ્લાની દિવાલ ઉપર લોકો ભરાવા લાગ્યા, સર્વત્ર ભય ત્રાસ વ્યાપી રહ્યો. કેટલાક પોતાનું ધન જમીનમાં દાટવા તથા કુવામાં નાંખવા મંડી પડ્યા. પંઢરપુર, પવિત્ર પંઢરપુર! ત્હારા નાશનો વખત ઈશ્વર બચાવે? ત્હારી દિવાલોપર ત્હારા વીરો ત્હારું રક્ષણ કરવા નથી તોપણ તું પડતું પડતું ત્હારું રક્ષણ કરશે. ત્હારી પવિત્રતા તને બચાવો. તેઓ વૃદ્ધો હતા, પણ તેમની જુવાનીની હીંમત હજુ એમની એમ જ હતી. પટેલ ઉઠયો અને બોલ્યો "ઉઠો,

ને આપણા શહેરને લૂણતું બચાવો. આપણા જીવમાં જીવ હોય ત્યાં સૂધી શત્રુનો પગ શહેરમાં પડવા ન દેવો. શું, આપણા જીવતાં આપણા મંદિરોનું, આપણી સ્ત્રીઓનું, આપણી મૂર્તિઓનું તેઓ અપમાન કરશે? નહીંજ. આપણામાંનો એક પણ હૈયાત હશે, ત્યાં સૂધી શત્રુનો એક પણ માણસ શહેરમાં દાખલ થઈ શકશે નહીં. જય-પંઢરી! તે આપણું રક્ષણ કરશે, તે દુશ્મનોને મારશે. અંતે જય આપણા પક્ષમાં છે. પવિત્ર પંઢરપુર, હજી ત્હારી પડતીને વાર છે. જો કે ત્હારા વીરો, યુવકો ત્હારી દિવાલોનું રક્ષણ કરવાને નથી, તો પણ અમારામાંનો એકે હૈયાત હશે ત્યાં સુધી શત્રુથી ત્હારું રક્ષણ કરશે. અમે વૃદ્ધ છીએ, પણ અમારી હીંમત અડગ છે. અમારા પવિત્ર સ્થળનું રક્ષણ કરવાને અમે તૈયાર છીએ. શહેરનું રક્ષણ કરતાં ભલે અમારા પ્રાણ જાઓ, પણ કોઈ એમ ન કહે કે નમાલાઓની માફક મુવા; ઉઠો ભાઇઓ, સજ્જ થાઓ. આપણા દુશ્મનોથી અપમાન થતા આપણા શહેરને બચાવો ને જો તમે શહેરનું રક્ષણ ન કરી શકો ને શત્રુઓ ફાવતા લાગે તો આગને પોતાનું કામ કરવા દ્યો અને ભયંકર આગ અને લોહી વચ્ચે છેલ્લા રહેલા પંઢરપુરવાસીને મરવા દ્યો."

હજી મંદિરનો મ્હોટો ઘંટ ભયની સૂચવણી કરતો વાગી રહ્યો હતો. રસ્તાઓ, મ્હોલાઓપર બુમો વધતી જતી હતી. માતાઓ પોતાનાં બચ્ચાઓ માટે આક્રંદ કરતી મ્હોટેથી હૃદયભેદક બુમો પાડતી હતી. સર્વત્ર ભય અને ત્રાસજનક દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

પટેલ ઉઠતાં, દુ:ખને મનમાં જ દાબી ગાજી ઉઠયો:–'ઉઠો, વૃદ્ધો જાગ્રત થાઓ, જે કાંઈ થયું છે, તે માટે આપણે હવે જરા પણ શોક ધરવો ન જોઇએ. આપણું છત્ર આપણે માથેથી ઉઠી ગયું છે, પણ ત્હેના બાળપુત્રનું રક્ષણ કરવા આપણે રહ્યા છીએ. વૃદ્ધ મામાસાહેબ પોતાની ભાણેજ તારાબાઇને લાવવા રાયગઢ ગયા છે, પણ તેમને થોડી જ ખબર છે કે, અહીં આમ સત્યાનાશ નીકળી ગયું છે. તેમનો વીર ભાણેજ મરાયો છે. પંઢરપુર અને ત્હેના ભાણેજનું કુટુંબ હાલ મ્હોટા ભયમાં આવી પડયું છે. અરે રે! તે અહીં આવશે અને જ્યારે આ નાશના સમાચાર જાણશે ત્યારે ત્હેને કેટલું દુ:ખ થશે! આપણે આ બાળકનું રક્ષણ કરવું, એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે. શત્રુઓ જોઇએ તેવા સબળ હોય, તો પણ તેમની સામે આ પવિત્ર સ્થાનનું રક્ષણ કરવા આપણે સોગન ખાધા છે અને જે સોગન આપણે ખાધા છે, તે હું કદાપિ વૃથા કરીશ નહીં. ભાઇઓ, કાલે આપણા ભલા સૂબાની બાજુમાં જે વીરો લડતાં મરાયા, તેમને તેમને મૃત્યુ જેટલું નજીક લાગતું હતું, તેનાથી પણ વધારે નજીક આપણને દેખાય છે, માટે તે મૃત્યુને આપણે ભય અને ત્રાસથી નહિ પણ હીંમતથી અને ધીરજથી ભેટીએ. જો કે આપણાં દીલ આ દુ:ખજનક બનાવથી ચીરાઈ ગયાં છે, તોપણ આપણે દૃઢ છીએ. ઉઠો, જાગ્રત થાઓ! વખત પોતાનું કામ કરે જાય છે. શત્રુઓ પળે પળે નજીક આવતા જાય છે. હજુ આપણને ઘણું કરવાનું છે, ઉઠો શહેરમાં ફરી વળી મજબૂત અને ખરાવાદી ખેડુતો અને વૃદ્ધોને એકઠા કરો. કિલ્લાપર આ પંઢરીનાથની જરિયાન પતાકા પાછી ઉડતી કરો–નારોબા! તું ત્હારા હાથમાં તે ધરી રાખજે. તે હક ત્હારો છે. કેમકે તુંજ એને અહીં લઈ આવ્યો. કોઈપણ પંઢરપુરવાસી જ્યારે પોતાના પંઢરીનાથની ધ્વજા ફરકતી જોશે ત્યારે તેની પાસેથી હઠનાર નથી.

આ બીહામણા લાગતા શોકદર્શક ઘંટના નાદને બંધ કરવા કહો. જ્યારે પંઢરપુરના આ વૃદ્ધ સ્થંભોનો તેમના ભલા સૂબા માફક નાશ થાય, તે પછી ભલે એ વાગે. આ ઘંટોને સૂચવણી માટે જ વગાડો. દરેક માણસ અને છોકરાઓને હથિયાર સજવા હુકમ આપો-સ્ત્રીઓને રડતી કુટતી અટકાવો. સર્વ ચાલો-તેમને પણ સાથે લ્યો. મંદિરમાં જઈ શ્રી વિઠ્ઠલનાથ અને રુખમાઈમાતાની પ્રાર્થના કરો કે, ઝઝુમી રહેલ તોફાની વાદળાં આપણા શહેરપર તુટી પડી તેનો નાશ કરતાં અટકે. આગ, ખૂન, લોહી, લુટ અને કાપાકાપીથી આ પવિત્ર શહેરની મહત્તા નાશ થતી અટકે. પણ જો આપણો નાશ જ થવાનો હોય તો પુરૂષ અને સ્ત્રીનો સાથે જ થવા દ્યો. આ શહેરનો નાશ થાય, આ શહેરમાં યવનોનાં પગલાં પડે તે પ્હેલાં ઓ પંઢરીનાથ! અમને ઉપાડી લેજે. ધરતીકંપનો મ્હોટો આચકો લગાડી, મ્હોટો ખાડો બનાવી અમને સર્વને તેમાં ગરક કરી નાંખ. આ નિર્દય ક્રૂર ચોરટાઓના અપમાનદાયક હાથો, જ્યાંસુધી અમારા હાથમાં મશાલો અને તલવારો મોજુદ છે, ત્યાંસુધી અમારા વીરોનાં વહુ બેટીઓપર પડો નહિ. ભાઇઓ! ચાલો, પ્હેલાં આપણે એક બીજાને ભેટી લઇએ-ફરીથી એક બીજાનાં મુખ જોઈ લઇએ, અને પછી આપણી નીમેલી જગ્યાએ જરા પણ આચકો ન ખાતાં, નિર્ભયપણે મરવાને જઇએ. આપણો પંઢરીનાથ, આપણો પિતા, તે છેલ્લા ભયંકર સમયમાં આપણને ભૂલશે નહિ. કદાપિ કિલ્લો નીચે ધસી પડશે, દિવાલો નીચે તુટી પડશે, કદાપિ પ્રલયાગ્નિ જેવી ભયંકર આગની ગર્જના આપણા ડૂબતા શહેરપર ધુંધવાટી નાંખતી ફરી વળશે, તોપણ આપણને આશ્રો લેવાને એક સ્થળ રહેશે, જ્યાં આપણા શત્રુઓ આવી શકશે નહીં; જ્યાં લડાઇનાં નગારાં, ત્રાંસાં કે રણશીંગડાં કોઈ દિવસ સંભળાયાં નથી, ત્યાં ફરીથી આપણે આપણાં બચ્ચાંઓ, કે જેઓ લડાઇમાં તેમના માનીતા સૂબા માટે, અને તેમના ધર્મ માટે, તેમ જ આ પવિત્ર શહેર માટે કચડાઈ જઈ ઈશ્વરને પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે, તેમને ફરીથી ભેટીશું. ત્યાં આપણને આપણા વ્હાલા વીરો સાથે આશ્રય અને આશાએશ મળશે અને આ નાશ થતા શહેરની રાખ આપણી સદાની પથારી થાશે! ચાલો ભાઇઓ ઉઠો! આ આપણા પવિત્ર શહેરનું રક્ષણ કરીએ. ત્વરા કરો, શત્રુઓ હમણાં આવી પહોંચશે. જય પંઢરી! પણ સબુર, આપણી પ્હેલી ફર્જ હજી અદા કરવી છે. આપણામાંથી એકસો લડવઇઆ ચુંટી કાઢવા જોઇએ. તેની ટોળી બનાવી આપણા બાલ સૂબા અને ત્હેના કુટુંબને બનતી ઝડપથી દુશ્મનો આવ્યા પૂર્વે રાયગઢ તરફ બચાવ માટે રવાના કરી દેવા જોઈએ. માટે-

હજુ એટલું બોલ્યો નથી ત્યાં દોડતા દોડતા એક શહેરીએ આવી ખબર આપી કે, છેટેથી ખુબ ધૂળ ઉડતી દેખાય છે; અને પ્રલયકારના પ્રવાહ વેગે શત્રુઓ શહેર તરફ ધસ્યા આવે છે. આ ખબર સાંભળતાં વૃદ્ધ વીર એકદમ ચોંકયો. પોતાના બાલસુબાના રક્ષણની ઈચ્છા હવે પાર પાડવી કઠણ છે, એ તેને ચોખું જણાવ્યું. પરંતુ દુઃખ પ્રદર્શિત ન કરતાં અડગ રહ્યો, તેને ક્રોધ ભરાયો, તેની આંખમાંથી અંગારા ઝરવા લાગ્યા, તે વિકાળ બન્યો, ક્રોધથી આખું અંગ કંપવા લાગ્યું. પોતાની શમશેર મ્યાનમાંથી બ્હાર કાઢતો બોલી ઉઠયો "હવે આપણા માનીતા સૂબાના કુટુંબનું રક્ષણ આપણી શમશેરો કરશે, ચાલો, મ્હારા વીર બંધુઓ, ચાલો. આજે વીરશ્રી દાખવી પવિત્ર સ્થાનનું

રક્ષણ કરતાં વીર શય્યાએ પોઢવા તૈયાર થાઓ, ચાલો, મારો, કાપો, એકદમ ધસી જાઓ, કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરો, અને શિવાજી મહારાજની કુમક આવી પહોંચતાં સુધી ખૂબ મજબૂતીથી શહેરનું રક્ષણ કરો. જય પંઢરી."

એમ બોલતાં તે ચૌટામાંથી નીચે ઉતર્યો. હાથમાં ખુલ્લી શમશેર સહિત ગાંડા હાથીની માફક કિલ્લા તરફ ધસ્યો. આ તેનું વિકાળ સ્વરૂપ જોઈ બીજા વૃદ્ધો તેમ જ શહેરીઓ અને રહ્યા સહ્યા સીપાઇઓ પણ "જય પંઢરી. જય પંઢરી" પોકારતા તેની પાછળ ધસ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨ જું

પંઢરપૂરની લૂટ

પંઢરપૂરમાં આજે ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. શહેરના દરવાજા બંધ હતા, શહેરનો કોટવાળ લડાઇમાંથી લાવેલો ફાટેલ તુટેલ પંઢરીનો જરી પટકો—પવનમાં ફડફડ કરતો જાણે શત્રુઓને ધમકી આપતો હોય, તેમ અવાજ કરતો હાથમાં ધરી, કોટની દીવાલ ઉપર ઉભો રહ્યો હતો. વૃદ્ધ વીર પટેલની સરદારી હેઠળ શહેરના નિર્બળ થઈ ગયેલા વૃદ્ધો અને રહેલ સ્હેલ લડવઇઓ દુશ્મનોના હલ્લાને પાછા હઠાવવા દીવાલ ઉપર ચઢયા હતા. દીવાલની તળેટીએથી મ્હોટી ખાઇનું રૂપ ધારણ કરતી પવિત્ર ચંદ્રભાગા ચંદ્રાકારે વ્હેતી હતી. આ ખાઇથી શહેરનો બચાવ ઘણી સહેલાઇથી થઈ શકે એમ હતો. આ દીવાલવાળા કિલ્લાના બુરજોપર, પંઢરપૂરની નિર્બળ પણ હિંમતવાળી ન્હાની ફોજ, મરણને તુચ્છ ગણી શુરાતનના આવેશમાં ઉભી રહી હતી. કેટલીક વીરાંગનાઓ પણ ભાથું, બંદુકો ભરી આપવા વિગેરે જરૂર પડતી મદદ કરવાને તેમની પુઠે ઉભી રહી.

શહેરમાં ગભરાટ પૂર્ણ જોશમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. સર્વની નજરે નાશ દેખાવા લાગ્યો; અને લડાઇમાં હારને લીધે શહેરપર જાણે મ્હોટી આફત ત્રુટી પડી હોય એમ ભાસ્યું. સર્વની આશાઓ નષ્ટ થઈ હતી. રાંકડાં નગરવાસીઓ આશ્રય, બચાવ વગરનાં, નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં હતાં. ગામનાં બળદો અને ગાડાંઓ લડાઇમાંથી પાછાં ફર્યાં જ નહોતાં, તેથી યમદૂતોના તેડાને આવકાર આપી શકે એવી સ્થિતિમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો નાસી શકે તેમ નહોતું. પોતાની માલ મીલકત કુવા તથા જમીનમાં છુપાવી, ભવિષ્યપર હાથ રાખી રાહ જોવાનું માત્ર તેઓને રહ્યું હતું.

વિજયવંત મુસલમાનોએ લડાઇના મેદાનમાં થોડો વખત વિશ્રાંતિ લીધીને વિજયની ખુશાલીમાં ખાનપાનની મજા ઉડાવવા થોડો સમય થોભ્યા પછી કુચ શરૂ કરી અને આ કમનસીબ શહેર નજદીક આવી ચંદ્રભાગા નદીને કાંડે પડાવ નાંખ્યો. આ દિવસ અને પછીના ત્રણ દિવસ સૂંધી પંઢરપૂરને જરા પણ આશાએશ મળી નહિ. દુશ્મનો શહેરને લૂટવા તથા તેનો નાશ કરવાને આવ્યા હતા ને નિર્દયપણે પોતાની એ ક્રૂર ધારણાને બર લાવવાને અતિશય અધીરા હતા. પવિત્ર ચંદ્રભાગાને સામે કાંઠે તેઓએ પોતાની અપવિત્ર વાસનાના પવનને જોરથી ફુંકવા માંડ્યો હતો. લડાઇમાં ફતેહ મળ્યા પછી તેઓ એટલા બધા ઉમંગમાં આવ્યા હતા કે, પંઢરપૂર શહેર તો

જોતજોતામાં લૂંટી લઈશું, એવી તેમની ઉમેદ હતી, પણ અફસોસ! ચંદ્રભાગાના પ્રદેશમાં પડાવ નાંખતાની સાથે ન ધારેલું તેઓએ દીઠું–શહેરના દરવાજા બંધ કરેલા ને કિલ્લાની દીવાલોના અંદરના ભાગમાંથી બંદુકોનો ને તોપોનો મારો શરૂ થયેલો જણાયો. આવી સખત હાર પામ્યા પછી પંઢરપૂરવાસીઓ લડવાને પાછા જાગ્રત થશે, એમ મુસલમાનોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો; પરંતુ આવી રીતે દુશ્મનોને લડવા તૈયાર થયેલા જોયા ત્યારે અફઝુલખાને જરા પાછળ હઠી, શહેરની આસપાસ ઘેરો નાંખવા હુકમ આપ્યો; અને જો તેઓ શરણ થશે તો તેમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવામાં નહીં આવે, એવું કહેણ મોકલ્યું. વૃદ્ધ પટેલ, કોટવાળ વિગેરે નાયકો મુસલમાનના દગા ફટકાથી અજાણ નહોતા, તેથી તે કહેણ સ્વીકાર્યું નહીં ને ઉત્તરમાં કહેવડાવ્યું કે, "રણમાં સામે મોહોડે લડીને મરીશું તે કબુલ, પણ પ્રાણાન્તે શરણ આવીશું નહીં."

અફઝુલખાન જ્યારે તેમને વગર લડાઇએ શરણ લાવવાની યુક્તિમાં ફાવ્યો નહિ, ને હવે યુદ્ધ કરવું જ પડશે એવું જ્યારે તેણે જોયું ત્યારે શત્રુઓના કિલ્લાની સામે માટીના ઢગલા કરી તોપના મોરચા પોતાની છાવણીની આસપાસ ઉભા કર્યા. મોરચા તૈયાર થતાં તોપો ચઢાવી, શહેરના કિલ્લા તરફ છોડવાની સર્વ તૈયારી થઈ; ત્યાં સૂર્યનારાયણ આ પવિત્ર ક્ષેત્રનો નાશ નજદીક આવતો જાણી નિસ્તેજ થતો–ક્રોધથી સૃષ્ટિને શોણિત રંગથી રંગતો દૃષ્ટિમર્યાદામાં અદૃશ્ય થવા લાગ્યો. સાંજ પડી–અંધકારે પોતાની પૂર્ણ સત્તા ફેલાવવા તૈયારી કરવા માંડી. આ સમયે મરાઠાઓપર ફતેહ મેળવનાર અફઝુલખાન પોતાના પુત્ર ફાઝલખાન અને એક બે માનીતા સરદારો સહિત, છાવણીની આસપાસ તૈયાર થયેલા મોરચાની તપાસ કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં એક સૌથી ઉંચા મોરચા ઉપર ચઢ્યો અને પંઢરપૂર તરફ તિરસ્કારની નજર ફેંકતો, શેખી મારતો કરડાકીમાં મુછપર હાથ ફેરવતો બોલી ઉઠ્યો. "ફાજલ, બેટા મ્હારા વ્હાલા સરદારો જુવો! આ પંઢરપૂર, કાફર બળવાખોરોનું માનીતું પંઢરપૂર આપણી સન્મુખ મગરૂબીમાં ઉભું છે. તે જાણતું નથી કે, થોડા સમયમાં તેને આ સ્થિતિ ભૂલી જવાની છે? નાશનું ચક્કર આ મગરૂબ દેખાતા શહેરપર કાલે ફરી વળશે. તેની ઇમારતોને ઠેકાણે ખેતરો થશે અને આ નિર્ભાગી શહેર પોતાની ભવ્યતા અને વિખ્યાતિ સદાને માટે ખોઈ બેસશે, ને તેથી તેનાપર લાલાશ પાથરતી રડતી સંધ્યા છવાઈ રહી છે. જુઓ, પેલું પંઢરીનું મંદિર, કાફરોનું પૂજ્ય અને પવિત્ર સ્થળ, સુવર્ણ કળશો સહિત બરફના ડુંગર જેવા ધવલ વસ્ત્રમાં ઢંકાઈ ઉભેલું છે."

અહા, હા, સૂર્યના અસ્ત સમયે પડતા પ્રકાશના તેજથી સુવર્ણ કળશના ઝગઝગારા અને બીજી મીનાકારીથી મંદિર કેવું શોભાયમાન લાગે છે? યા અલ્લા! આ દેખાવ તો ખરેખર બાદશાહે આલમને આ ભવ્ય મકાન તોડતાં દયા ઉપજાવે એવો સુંદર છે. પણ કમનસીબ એટલું જ કે તે કાફરોનું છે.

તેનો માનીતો સરદાર સૈયદ બન્દુ બોલ્યો, વાહ ખાનસાહેબ, આપનું કહેવું બરોબર છે. પરંતુ જ્યારે મહાવીર અફઝુલખાન પોતાની વિજયી સેના સહિત, તેના તોડી નાંખેલા દરવાજામાંથી જ્યારે દીન જગાવતો દાખલ થશે ત્યારે તે મકાનની સુંદરતા અને ભવ્યતામાં ઓર જ વધારો થશે.

અફઝુલખાન મનમાં અતિશય ફુલાઇને અહંકારથી બોલી ઉઠયો. "અલબત, અલબત, એમ થવું જ જોઇએ. બિજાપૂરનો હુકમ બજાવવાને આ દીન સેવક હમેશા તૈયાર જ છે. સૈયદ, હું તને ખરેખર કહું છું કે, આ શહેરનું પતન થવું જ જોઇએ. આ કાફરોનું મ્હોટું પવિત્ર શહેર, આ સેતાનોનું આવાસ-મંદિર નાશ થવાને લાયક જ છે. આ પવિત્ર જહાન હવે આ અદેખા, જંગલી લોકોની જાતિઓથી કંટાળી ગઈ છે. માટે તેઓનું અસ્તિત્વ નાબુદ થવું જોઇએ; અને આપણા ક્રોધ-બિજાપૂરના ક્રોધનું ફળ તેમણે ચાખવું જોઇએ. તેમનો નાશ એટલો બધો કરીશું કે, કોઇ મુસાફર આ જગ્યાએ આવતાં, આપણને ધન્યવાદ આપી ઉદ્‌ગાર કરશે, કે આ સ્થળે એક વખત મગરૂબ મહાન્ શહેર પંઢરપૂર ઉભું હતું."

સૈયદ બોલ્યો "બરોબર, ખાનસાહેબ! સત્ય કહો છો. જે કોઇ પણ આપણી શહેનશાહત-આપણા ધર્મની સામે થાય, તે પછી જોઇએ તેવું પવિત્ર હોય, ગમે તેવું મૂલ્યવાન્ હોય તોપણ તેને આગ લગાડી બાળી ભસ્મ કરવામાં હું સૌથી મોખરે રહીશ. હું તો એટલું જ જાણું છું કે, બિજાપૂરની બલિષ્ઠ સત્તાની સામે થવું, તે હાથે કરી મોતને તેડું કરવા જેવું છે. આ કાફરો-તે લૂંટારા, તે ઉંદરની સરદારી તળે આપણી મહાન્ સત્તાનો અનાદર કરવા લાગ્યા છેઃ પણ તેઓ જાણતા નથી કે, તેમનું આવી બન્યું છે. તેમને હવે દોજકને માર્ગે થોડા વખતમાં જવું પડશે."

આવી રીતે બડાઇઓ મારતા તે સરદારો સહિત અફઝુલખાન પાછો ફર્યો, ને બીજે દિવસે પ્હો ફાટતાં કિલ્લાપર તોપોનો મારો શરૂ કરવા હુકમ આપ્યો. ઘેરો ઘણી જ ઝડપથી સખત અને વધારે દબાણમાં લાવતા ગયા. કિલ્લાની અંદર ત્રણ ચાર તોપો હતી; તેનો મારો મુસલમાનોની સંખ્યાબંધ તોપોના મારાએ થોડા સમયમાં જ બંધ કરી દીધો. અંતે સાંજ સૂધીમાં શહેરની દિવાલમાં ત્રણ ચાર બાકોરાં પડ્યાં અને મુસલમાનો દીન, દીન પોકારતા નદી ઓળંગી કિલ્લાની તળેટીએ આવી પહોંચ્યા. નદીકિનારાપર આવેલાં પુંડલિક વિગેરે મંદિરો ખંડિત કર્યાં, અને મૂર્તિઓને નદીમાં ફેંકી દીધી. બાંકોરાંમાંથી તેઓએ શહેરમાં ઘુસવા પ્રયાસ કર્યો-પણ તે વ્યર્થ! વીર વૃદ્ધોની શમશેર અને બંદુકના મારા આગળ મુસલમાનોને વીલે મ્હોંએ પાછા ફરવા ફરજ પડી. કેટલાક ઘાયલ થયા, કેટલાક મુઆ ને બાકી રહેલા રાત્રિ પડતાં પ્હેલાં (પાછા) ફર્યા. આખી રાત્રિ તોપોનો મારો તો ચાલુ જ રાખ્યો હતો.

પ્હો ફાટતાં મુસલમાનોએ તે બાંકોરામાંથી શહેરમાં દાખલ થવાનો પ્રયાસ પુનઃ શરૂ કર્યો. પણ વીર મરાઠાઓ વિઠ્ઠલનાથના ઝુંડા નીચે જયપંઢરીનો ધ્વનિ ગજાવતા શમશેરો, બંદુકો વિગેરે લઈ તેમની સામે વિકાળ વરૂની પેઠે ધસ્યા. જબરું યુદ્ધ થયું. સખત કાપાકાપી ચાલી. હલ્લો કરનારમાંથી ઘણાઓ યમપુરી પહોંચી ગયા. આખો દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. રાત્રિ પડી, પણ મુસલમાનો હઠયા નહીં. આખી રાત્રિ ખોરાકી કે આશાએસ લીધા વગર, મુડદાંઓના ઢગલામાં તથા વ્હેતી લોહીની નીકોમાં તેઓએ ઉભે પગે પ્રસાર કરી પરોઢિયું થતાં હલ્લો શરૂ કર્યો. ઘણા મરાઠા વીરો લડતાં લડતાં શત્રુની અસિના ભોગ થઈ પડ્યા, પણ પાછા હઠયા નહીં. તેમની સંખ્યા હવે માત્ર ગણી ગાંઠી રહી હતી. વીર પટેલ પણ મરાણો. નારોબાએ જોયું કે, કોઈ પણ

રીતે શહેરનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે. લડતાં, લડતાં માત્ર પચ્ચાસ માણસો જીવતા રહ્યા હતા. નારોબાએ તેમને હિંમત આપી. જય પંઢરી બોલતો તે દુશ્મનોપર તુટી પડ્યો, અને બહાદુરીથી લડતો પોતાના શૂરા સાથીઓ સાથે વીર શય્યાપર પોઢયો-પંઢરીનાથની પવિત્ર જરિયાન પતાકા યવનોના પગતળે રગદોળાઈ, અપવિત્ર થઈ અને તે સાથે શહેરનો નાશ પણ નક્કી થયો. અંતે બપોર પહેલાં મુસલમાનો ભારે ખુનરેજી અને નાશ પછી શહેરનો કબજો મેળવવામાં ફતેહમંદ થયા.

આ ત્રીજો દિવસ પંઢરપૂર માટે હીન ભાગ્યનો હતો-તેના નાશનો હતો. મુસલમાનો પાયમાલ કરવાને આવ્યા હતા; અને તેઓએ તે કાર્ય ઘણા જ નિર્દય ને ક્રૂરપણાથી શરૂ કર્યું. જરા પણ દયા વગર લોકોનો વધ કરવા લાગ્યા. મંદિરો-દેવાલયો-સારાં સારાં શહેરનાં મકાનો થોડા સમયમાં તોડી ફોડી ખંડેર કરી દીધાં. રસ્તાઓ ઉપર ને ગલીઓમાં મુડદાંના ઢગેઢગ થવા લાગ્યા ને જીવતાં રહેલાં તથા ઘવાયલાં માણસોની ચીચીયારીથી ત્રાસજનક દેખાવ થઈ રહ્યો દુષ્ટોને દયા ન આવી. તેમનું ક્રૂરપણું આટલેથી અટક્યું નહિ. સ્ત્રીઓ અને અનાથ બાળકો દુઃખથી ત્રાહે ત્રાહે પોકારતાં, અહીં તહીં રખડતાં, યવનોના ભોગ થઈ પડતાં. ઘણાઓને જોરજુલમથી મુસલમાન કર્યા, સ્ત્રીઓને ગુલામડી બનાવી. સર્વ સ્થળે હતું ન હતું કરી દીધું. આખરે લુટફાટ ને કાપાકાપી કરતા મુસલમાનો દીન, દીન પોકારતા મંદિરના દરવાજા નજીક આવી ઉભા. પરંતુ મંદિરના દરવાજા બંધ હતા.

મુસલમાનોએ અલ્લાહો અકબરની ગર્જના કરી, મંદિરપર ધસારો કર્યો. અન્દરથી **"જય પંઢરી"**નો પ્રતિધ્વનિ સંભળાયો. મુસલમાનો પ્રથમ હલ્લામાં ફાવી શક્યા નહીં. અફઝુલખાન લડી, લડીને કંટાળ્યો હતો, તે દરવાજા નજીક આવી બોલ્યો;-"પંઢરપૂરના રહીશો! મંદિરના પૂજારીઓ! આ હિંદની રાણી વિજયવંત બિજાપૂર-જેની સત્તા-પ્રચંડ સૂર્યના પ્રકાશ જેવી આખી દુનિયામાં વિખ્યાત છે, દિલ્હી જેના નામથી ધ્રુજે છે-મહાન્ બળવાન્ રાજ્યો જેની છાયામાં રહી આબાદી ભોગવે છે તે વિજયવંત બિજાપૂર, તમને કે જેઓ અજ્ઞાનતાથી દોરાઈ તેની સામે બળવો ઉઠાવી પોતાના દેશપર આવી નાશવંત આફત ખેંચી લાવી, પોતાના માનીતા નગરને ખંડેર કરવામાં કારણભૂત થયા છે, તેમને ફરમાવે છે કે, "હજી પણ વિચારો, સમજો, સૂર્ય સામે ધૂળ ઉરાડવાથી તે તમારી આંખમાં જ પડશે. માટે તેની મૂર્ખાઈ કરવી મૂકી દઈ, શરણ થાઓ. તેથી તમારા મંદિરનું રક્ષણ થશે. બિજાપૂર સરકાર ફરમાવે છે કે, હથિયાર મૂકી દ્યો અને નમ્રપણે માફ માંગી જંગલી બળવાખોરોના નામમાંથી મુક્ત થઈ પુનઃ બિજાપૂરની પ્રજા બની શાંતિનાં મીઠાં ફળ ચાખો. આ કૃત્યથી તમારાં દોષિત ને ગુન્હા ભરેલાં આગળનાં કૃત્યો ભુસાઈ જશે અને સુલેહશાંતિ તમારી ઘેલાઈ અને અવિચારીપણાને જડમૂળથી નષ્ટ કરવા બસ થશે તથા વેરરૂપી ખૂની શત્રુ જેની શિક્ષા, મોત, બેડી અને રીબાવવાની છે, તેને બદલે દયા ને માયા દેખાડવામાં આવશે. માટે વિચાર કરો-બિજાપૂર તમને રહેમ દીલથી માફ કરે છે."

મંદિરનો વૃદ્ધ પૂજારી અંદરથી પોકારી ઉઠયો "દયા! શાંતિ! બિજાપૂરના મગરૂબ સરદાર! દયા, વાહ! કેવા મધુરા ઉદ્ગાર! કેવી નમ્ર અને મધુરવાણીથી

સત્ય ત્હારા મુખમાંથી ત્હારા સદ્‌ગુણો સહિત પ્રકાશી નીકળે છે? તમારી દયા, તમારાં વચન પળાયલાં ક્યાં, કયાં ખોળવા જાઉં. શહેરમાં અનાથ અબળાઓની હાણ, હજારોના લોહી તમે રેડ્યાં, કેટલાકને વટલાવ્યા, નિરાધાર બાળકોને પણ જીવતાં ન રાખ્યાં, આ તમારી દયા કે બીજી કોઈ? તમારી સામે લડવા ઉભા થયેલા લડાઇમાં મરી ગયા. પછી તેમની સ્ત્રીઓ ઉપર તમારું જોર અજમાવવા શા વાસ્તે વ્યર્થ જુલમ ગુજાર્યો! આખું નગર ખંડેર બનાવી દીધું-અરે આ પવિત્ર ભૂમિ અપવિત્ર થઈ,એ બધું ઓ ક્રૂર રાક્ષસો-તમારી દયાનું ફળ કે? જાઓ! તમારી આવી દયા અમોને જોઇતી નથી. તૂળજાપૂરનો નાશ-એ જ તમારી દયા, ને સમાચાર હજુ તાજા જ છે. માટે અમે સામે મ્હોંઢે લઢી ધર્મનું રક્ષણ કરતાં પ્રાણ ખોઇશું, પણ તમારી દાંભિક દયાને તાબે થઇશું નહીં. મારા વીર બંધુઓ, મારો ચલાવો, બ્રહ્મલોહી રેડાવા દ્યો-અને તેનું પાપ એ દુષ્ટોને માટે સદાને માટે બેસવા દ્યો-**જયપંઢરી.**"

બન્દુકોનો પુનઃ મંદિરમાંથી તાસિરો થયો, પણ થોડા સમયમાં મુસલમાનો દરવાજાને આગ લગાડવા ફતેહ પામ્યા. દરવાજા સળગવા માંડ્યા ને આગે પોતાનો ફેલાવો કર્યો જાણી, આગમાં બળી જવા કરતાં કેટલાકને મારીને મરવું, એમ નિશ્ચય કરી '**જયપંઢરી**'નો ઘોષ કરતાં ખુલ્લી શમશેર સહિત કેસરિયાં કરવા બહાર નીકળી પડ્યા. સખત કાપાકાપી થઈ. અર્ધા કલાકમાં સર્વ પૂર્ણ થયું-મુસલમાનો આખરે જય પામ્યા. બ્રાહ્મણો અને મરાઠાઓ મરાયા-એક પણ જીવતો રહ્યો નહીં. મુસલમાન લશ્કરનો પણ જબરો ઘાણ નીકળી ગયો. આ હલ્લામાં હરિપંતનો બાલ પુત્ર પણ મરાયો. હરિપંતની વિધવા અને બીજી કુલીન સ્ત્રીઓએ બળતી આગમાં પડતું નાંખી પરલોકનો માર્ગ સ્વીકાર્યો.

સુસવાટા મારતા પવને આગનું જોર વધાર્યું ને ફેલાતી આગે ચોમેર પ્રસરી ભયંકર રૂપ પકડી, મંદિરના લાકડકામને બાળી ભસ્મ કરી નાંખ્યું. મુસલમાનો મંદિરનો નાશ કરે, તે પહેલાં અગ્નિએ તેનો નાશ કર્યો. સર્વ લાકડકામ બળી જવાથી માત્ર પથ્થરના સ્થંભો તથા દિવાલો આગથી બચવા પામ્યાં. મુસલમાનોએ આગ બુજવવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. બે કલાક પછી આગ કાબુમાં આવી. મુસલમાનો મંદિરના અંદરના ભાગમાં ઘુસ્યા. પવિત્ર મૂર્ત્તિઓ ખંડિત કરી, રત્નભંડાર લુટી મંદિરને ખંડેર કરી દીધું. આગે બાકી રાખેલું મુલસમાનોએ પૂરું કર્યું.

બધું સમાપ્ત થયા પછી સાયંકાળે અફઝુલખાને લૂટ, નાશ અને જુલમ બંધ કરવા હુકમ ફેરવ્યો. અફઝુલખાનની સર્વ ઈચ્છા તૃપ્ત થઈ. હિંદુઓનાં બે પવિત્ર સ્થળો-તૂળજાપૂર ને પંઢરપૂરનો નાશ કર્યો. **આ તેના ધર્મ ઝનુનથી થયેલી ચઢાઇએ ધર્મની લડાઇનું રૂપ લીધું.** પંઢરપૂરનો કબજો લીધો-પણ તે માણસ વગર ઉજ્જડ, વેરાન તથા ખંડેર સ્થિતિમાં. તેના નાશથી તેઓ હરખાયા, ફુલાયા. અફઝુલખાનના મરાઠા સિપાઇઓને તથા સરદારોને ઘણું લાગી આવ્યું; પણ બિચારા કરે શું? તેઓ નિરૂપાયે મનમાં ખિન્ન થતાં, ખાનને ગાળો આપતા બડબડતા બેસી રહ્યા.

સંધ્યાનો સમય થતાં ફાઝલખાન પોતાના એક બે મિત્રો સાથે ઘોડાપર બેસી શહેરમાં ફરવા નીકળી પડ્યો-તેઓ માર્ગમાં વાતો કરતા ધીમે ધીમે જતા હતા. જ્યાં

ત્યાં મુડદાંઓ, ખંડેરો-શિવાય અન્ય કાંઈ પણ દૃષ્ટિએ પડતું નહોતું. સર્વત્ર ભય ઉપજાવે એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

વાતો કરતાં ફાઝલખાને અંતે કહ્યું, "દોસ્ત અહમદખાન, શું કહું! જે માટે પિતાને સમજાવી અહીં લાવ્યો, જેને માટે હજારો માણસના જીવ ગયા, તે રમણી તો મળી નહિ. તૂળજાપૂરમાં આપણને ખોટી ખબર મળી હોં. તે સુંદરી હજી અહીં આવી હોય, એમ લાગતું નથી. અહો શું તેનું રૂપ! આપણી બધી મહેનત વ્યર્થ ગઈ. આટલા નાશ પછી જો તે મળી હત, તોપણ એ સર્વ નાશ મને સાર્થક થયો લાગત. તે રાયગઢથી આ તરફ આવવાને નીકળી છે એ તો ચોકસ. મ્હારો વિચાર એવો છે કે, એક ટુકડી લઈ આપણે જરા આગળ નીકળી જઈ, તેને માર્ગમાં પકડી પાડી, તે મેંઢાઓના ટોળામાં અણચિંતવ્યા કુદી પડી, મ્હારી મનોપ્રિયાને તેઓમાંથી ઉંચકી લઇશું, ને જોઇતા બંદોબસ્ત સાથે કિલ્લામાં રાખી પિતાને મળવા જઇશું. શિવાજીનો નાશ કરી મનની માનીતી પ્રમદાને મળીશું. કેમ, દોસ્ત, તું મ્હારા વિચારને મળતો થાય છે કે નહીં?"

અહમદખાન, ફાઝલખાન સાથે એકમત થઈ તેની યુક્તિને અનુમોદન આપી મદદ આપવા કબુલ થયો-એટલામાં એક જાસુસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો ને ફાઝલખાનને તેની મનોરમા તારાબાઇના આવવાના માર્ગની ખબર આપી. ફાઝલખાન તે સાંભળી પ્રફુલ્લિત બન્યો ને પોતાની વિષયવાસનાના પૂરમાં ઝોકાં ખાતો પિતા પાસે ગયો.

વાંચનાર આપણી કથા આગળ ચલાવીએ, તે પહેલાં ફાઝલખાન, જે તારાબાઈ ઉપર મોહી પડ્યો હતો તે કોણ હતી, તે જણાવવું અવશ્યનું છે.

આ તારાબાઈ પંઢરપૂરના સૂબા હરિપંતની ન્હાની બહેન થતી હતી અને તે શિવાજી મહારાજના મુખ્ય પ્રધાન મોરોપંત પિંગલેના ભાઈ સદાશિવ પિંગલેની ધર્મપત્ની થતી હતી. ઘણા વખતથી તે સાસરે હતી, તેથી હરિપંતનો વૃદ્ધ મામો વિશ્વાસરાવ સો માણસના રસાલા સાથે તેને તેડી લાવવા રાયગઢ ગયો હતો. વિશ્વાસરાવનો અત્યંત આગ્રહ હોવાથી સદાશિવરાવ બસો માણસના રસાલા સાથે પંઢરપૂર પોતાના શ્વશૂર ગૃહે જવા નીકળ્યો. તેઓ હજુ માર્ગમાં હતા ને પંઢરપૂરના નાશના સમાચારથી તેઓ કેવળ અજાણ હતા. તેઓ પોતાનો પંથ નિર્વિઘ્ને કાપતા હતા. ફાઝલખાન તારાબાઇનું રૂપ સાંભળી મોહિત થયો હતો; ને ગમે તે પ્રકારે તેને મેળવવા ઉત્સુક હતો. તૂળજાપૂરમાં તેને ખબર મળી કે, તારાબાઈ પંઢરપૂર આવી છે; પોતાનો શિકાર પોતાના હાથમાં સહેલાઇથી સપડાશે, એવું જાણી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. તુળજાપૂર કબજે કર્યા પછી પિતાને પંઢરપૂર ઉપર હલ્લો કરવા સમજાવ્યો. પોતાના પુત્રને પોતાના વિચારને અનુમત થયેલો જોઈ તેના આનંદની સીમા ન રહી; ને તેથી જ પંઢરપૂર ઉપર ચઢાઈ કરી-પંઢરપૂરનો નાશ તો થયો-પણ ફાઝલખાનની ઇચ્છા બર આવી નહીં. નિરાશ થયો-ખબર મળી કે તારાબાઈ માર્ગમાં છે. આશાનાં અંકુરો ફૂટ્યા. યુક્તિઓ રચાઈ. એ સર્વ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

પ્રકરણ ૩ જું

તારાબાઇનું હરણ

"A train of armed men, some noble dame escorting (So their scattered words discovered, as unperceived I hung upon their rear) are close at hand, and mean to pass the night within the castle."

(Orra, a Trajedy)

સુંદર ભારત વર્ષના રમણીય મહારાષ્ટ્ર દેશનો મ્હોટો ભાગ નદીનાળાં, વિશાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની લાંબી હાર, જેની ટોચો ગગન મંડળને ભેદી બહુ ઉંચે ગયેલી દેખાય છે, ખુશનુમાં ખીણો અને ગીચ અરણ્યોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે, આ અરણ્યોમાં ઘણી ખુનખાર લડાઇઓ થઈ હતી: અને પ્રાચીન કાળમાં જંગલી તેમ જ લુટારાઓનો તે નિવાસસ્થાન હતો. આ લાંબા પર્વતની ટોચો કિલ્લાઓથી અલંકૃત થઈ રહી છે; અને એ જ કિલ્લાઓમાંથી મહારાષ્ટ્રીઓનાં વિજયવંત ટોળાં એક વખત આખા હિંદમાં પોતાની સત્તા ફેલાવતાં પ્રસરઈ ગયાં હતાં.

ઉપર જણાવેલા સુંદર અરણ્યો માંહેલા એક ગાઢા અરણ્યમાંથી ચીરી નીકળતા એક વિશાળ માર્ગપર દિવસપતિ, કિરણોને પોતામાં સમાવી દઈ, નિસ્તેજ થવાની અણી ઉપર હતો. આ અરણ્યમાં અનેક વૃક્ષો દૃષ્ટિએ પડતાં, લાંબી, મ્હોટી ડાળીઓથી ભરપૂર એવા વડ, જાંબુ, રાણ, અંજની, ચીમટી, થોર, પીપરી, કંટારા, અણીદાર સૂળોવાળા બાવળ, રાની ચંપો વિગેરે જંગલી ઝાડોથી આ જંગલ પૂર્ણ હતું. એક તરૂની ડાળીઓ બીજા વૃક્ષની ડાળીઓ જોડે મળવાથી સ્વસ્તિકરૂપ દેખાતું હતું. પાંદડાં તથા નવા અંકુરો તે ડાળીઓપર, પવનની લ્હેરોમાં આમ તેમ ઝોકાં ખાતાં હતાં, કેટલાંક વૃક્ષોપર અનેક જાતની વનવેલીઓ વીંટલાઈ ગઈ હતી. જમીનપર પથરાયલી લીલોતરી અને વેલીઓ આંખને એક મનોહર સુંદર દેખાવ આપતી હતી. વૃક્ષોની હાર એટલી બધી ઘટ હતી ને તેમની ટોચો એક બીજા સાથે એવી રીતે મળી ગઈ હતી કે, પ્રખર દિનકરનાં કિરણ આ વૃક્ષોની ઘટામાં પ્રવેશ કરવા અશકત હતાં. કેટલેક સ્થળે વૃક્ષો હારબંધ સામસામા અંતર રાખતાં ઉગી નીકળ્યાં હતાં. જમીન ઉપર ઉગેલા ન્હાના રોપાઓ ગલીચાનો ભાસ આપતા અને જાણે એક લાંબીને લાંબી કુંજગલી બની રહી હોય એવો ભાસ થતો. આ જગ્યાએથી પસાર થતો મુસાફર થાકને લીધે વિશ્રાંતિ લેવા બેસે તો, તેનો સર્વ શ્રમ નાશ થતો તથા એક બગીચાનું સુખ અનુભવતો અને આવી વનશ્રી જોઈ ઘડીક આનંદ પામતો. અસ્ત થતા સૂર્યનારાયણના ઝાંખા પ્રકાશનો ઉજાશ બાજુમાંથી આ કુંજગલીમાં પડતો. આ અરણ્યની મધ્યમાં તે વિશાળ માર્ગની સાન્નિધ્યમાં ઝાડપાન વગરની ખડકોથી બનેલી એક ન્હાની ટેકરી આવેલી હતી. તે ખડકમાંથી એક મ્હોટો પથ્થર બહાર તુટી પડ્યો હતો ને એક વોકરાના વહેતા માર્ગમાં આડે આવ્યો હતો. વહેળામાં થોડું થોડું પાણી મંદમંદ ઝીલ ઝીલ કરતા અવાજે સર્પાકારે વહ્યું જતું હતું. પાણીનો માર્ગ રોકાવાથી તે પથ્થરની

આસપાસ પાણી ફરી વળી, આગળ પોતાનો રસ્તો કરતું અને તે પથ્થરને એક ટાપુ-રૂપ બનાવી, પોતાની બાથમાં ઘેરી લેતું હતું.

આ સમીસાંજ વખતે આ સ્થળ પાસે તે વિશાળ માર્ગપર એક પાલખી પડેલી હતી. તેની પાસે એક રમણી યુવાન્ સ્ત્રી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં વસ્ત્રોમાં રડતી બેઠી હતી, અને બીજે છેડે એક સફેદ કપડામાંલપેટાયલો વૃદ્ધ પુરુષ "હાય, હાય, બાપ-લીયારે, લુટાઈ ગયો રે! મુવા–ઠાર મુવા–અરેરે!" એવા એવા અનેક શોકોદ્દગાર કાઢી માથે હાથ રાખી મ્હોટેથી પોકેપોક મુકી રડતો હતો.

એ જ સમયે દૂરથી કોઈ મુસાફરોની ટોળી પોતા તરફ આવતી હોય, તેવો ભાસ તે વૃદ્ધને થયો. જેમ જેમ આ ટોળી વધારે નજદીક આવતી ગઈ તેમ તેમ તેના મુખમાંથી વધારે જોરથી બરાડા નીકળવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં તો તે ટોળી છેક પાસે આવી પહોંચી, ટોળીનો મુખી આ બુમો સાંભળી ઘોડો કુદાવતો સૌથી આગળ ધસી આવ્યો ને જુએ છે તો પાલખી વિગેરે દૃષ્ટિએ પડયું. તેણે તે વૃદ્ધ તરફ નજર કરી સવાલ કર્યો, ને કોણ શબ્દ ઉચ્ચારતાં તેને ઓળખી બોલી ઉઠયો અરે, આ તો મહાડના શેઠ આનંદરાવ મહાડકર! તમે અહીં ક્યાંથી? આ બધું શું થયું?

પોતાનું નામ સાંભળતાં તે વૃદ્ધ ચમક્યો. ઊંચી દૃષ્ટિ કરી, મદદે આવનારનો અવાજ તથા મુખાકૃતિ વર્તી દયામણે ચહેરે બોલી ઉઠ્યો, "સદાશિવરાવ સાહેબ, આ ગરીબ બુઢ્ઢો લુટાયો–ઠગાયો–હાય મુસલ્લાઓએ દગો દીધો. શું કહું મ્હારી પુત્રી તથા જમાઈને લઈ તેમને બિજાપૂર પહોંચતાં કરવા જતો હતો. મ્હારો જમાઈ રંગરાય અતિશય માંદો છે. તે બીચારો પાલખીમાં પડ્યો છે. હું ગરીબ માણસ વીશ માણસના રસાલા સાથે મહાડથી નીકળ્યો. સતારે પહોંચતાં મને ખબર મળી કે, માર્ગમાં લુટારાનો ભો ઘણો છે; તેથી ત્યાંના સુબાને અરજ કરી, ચાલીસ મુસલમાન સિપાઇઓની સીબંધી સાથે લીધી. પણ મુસલમાનો–ભાઇસાહેબ આપ તો જાણો જ છોને, દગાખોર તે દગાખોર જ નિવડ્યા. આ જગ્યાએ એક પ્રહર પહેલાં આવ્યા હઇશું, ત્યાં દસ પંદર ધાડપાડુઓ અમારા ઉપર ધસી આવ્યા. કમનસિબે આ મુસલમાન સિપાઇઓ તેમના મળેલા–પછી શું પૂછવું; તેઓ અમારો બચાવ કરવાને બદલે ઉલટા અમને જ લુંટવા લાગ્યા–મ્હારા વીશ માણસો–અરે નામર્દ જ કહોને–અમને છોડી નાસી ગયા–અમારું સર્વસ્વ લુંટી લીધું. ઘોડા, ઝવેરાત, રોકડ લઈ ગયા, કાંઈ પણ રહેવા દીધું નહીં. મ્હારી પુત્રીના દાગીના કાઢી ગયા–અરે તેની સૌભાગ્યની ચુડીઓ પણ રાખી નહીં. ભાઈ સાહેબ, શું કહું, અમને લુંટી, નિરાધાર કરી ચાલ્યા ગયા, ફરિયાદ પણ કોને કરીએ–મુસલમાની રાજ્ય–ફરિયાદ સાંભળે કોણ? મહારાજ! આપ પંઢર-પૂર જાઓ છો તો કૃપા કરી આ ગરીબ કાયસ્થને તેનાં પુત્રી જમાઈ સાથે આપની છાયામાં રાખી લઈ જશો તો અનહદ ઉપકાર થશે.

સદાશિવરાવને તેનું આ દુઃખી વૃત્તાંત સાંભળી અતિશય ક્રોધ ચઢયો–આવેશમાં પોતાના હાથ પછાડ્યા. ક્રોધથી ચ્હેરો લાલચોળ થઈ ગયો; ને આંખોમાંથી ક્રોધાગ્નિ ઝરવા લાગ્યો અને ગાજી ઉઠ્યો 'ઉભા રહો, દુષ્ટો! તમારા કૃત્યનું ફળ હમણાં જ

તમને આપું છું. તમારા દિવસ હવે ભરાઈ રહ્યા છે." "આનંદરાવ, તમે ફીકર ન રાખો, બ્હીશોમાં, તમે અમારા મહારાજની રૈયત છો. એ લુટારાઓ હજુ આટલામાં જ હશે! હમણાં જ તેમનો પત્તો મેળવી પકડી, કેદ કરી મંગાવું છું. તમારૂં રક્ષણ કરવું, એ અમારો ધર્મ છે. બેફીકરથી અમારી જોડે ચાલો. તમને કોઈ પણ રીતે અડચણ નહીં થાય, એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે." આવી રીતે તેમની આશ્વાસના કરતો હતો, એટલામાં તેની ટોળી ત્યાં આવી પહોંચી અને સર્વ સમાચારથી વાકેફ થયા. તેઓ પણ આ બનાવથી ખીજવાઈ ગયા ને અંદર અંદર દાંત પીસી પોતાનો ક્રોધ બતાવવા લાગ્યા.–વૃદ્ધ કાયસ્થ વેપારી સદાશિવરાવનો અત્યંત સ્તુતિ સાથે આભાર માનવા લાગ્યો.

સદાશિવરાવે ટોળીના એક સરદાર, રામદેવરાવને ફરમાવ્યું "તમો પચાસ માણસની ટુકડી સાથે આ લુટારાઓની શોધમાં નીકળો–તેઓ ઘણે દૂર ગયા નહીં હોય. અરે, આટલામાં જ પોતાની લુંટનો હીસ્સો વહેંચતા હશે, તે દુષ્ટોને પકડી અમને સવાર પડતાં મસુર ગામમાં મળજો. આજની રાત્રિ અમો સર્વ ત્યાં જ ગાળીશું ને સવાર સુધીમાં તમને દેખીશું નહીં તો મધ્યાહ્ન સુધી તમારી રાહ જોઈ આગળ કુચ શરૂ કરીશું. પછી રસ્તામાં ક્યાંય પાછા ભેગા થઈ જજો. જોજો, આ લુટારાઓને પકડી સાથે લાવ્યા વગર રખે વીલે મ્હોંએ પાછા આવતા. તેઓને મારી, પકડી સઘળી લુંટ સહિત લઈ આવજો. સાવધ રહી કામ કરજો. તેઓના દગા ફટકાથી છેતરાશો નહીં.

રામદેવરાવ માથું નમાવી, પચ્ચાસ માણસની ટોળી લઈ લુટારાઓની શોધમાં, રાનમાં આમ તેમ રખડતાં ધીચ ઝાડીવાળા રસ્તામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. સદાશિવરાવે છ માણસોને પાલખી ઉપાડવા હુકમ કર્યો. કાયસ્થને એક સારો ઘોડો આપ્યો, તેની પુત્રીને પોતાની સ્ત્રી સાથે પાલખીમાં બેસાડી–સર્વેએ સ્વસ્થ થઇને ત્યાંથી આગળ કુચ કરી. એટલામાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો ને રાત્રિ ધમધમ કરતી ચોમેર ધસતી આવતી હતી. હુકમ થતાં મશાલ પેટાવીને રાત્રિના દોઢેક પ્રહર વીત્યા પછી તેઓ સર્વએ આ જંગલ વટાવી મસુર ગામ આવી પડાવ કર્યો. સવાર પડી, પણ રામદેવરાવ હજુ આવ્યો નહોતો. જમવા કરવાનું મધ્યાહ્ન થતાં પહેલાં સૌએ આટોપી લીધું, પણ રામદેવરાવના આવવાનાં કાંઈ પણ ચિહ્ન જણાયાં નહીં. સદાશિવરાવ રામદેવરાવ વાસ્તે અધીરો થયો અને ગોઠવણ મુજબ તેણે પોતાના માણસો સાથે પુનઃ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. આ વખતે મધ્યાહ્ન સમય વીતી ગયો હતો.

સાંજ પડતાં આ મરાઠાઓની ટોળી સંહ્યાદ્રિ પર્વતોની કઢણોમાંથી ઘાટ ચઢવા લાગી. પર્વતને મથાળે પહોંચ્યા અગાઉ અરુણસારથિએ પોતાના ઘોડા પાછા ફેરવ્યા. અંધકાર પથરાવા માંડ્યું, ક્ષિતિજપર આવતા સૂર્યના સોનેરી કિરણોને ખીણોમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવતા મહાન્ પર્વતોની ગાઢી, રાક્ષસી શીફા છાયાથી, તેમ ધુમસ પથરાયાથી અંધકાર જલદીથી વધારે ગાઢું બનતું હતું.

રાત્રિ ઘણી પુરશનુમાં હતી. જે ખીણમાંથી તેઓ ચઢતા હતા તે ઘણી જ ઉંડી અને અનેક રંગ બેરંગી ફુલવાળા વૃક્ષોથી આચ્છાદિત થયેલી, તેમજ વચ્ચે વચ્ચે અહીં તહીં

અર્ધ છુપાયલા ને અર્ધ ખુલ્લા સર્પાકારે વહેતા પાણીના ઝરાઓથી તથા આછા ચંદ્રના પ્રકાશની કુટિલ તુટેલ પીછોડીથી ભવ્ય ને મનોવેધક લાગતી હતી અને તેની બેઉ પાસ ઉંચા પર્વતો, આકાશ સાથે વાતો કરતા હોય તેમ દૃષ્ટિએ પડતા ત્યારે આ ખીણોની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા હતા. ખીણમાંથી પર્વતોની ટોચપર આસ્તે આસ્તે ઉભો થતો ઢોળાવ આવી રહેવાથી તે ખીણ એક મ્હોટા વહાણનાં અંદરના ભાગનું અથવા એકાદ બોગદાનું સ્મરણ આપતી હતી. નભમંડલ પણ અલૌકિક રીતે પ્રકાશિત લાગતું હતું અને તે તારાઓથી એટલું બધું ખીચોખીચ લાગતું હતું કે, વિસ્તૃત સંપૂર્ણ આકાશમાંથી તેમનો નિર્મલ પ્રકાશ છણાઇને બહાર પડતો હોય નહીં, એમ દેખાતું હતું. પરન્તુ આપણા આ મુસાફરો જે જગ્યાએથી પ્રસાર થતા હતા ત્યાં આસપાસની મ્હોટી મ્હોટી ટેકરીઓની અભેદ્ય છાયાથી ધકેલાઈ તે પ્રકાશ પોતાનું ઉજાસ પ્રસારવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરતો મથતો, નિષ્ફળ થઈ પાછો હઠતો હતો, તેથી ભયાનક લાગતા અંધકારનું જ સામ્રાજ્ય દેખાતું હતું.

આપણી આ મરાઠા ટુકડી જે રસ્તેથી જતી હતી તે ઘણો જ સાંકડો હોવાથી દરેક શ્રેણીમાં પાંચ પાંચ પ્યાદા અગર બે જ સ્વાર સાથે સાથે ચાલી શકતા હતા. અંધારું હતું એટલે મશાલો સળગાવી હતી. મોખરે એક સરદાર હતો તે પછી સો એક માણસનો રસાલો, તે પછવાડે તે વૃદ્ધ કાયસ્થ વેપારી તથા વિશ્વાસરાવ વિગેરે ધીમે ધીમે વાતો કરતા આવતા હતા. તેમની પાછળ આઠ ભોઇઓએ ઉપાડેલી રંગ-રાવની પાલખી હતી. તેની પાછળ દસેક સીપાઇઓ ચાલતા હતા. તે પછી એટલે આ ટુકડીના મધ્ય ભાગમાં સુંદર કારીગિરીવાળી મજબૂત પાલખીને છ ભોઇઓ ખભા ઉપર ઉંચકીને ચાલતા હતા. પાલખીની આજુબાજુમાં રેશમી જરિયાન પડદા ખોલી રાખ્યા હતા ને બે બાજુમાં એકેક મસાલચી ચાલતા હતા અને તેમની પુઠે મજબૂત બાંધાના એક એક વિશ્વાસુ મરાઠા સીપાઈ હાથમાં નાગી તરવાર રાખી પાળો ચાલતો હતો. ખાડા ખડબાવાળા ચઢાણના ઉંચાનીચા માર્ગને લીધે હમાલો ધીમે ધીમે સાચવીને પગ ભરતા ને તેમના ચાલવાથી નીકળતો એક સરખો સમ સમ કરતો અવાજ કંટાળો આપતો, તેમની પુઠે એક તેજસ્વી ઘોડાપર બેઠેલો સદાશિવરાવ નજરે પડતો હતો અને તેની પાછળ બાકી રહેલો રસાલો ચાલ્યો આવતો હતો. આ સાંકડા અને બન્ને બાજુએ ઝાડીઓ આવી રહી છે, એવા માર્ગ ઉપર ચાલતાં ચાલતાં અંતે બે ખડકો વચ્ચેના ઘણા જ સાંકડા માર્ગપર તેઓ આવી પહોંચ્યા. આ માર્ગ અતિશય સાંકડો ને ઉભા ઢોળાવનો હતો. માર્ગ એટલો સાંકડો આવતો ગયો કે, બહુ મુશ્કેલીથી બે બે માણસ ચાલી શકતા. તેમ ઘણી જ મહેનતે ભોઇઓ પાલખીઓ ચઢાવવા લાગ્યા. આ માર્ગ પૂરો થતાં બીજો સપાટ માર્ગ આવ્યો ને પુનઃ ઢોળાવવાળો માર્ગ શરૂ થયો. આ દુર્ઘટ માર્ગપર વધતાં વધતાં તેઓને એકાએક અટકવું પડ્યું. ચોમેર, દીન દીન, અલ્લાહી અકબર મારો કાપો.'ની અણચિંતવી બુમો સંભળાવવા લાગી. આસપાસની ઝાડી-માંથી એકાએક મુસલમાનો તેમનાપર ધસી આવ્યા. જ્યાં જુએ ત્યાં મુસલમાનોનો વરસાદ વરસાતો દેખાયો. જાણે ઝાડીઓએ પોતાના ઉદરમાંથી એકાએક રાક્ષસી માયાથી સંખ્યાબંધ મુસલમાનોને જન્મ આપ્યો હોય એમ ભાસ થતો. મુસલમાનો

ઘણા જ મોટા જથામાં હતા. મરાઠાઓ તેમની આગળ મુઠીભર હતા; તેમાં વળી અણચિંતવ્યો હલ્લો થયો. ચોમેરથી મારો શરૂ થયો. મરાઠાઓ આવા હલ્લા માટે સાવધ નહોતા. પહેલે જ સપાટે તેમનો ઘણો ઘાણ નીકળી ગયો. સદાશિવરાવ હવે શું થશે તે ચેતી ગયો હતો. "જય ભવાનીની" વીર ગર્જના કરી, મરાઠાઓ સચેત થયા. જબરદસ્ત કાપાકાપી થઈ. થોડા સમયમાં મરાઠાઓનો ઘાણ નીકળી ગયો. વિશ્વાસરાવ ઘાયલ થઈ કેદ પકડાયો, સદાશિવરાવે વીરતા દેખાડવામાં ખામી રાખી નહીં. પરંતુ યશ આવ્યો નહીં, તેની એ જ દશા થઈ. વૃદ્ધ કાયસ્થ આનંદરાવ ભયથી ધ્રૂજતો હતો. તેને પણ મુસલમાનોએ ચતુર્ભુજ બનાવ્યો. પચાસથી સાઠ મરાઠાઓ કેદ થયા. વીશથી પચીસ સિપાઇઓ નાસી ગયા. બાકી રહેલા સર્વ ભૂમિએ ઢળ્યા.

સદાશિવરાવ, વિશ્વાસરાવ, આનંદરાવ અને મરાઠા સરદારોના હાથમાં બેડીઓ નંખાઈ. સિપાઇઓ બંદુકોના કુંદા મારતા, અનેક પ્રકારે તેમના ઉપર જુલમ ગુજારતા, તેમના દુઃખની મશ્કરી કરતા તેમને પગપાળા લઈ ચાલ્યા. તે જ ભોઈઓ પાસે પાલખીઓ ઉપડાવી મુસલમાન સરદારે વાસોટાના કિલ્લા તરફ કુચ કરવા હુકમ આપ્યો.

પ્રિય વાચક, તું જાણીતો ગયો હઇશ કે, આ હલ્લો કરનાર બીજો કોઈ નહીં, પણ તારાબાઇનું હરણ કરવાના ઇરાદાથી નીકળેલો ફાજલખાન હતો. તેણે પોતાની સાથે બે હજાર સીપાઈઓ રાખ્યા હતા. મરાઠાઓના આવવાની રાહ જોતો તે આ ઝાડીમાં છુપાઈ રહ્યો હતો. સમયનો લાભ લઈ આપણે ઉપર જોયું તેમ મરાઠા ઉપર હલ્લો કરી, તારાબાઇનું હરણ કરવામાં તે ફતેહમંદ થયો.

પ્રકરણ ૪ થું

લગ્નની ધામધુમ

मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तयेत् ॥

મન ધારે છે કાંઈ! વિધાતા અન્ય રચે છે.

આજે શ્રીવર્ધનમાં ઘણી જ ધામધુમ ચાલી રહી છે. આખા શહેરને સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું છે–રાજમાર્ગપર ધ્વજા પતાકા ઉડી રહ્યા છે. આખે રસ્તે ને નગરવાસીઓના મકાનોમાં દીવાની હારની હારો રંગબેરંગી ગોઠવાયલી નજરે પડે છે. રમતગમતના ખેલો રમાઈ રહ્યા છે. જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો છે. રાજમહેલની શોભા નીરખવા અધીરા પણ ઉત્સાહભેર નગરવાસી જનો ઉતાવળા ઉતાવળા પાણીના પ્રવાહની માફક ચાલ્યા જાય છે. અવસર પણ તેવો જ હતો. તેમના માનીતા જાગીરદાર સરદાર ઝુંજારરાવની એકની એક પુત્ર સમાન લાડકવાઈ વ્હાલી પુત્રી ઈંદિરાબાઇનાં લગ્નની ધામધુમો આજે મચી રહી છે. આજે મંડપ મુહૂર્તની ક્રિયા થઈ હતી ને બે દિવસમાં તેનાં લગ્ન સાવંતવાડીના રાજા ખેમનાયકના પુત્ર જોડે થવાનાં છે. ખેમનાયક પણ પોતાના પુર દમામથી જાન લઇને આવ્યો છે; ને તેમનો

આદર સત્કાર ઝુંઝારરાવે યથાસ્થિત કર્યો હતો. આ ઉભય બિજાપૂરની બાદશાહાતના પ્રખ્યાત સરદારો હોવાથી બાદશાહી ફરમાનથી તેમનો મિત્ર જંજીરાનો સીદી પોતાની થોડી સેના સાથે આ શુભ પ્રસંગમાં ભાગ લેવા આવ્યો હતો.

બિજાપૂરના આવા ત્રણ મોટા સુબાઓ એક જ સ્થાને એકત્ર થવાથી શ્રીવર્ધનની શોભામાં ઘણો જ વધારો થયો હતો. તેઓના સૈન્યથી આખું શહેર ઉભરાઈ જતું હતું. આ માંગલિક ક્રિયામાં ભાગ લેવાને ઝુંઝારરાવે હરેશ્વરના મહન્તને પણ નિમંત્ર્યો હતો. ઉપોદ્‌ઘાત તરીકે આટલી વિગત આપી, પ્રિય વાંચનાર, આપણે આપણી વાર્તા તરફ લક્ષ આપીશું.

રાજમહેલના મુખ્ય દિવાનખાનાની તો આજ અનુપમ શોભા બની રહી છે. ભવ્ય રોશની ઝગઝગારા મારી રહી છે. સુશોભિત ગલીચાઓ તથા આરસા વિગેરેથી અલંકૃત કરેલું દિવાનખાનું, પુરુષસંઘથી ગાજી રહ્યું છે, સુવાસિત ઉચ્ચી અગર બત્તીઓ તથા અત્તર વિગેરે સુંગધિ પદાર્થો આખા મહેલમાં બેકી રહ્યા છે, મનોહર અને રમણીય લગ્નમંડપમાં રૂપાન્તર થયેલા દિવાનખાનામાં નલિનીદલસમ કોમળ રેશમી કીનખાબની ગાદીઓપર ઝુંઝારરાવ, ખેમનાયક તથા જંજીરાના સૂબા સીદી ફતેહખાન વિગેરે સરદારો આનંદમગ્ન, ભભકાદાર પોશાકમાં અલંકૃત થઈ બેઠા છે. હરેશ્વરના મહંત મંગલતીર્થ ભગવી ગાદીપર પોતાની પદવીની પવિત્રતા દેખાડતા બેઠા છે, અને તેમની પુઠે ચારેક શિષ્યો ઉભા છે. આ મંડળની પાછલી હારમાં સર્વ નોકર વર્ગ સુશોભિત કપડાં પહેરી ઉભા ઉભા પોતાનો હર્ષ પ્રફુલ્લવદનથી બતાવે છે. નાચ ગાન ચાલી રહ્યાં છે. આનંદી વાર્તાલાપમાં સર્વ ગુંથાયલા છે. ચિંતા અને દુઃખ તથા રાજખટપટો આ પ્રસંગે મધુર ગાયન અને વાર્તાવિનોદમાં વિસ્મૃત થઈ ગયાં છે. સર્વનાં ચિત્ત આનંદસાગરમાં ઝોકાં ખાતાં મીઠી લ્હેર ભોગવે છે. ત્યાં પરોણાઓને માન આપવાને મહેલના મુખ્ય દરવાજા આગળ ઉભા રાખેલા અમલદારો પૈકી એકે આવી ઝુંઝારરાવના કાનમાં કાંઈ કહ્યું, ઉત્તરમાં "તેમને દાખલ કર" એવો ઉદ્‌ગાર થયો; અને દરબારમાં બીરાજેલા પોતાના અતિથિ વિગેરે પ્રતિ ફરી બોલ્યો "મિત્રો, આજે આપણા આ આનંદમાં વધારો કરવાને બે કોઈ વટેમાર્ગુ સરદારો આવ્યા છે; તેઓ પોતાનું નામ આપતા નથી; પરન્તુ તેઓ ઘણા વીર છે અને લડાઇઓમાં નામના મેળવી છે. હાલમાં દરિયાના તોફાનમાંથી બચીને અત્રે આવી ચઢયા છે ને આપણા આનંદમાં ભાગ લેવા ઇચ્છા બતાવે છે. તેમના જેવા બહાદુરોની હાજરીથી આ ઉત્સવ વધારે આનંદ આપશે"–એટલું કહી તે બે વીરોને યોગ્ય સ્થળે આસન આપવા માનકરીને કહ્યું.

સર્વ પરોણાઓને તથા ઉમરાવોને માન પ્રમાણે યોગ્ય આસન આપવાની ક્રિયામાં નીમેલા માનકરીએ ઉઠી જુવાર કરી, આ બે નવા અતિથિ સરદારોનો સત્કાર કરવા સામો દિવાનખાનાના દરવાજા સુધી ગયો. તેઓએ લાંબા જામા પ્હેરેલા હતા; પરન્તુ ઘસારાથી જીર્ણ દેખાતા હતા. કમરે સુવર્ણ મુઠવાળી પણ જીર્ણાવસ્થાને ભોગવતી મ્યાનવાળી તરવાર લટકતી હતી. તેમનો પોષાક આ માંગલિક સમયને યોગ્ય નહોતો પણ સાદો ને મલિન થયેલો લાગતો હતો. પરન્તુ આ સર્વ ન્યૂનતા તેમના ભવ્ય ચ્હેરા અને ચાલવાની છટાથી દેખાતી વીરત્વઆકૃતિ તળે ઢંકાઈ જતી. તેમની આકૃતિ મ્હોટા

કુળવાન સરદારને છાજતી હતી. તેઓ અંદર આવ્યા ને માનકરીએ તેમને ઘણું સારું આસન આપ્યું.

આ બે અજ્ઞાન પુરુષોની આવી માન ભરેલી જગ્યાએ બેસાડવા સરકાર મંડળ આપસ આપસ આ ભૂલ માટે બડબડવા લાગ્યા; અને તે બેની તરફ ડોળા ધુરકાવવા લાગ્યા. આ સર્વ વૃદ્ધ માનકરી સમજી ગયો અને તેમની ગેરસમજ દૂર કરવા નીચે પ્રમાણે બોલ્યોઃ—

"સાહેબો, મને કારભાર કરતાં આજ ચાળીસ ચાળીસ વર્ષ થવા આવ્યાં ને કાળાને બદલે સફેદ વાળ થયા. આ મ્હારી આખી જીંદગી અનેક પ્રકારના સારા સારા સરદારો, રણવીરોને મહારાજ સમક્ષ હાજર કરવા તથા તેમની પરોણાગત કરવામાં પ્રસરી છે. એટલે મનુષ્યની બોલવા ચાલવાની ઢબ તથા મુખાકૃતિપરથી તેની કુલીનતા અને યોગ્યાયોગ્યપણું સારી રીતે જાણી શકું છું. હું મ્હારા અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે, આ નવા આવેલા પરોણાઓ હજુ પણ વધારે માનને લાયક છે–આથી પણ વધારે માનની પદવીનો અનુભવ તેમને થયેલો છે–તેઓને આપેલું આસન યોગ્ય નથી ને એથી વધારે ઉંચી પદવીની જગ્યાને લાયક છે, એમ મ્હારું માનવું છે."

આ સાંભળી ઝુંજારરાવના કુટુંબનો પીઢીજાદ વૃદ્ધ કવિ બોલી ઉઠયો–"મહારો કવિતાનો ધંધો એટલે હું પણ મનુષ્યની આકૃતિ ઉપરથી તેનું કુળ, જન્મ પરખી શકું છું. આ ન્હાની ઉમરના યુવાન્ પરોણાની આંખ તરફ નજર કરો. તે આ સર્વ મંડળમાં સૌથી વધારે ઉમરાવ દીલના સરદારને શોધતી કેવી ચમકતી, તીક્ષ્ણ તથા ગૌરવતા દાખવતી ફરફરી રહી છે! અને તેથી પણ આ બીજા નવીન સરદારને જોઈ છક થઈ જાઉં છું. તેનાં શાંત, ઠરેલ અને વિશાળ ચક્ષુ આ સર્વ મંડળ કરતાં પોતાની મહત્તા અત્યારે સૂચવતાં હોય તેવી રીતે આ આનંદી દેખાવપર નિર્વિકારપણે દૃષ્ટિપાત કરી રહ્યાં છે."

આ સાંભળતાં જ અચોકસ શંકા, ધિક્કાર તથા ક્રોધ વાડીના સાવંતના મગરૂબ ચ્હેરાપર પ્રકટી નીકળ્યાં. અભિમાનથી આ અજ્ઞાત ગૃહસ્થો તરફ ભવાં ચઢાવી કઠોરતાથી જોવા લાગ્યો અને જંજીરાના ફતેહખાનના કાનમાં કાંઈ ઓઠ ફફડાવી, ઉંચે સાદે ટુંકમાં તેમને પ્રશ્ન કર્યો, "તમે તમારી સફરમાં બળવાખોર મરાઠાઓના લુટારા સરદારનો કાફલો, દરીઆઈ તોફાનમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલો જોયો છે! કે તેઓ તોફાનમાંથી બચીને સહીસલામત કિનારે ઉતર્યા છે? અને પોતાના દેશને હેરાન કરવા, રંજાડવા પાછા જીવતા ફર્યા છે કે કેમ?"

આ પ્રશ્નથી યુવાન્ મુસાફરનું લોહી ઉકળવા લાગ્યું અને સાવંતની માફક જ ક્રોધયુક્ત કઠોર દૃષ્ટિ ફેંકતો બોલ્યો "બળવાખોરો વિષે અમે કાંઈ પણ જાણતા નથી. પરંતુ મહાન્ શિવાજી મહારાજના સંબંધમાં કાંઈ જાણવા ઈચ્છા હોય તો સાંભળો! તે થોડા સમયમાં પોતાના દરેક ન્હાના મ્હોટા શત્રુઓ જેઓ બિજાપુરનો પક્ષ લઈ તેમની સામે થશે, તેમના હાથમાંથી આ દખણ દેશ છોડવી પોતાની પવિત્ર ભગવી ધ્વજા આખા દેશમાં ફરફરાવશે"

આ સાંભળતાં સાવંતનો ગુસ્સો ઉભરાયો, પરન્તુ તે શમાવી, "ઠીક છે, હવે આ વાદવિવાદ જવાદ્યો" એમ કહી પોતાના કવિ તરફ ઈસારો કરી બોલી ઉઠયો "રાઘોબા! આ આનંદમાં વધારો કરવા તમારી છેલ્લી જોડેલી વીર કવિતા લલકારો." તેને પોતાની પાસે બોલાવી કાનમાં કાંઈ મંત્ર મૂકયો ને ફતેહખાનને ગુપ્ત રીતે, રાઘોબાને તે કવિતા ગવરાવવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો અને વિશેષમાં "જો મ્હારું અનુમાન સત્ય હોય તો તે કવિતા આ નવીન આવનારના હૃદયમાંના અગ્નિને વધારે પ્રજ્વલિત કરશે" એમ પણ કહ્યું. સર્વ સ્વસ્થ થયા ને રાઘોબાની કવિતા સાંભળવાની ઉત્કંઠાએ સર્વને નિ:શબ્દ કર્યા, રાઘોબા કવિ દિવાનખાનાને ગજાવતો ગાજી ઉઠયો.

(કવિત)

બિજાપુર બાદશાહાત, ફરે આણ દક્ષિણ દેશ;
દક્ષિણના સરદારો સૌ, બાદશાહને તાબે છે.
લુણ ખાય બિજાપુરનું, લુણહરામી શું થાયે!
બિજાપુર શત્રુ સામે, ભારી હામ ભીડે છે. (૧)
મરાઠાના સૂબા કોઈ, સેવા કરે બાદશાહની;
પણ શાહજી પુત્ર, મૃત્યુ કાજ સામો થાય છે.
હિમ્મત વિનાનો મૂર્ખ, અવિચારી પગ ભરે;
પડે સહજમાં અંતે, પસ્તાવાને ધાય છે. (૨)
"દુશ્મનોનું રાજ ટળો, શત્રુનો સંહાર કરો;"
"દેશપર હસ્ત ગયો, હાય હાય કરે છે."
"જુલમ જુલમ એમ, બોલે મરાઠાઓ કોઈ;"
"છોડાવો બચાવો કરી, શિવને વિનવે છે." (૩)
"હૃદયમાં પડ્યો ડાઘ, કયમ કરીને ભુસાએ;"
"વેર, વેર, ઝેર શબ્દ, ધ્વનિ એમ થાય છે."
"દેશ તણું હિત મ્હાવું, ડરીને શું બેસી રહેવું;"
"સંપ કરી સામા થાવું, એજ ખરો માર્ગ છે." (૪)
"ઉપરી ધન બહુ માગે, ડરીને સર્વે શું દેવું;"
"એવાને આપી દઇને, પછી શું કોડીયું લેવું!"
"જુલમી બકરાંને મારે, સિંહથી તો ઘણું બ્હીએ;"
"સિંહ છતે બકરાંએ, રિબાઇ દુ:ખ શું સ્હેવું." (૫)
વિચારો આ અનુચિત, કરે શિવા મરાઠાઓ;
પણ જાણે શું બિચારા, કર્મગતિ કેવી છે.
જોર તોલ પોતા કેરું, જાણે નહી શત્રુઓનું;
બોલો પછી જય શાનો, ખુવારીની રીતિ છે. (૬)
લુટારાનું કામ કરે, સંતાપે રંજાડે પ્રજા;
નીચ કામ શિવાજીનું, સૌ કોઈ જાણે છે.

જાણે નહી માથે ઘૂમે શૂર, ક્ષેમ નાયક જેવો;
બીજાપુર બાદશાહનો, જમણો હાથ ગણે છે. (૭)
મરાઠા સરદારો બીજા, બીજાપુર રાજ્ય કેરી;
આબાદી ઇચ્છે હમેશ, રણે શૂરા પૂરા છે.
શિયાળથી સિંહ ડરે, એ તો પાણી મોભે ચઢે;
સિંહ ગર્જના કરેથી, શીયાળ ભાગી જાય છે. (૮)
જાવલીનો ચંદ્રરાવ, મોરેને માર્યો દગાથી;
પાતકી, ઘાતકી શિવો, હવે શું બચવાનો છે.
કુડાં કર્મ કરી પોતે, ક્ષેમ નાયકને છંછેડી;
પીશાચથી અધમ તે, સુખે શું સુવાનો છે! (૯)
મચ્છરને મસળતાં, હસ્તીને શી લાગે વાર!
છંછેડાયો સર્પ ડસ્યા, વિના શું રહેવાનો છે!
મુગલ, મુસલમાનો, લુંટાએ રીબાએ ઘણું;
દગા, ફટકાનું કામ, સામો શું થવાનો છે. (૧૦)
કામ ન ઉમરાવનું એ, ધામ ન મળે રહેવાને;
જંગલમાં પડી રહેવું, એ શું એને છાજે છે.
ભામટાનું કામ એ તો, ચોરટા ચોરટા થાવું;
પરાક્રમ હોય, તો એ, આમ શું ખપાવે છે. (૧૧)
નીચ કર્મ કરનાર, માફી માગે એકવાર;
ક્ષેમ નાયક જેવા કેરી, ભાગ્યનો ન પાર છે.
ઢોંગ કરે, દેશ સેવા, દેશ સેવા આમ થાયે;
ધુતારાનો ધુતારો એ, ખાય તેનું ખોદે છે. (૧૨)
પુરંધર કીલ્લો કબ્જ કર્યો, ચોરી દગા થકી;
બીજા કીલ્લા કર્યા સર, દગા બાજી રમીને.
અભિમાન કેરા બોલ, કહાવી ધમકી બહુ આપે;
હાથી પછવાડી જેમ, કુતરું જ ભસે છે. (૧૩)
સૂર્ય સામી ધુળ ઉડે, રવીને ન લાગે ડાઘ;
ઉડાડનારની પર, સામી આવી પડે છે.
સાવંત વાડીનો ધણી, ક્ષેમ નાયક ગુણ મણી;
દક્ષિણમાં પુરેપુરી, હાક વાગી રહી છે. (૧૪)
હીમ્મત અપાર જેની, સરદારોનો સરદાર;
જોરતોર સબળથી, બીજાપુર ધ્રુજે છે.
સાવંતનું તેજ તપે, બીજાપુર બાદશાહ;
નાયકને પુછ્યા વિના, પાણી નવ પીએ છે. (૧૫)
ક્ષેમ જેવા વીરનર, વસે છે આ ધરણીપર;
ત્યાં સુધી શિવાજી ત્હારાં, સર્વ ફોગટ ફાંફાં છે.

બળવાન શત્રુ ખરો, હીમ્મતમાં પુરેપુરો;
વાડીના ધણી અગાડી, ખરે તું અધુરો છે. (૧૯)

શિકારીઓના તીર તથા ભાલાના વરસાદથી ઘેરાયલો અને છંછેડાયલો વાઘ, જેમ પોતાના શત્રુ ઉપર તલપ મારવા પૂર્વે પોતાનો શિકાર નક્કી કરવા દૃષ્ટિ ફેંકે છે, તેમ તલવાર પર હાથ નાંખતો, ઘડીકમાં કવિ તરફ જોતો તો ઘડીકમાં સાવંત તરફ આંખ ફેરવતો સંતાજીરાવ જોવા લાગ્યો. તેનું લોહી કવિના બોલે બોલ સાથે ઉછળવા લાગ્યું. પરન્તુ તેના મ્હોટા ભાઇએ ધીમા અવાજે કહ્યું "શાંતિ પકડ, શું હજુ તું ઉછાંછળો જ રહ્યો! અધીરો શું થાય છે? વાહ! લડાઇઓનો આટલો બધો અનુભવ થયા પછી પણ હજુ પૂરો ઘડાયો નથી. આવા હલકટની કવિતાથી શું ચીઢાઇ જાય છે!" આટલું બોલી કવિ તરફ ફરી બોલ્યો "વૃદ્ધ કવિ! ત્હારી મહેનતનો બદલો આપનાર ધણીની સારી પ્રશંસા કરનારી કવિતા ત્હેં ગાઈ છે હો! રાઘોબા! શિવાજીની કેટલીક નિંદા કવિતામાં ગાઈ છે પણ તેમાં ત્હારો દોષ નથી. તું તો પૈસાનો વેચાયલો છે. રાઘોબા! હું, તને ભાડુતી કવિ તરીકે આ સુવર્ણ માળા આપું છું તે લે. અને સૂચવું છું કે, ભવિષ્યમાં ત્હારી કવિતામાં શિવાજી માટે જરા સારું બોલતાં શીખજે."

આ સાંભળતાં જ સાવંત ક્રોધથી ગર્જી ઉઠયો, "હું દેવોના સોગન ખાઇને કહું છું કે આ પુરુષ પોતે શિવાજી છે, અને મ્હારા મિત્ર ચંદ્રરાવ મોરેના ખૂન માટે એને મરવું જ પડશે" એમ બરાડતાં મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી.

પણ ખેંચનાર કયાં જાણતો હતો કે,

"જીતને તારે ગગનમે ઉતને શત્રુ હોય,
કૃપા હોય શ્રીરામકી તો બાલ ન ઉખાડે કોય."

ઝુંજારરાવ આડે પડી મ્હોટેથી બોલી ઉઠયો, "અરે! આ શું! સર્વ શાંત થાવ. જ્યાં સૂધી મ્હારા હાથમાં તલવાર છે ત્યાં સૂધી મ્હારી સમક્ષ એનો વાંકો વાળ થવા દેનાર નથી. અરે! આવી નામરદાઇથી કોઈ પણ અજાણ્યા પરોણાનું લોહી રેડાઇ મ્હારા મહેલને અપવિત્ર થવા દઈ, મ્હારા બાપદાદાની કીર્તિને ડાઘ લાગવા દઇશ નહીં. આ મારો પ્રાચીન કિલ્લો આફતમાં આવી પડેલા દુઃખી અતિથિનું વિનાસસ્થાન થશે નહીં, પણ તે એક આશ્રય આપનાર થઇ તેમને શાંતિ આપશે."

અતિશય ખીજવાતો, ક્રોધથી લાલચોળ થયેલો સાવંત પોકારી ઉઠયો "બસ! હું કાંઈ પણ સાંભળવાનો નથી. હું મ્હારું વેર લઈશ. અત્રે અમારાં વધુ માણસો છે ને એ એકલો છે તેમાં થઈ શું ગયું! એ ખુનીનો નાશ થવો જ જોઇએ. ચંદ્રરાવ મોરેના શરીરમાં આ હત્યારાનાં માણસોએ ત્રણ ત્રણ ખંજરો ભોકયાં હતાં. ઝુંજારરાવ! આશ્રય દેનારા તમારા કીલ્લા કે દિવાનખાનાની વાત હવે બાજુપર મૂકો. હું તમારી દલીલ કાંઈ પણ ધ્યાનમાં લેવાનો નથી. જગન્નિયંતા મ્હારા મિત્રના ખુનનો સાક્ષી છે. તેના રેડાતા લોહી પર તેના નિમકહલાલ સેવકો, ભાયાતો મરાયા; અને લોહીનાં તરસ્યાં વરુઓની માફક આખું જાવલી તેમણે જમીનદોસ્ત કર્યું; તેનું વેર, બસ વેર લેવાનો આવો લાગ ફરી ક્યાંથી મળશે? આ નિર્દય ખુની તે વખતે આવી જ ક્રૂરતાથી જોતો હશે—ભાઇઓ ઉઠો, જેઓ મને ચ્હાતા હોય તેઓ ઉઠો! આ ક્રૂર લુટારા વિશ્વાસઘાતીનો વધ કરી મ્હારું વેર વાળો."

પોતાના ધણીનો શબ્દ નીકળતાં જ ઘણા અમીરો, સરદારો, તલવાર ખેંચી કુદી પડ્યા. વેર, વેરની બૂમોથી આખું દિવાનખાનું ગાજી રહ્યું. જ્યાં આનંદ વર્તી રહ્યો હતો ત્યાં દ્વેષાગ્નિ તપવા લાગ્યો–ચળકતી ખુલ્લી શમશેરો વીરોની વીરતા દેખાડવા લાગી. દેખાવ ઘણો જ ભયંકર થયો ને કાયરના મનને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. ઘણી વીરહાકો પડવા માંડી. લોહીનો ભૂખ્યો સાવંત ક્રોધાવરણમાં દાંત કચડતો, ઘડીમાં ઓઠ પીસતો ઉભો હતો. તેના સર્વ સરદારો ક્રોધાવેશમાં આ બે નવીન મુસાફરોપર ત્રુટી પડવાને વાડીના ધણીના હુકમની રાહ જોતા ટાંપી ઉભા હતા.

અદ્યાપિ સૂધી આ સઘળો બનાવ જોતો સ્વસ્થ બેઠેલો ફતેહખાન પોતાનો સમય આવેલો જાણી ઉભો થતાં બોલ્યો–"ઝુંઝારરાવ! આ બન્ને પુરુષ મ્હારા કેદી છે! હું બીજાપુરના બાદશાહના હુકમથી તેમને કેદ કરું છું. તેઓ બળવાખોર છે, બીજાપુરના સેવકો થઈ નિમકહરામ બની બાદશાહ સામે હથિયાર ઉપાડવા માટે ગુનેહગાર છે. તમારે વગર ઢીલે તેમને મ્હારે હવાલે કરવા જોઇએ!"

દૃઢતાથી ઝુંઝારરાવ બોલ્યો:–"બીજાપુરના હુકમને મ્હારે માન આપવું જ જોઇએ પરન્તુ આવા માંગલિક પ્રસંગે આનંદમાં ભાગ લેવા આપણે એકત્ર થયા છીએ તેમાં પરોણા તરીકે આવેલા આ સરદારોને આપણે હાનિ પ્હોંચાડીએ તો એ દગો કે બીજું કાંઈ! મરાઠા નામને બટ્ટો લાગે તેવું કામ આ ઝુંઝારરાવ કદાપિ થવા દેશે નહીં. બીજાપુર, પોતાના બળવાખોરોને પકડી જોઇએ તેવી શિક્ષા કરે, પણ આ મ્હારા કિલ્લામાં આવા શુભ પ્રસંગે આવું કાર્ય કદી થવા દઇશ નહીં. ફતેહખાન કે ખેમનાયક આવા આ બ્હાદુર સરદારને મ્હારી સમક્ષ કેદ કરી શકશે નહીં.–અરે તેને હાથ સુદ્ધાંત લગાડવાની હું રજા આપતો નથી. આ જગ્યાનો માલિક હું છું; અને મ્હારી ઇચ્છા અમલમાં લાવવી જ પડશે!"

આ ઉત્તરથી સર્વ એક વખત તો સ્તબ્ધ બની ગયા; પણ તરત જ જોરભેર તકરારો ચાલવા લાગી. અંતે સર્વ શમશેર ખેંચી એક પગે તૈયાર થઈ રહ્યા. આ સર્વ બનાવ અનુભવતાં દીલગીર થતા, હરેશ્વરના મહન્ત સર્વને શાંત પાડવા બોલવા ઉઠ્યા. સૌ તેમને જોઈ શાંત પડ્યા અને ઉભય પક્ષ તેમને તથા તેમની ગાદીને ઘણું જ માન આપતા હોવાથી, તેના ઠરાવ મુજબ ચાલવા નક્કી કર્યું, મહન્ત સર્વ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતા બોલ્યા:–

"ભાઇઓ! શાંત થાઓ! આ બધું શું! અત્રે આ વખતે શાન્તિને બદલે આવી અશાન્તિ! વાહ! શું આ લગ્નના માંગલિક સમારંભમાં આ તોફાન, ખુલ્લી તલવાર અને લડવાનો દેખાવ શોભે છે!"

ઘણા જ તિરસ્કારથી વાક્પ્રહાર કરતો ક્રોધાવેશમાં એમ સાંવત બોલી ઉઠ્યો "ગુરુજી મહારાજ! આ આનંદમાં વિઘ્ન પાડનાર ક્રૂર લુટારો ખુની શિવાજી આવીને ઉભો છે, તે અમારાથી કેમ સંખાય! જ્યાં આ ખુની ધુતારો હોય ત્યાં શાંતિની આશા પણ રખાય! ત્હારા પવિત્ર ન્યાયવંત શબ્દોથી તેનો જે ન્યાય થાય તે હું આ તકરારનો અંત લાવવાને કબુલ કરીશ."

ઝુંજારરાવે પોતાના આવા વીર પરોણાપર અત્યારે કાંઈ પણ જુલમ થાય તો તે ન્યાય વિરુદ્ધ કહેવાય, એવી રીતે કહી શિવાજીનો બચાવ કર્યો. ફતેહખાને બીજાપુર સરકારના નામથી આ બળવાખોરને કેદી તરીકે પોતાને સોંપી દેવા સંબંધી ખુબ મજબુતાઇથી માગણી કરી. આવી રીતે સર્વેએ પોતપોતાનો પક્ષ મજબુતાઇથી દેખાડ્યો. સર્વની દલીલો સાંભળી વૃદ્ધ મહન્તે શીવાજી તરફ પોતાની નજર ફેરવી. આ વીરના ચ્હેરા સાથે તેની આંખો મળતાં બેબે વખત તેને હિંમત આવી અને પાછી હઠી. બે બે વખત તેની આંખો આ વીરનો પ્રભાવ ન ખમી શકાયાથી મીંચાઈ ગઈ. તેનો અવાજ મુખમાંથી બ્હાર નીકળી ન શક્યો. પણ આખરે મક્કમ ઠરાવ સાથે તેણે કઠોરતાથી સવાલ કર્યો "ઓ કમ નસીબ! બોલ, ત્હારા બચાવમાં ત્હારે શું કહેવું છે? ત્હારાં નિર્દય કૃત્યોથી સ્વર્ગના દરવાજા ત્હારે માટે બંધ થયા છે અને નરકનાં દ્વાર ખુલ્યાં છે. હું તે કૃત્યો અત્રે કહી શકતો નથી. જીવતાને મુવેલા સાથે એકત્ર કરતી સત્તાનો ભયંકર શાપ દરેક આશીર્વાદરૂપ દેવતાને દૂર કરી, પોતાના શીકારપર હક ભોગવતી દરેક શાપિત ક્રૂર ભૂતાવળની વસ્તુઓને રહેવા હુકમ કરે છે અને તેને પવિત્ર સ્વર્ગમાંથી બહાર કાઢી, ત્હારી પ્રાર્થનાઓને ઈશ્વર સાંભળતો નથી. દરેક જણ તને ત્હારા આ અઘોર કૃત્યમાં મદદ કરનારાઓને શાપ આપતો નિંદે છે. અરે એટલું જ નહીં પણ ત્હારી જરૂરિયાતને પૂરી પાડનારને દરેક જણ કે જે ઠંડી–અલ્પ મદદ પણ કરે છે તે જ્યારે જીવતો હોય છે ત્યારે ભૂતની પેઠે ત્હારામાં વાસ કરે છે, અને મુવા પછી ત્હારા હજી જરાતરા પણ પવિત્ર રહેલા મગજમાં વાસ કરી ત્હારી સમાધ અરે કબરમાંથી નેકીના રહેલ સહેલ ઘુંથા પણ ચીરી તોડી જોર જુલમથી ખેંચી લેતો ત્હારી પવિત્ર પ્રાર્થનાઓની બનાવેલી ઠાઠડી ઉપર જીવે છે. અને ત્હારાં આવાં નિર્દય કૃત્યોનો યોગ્ય બદલો આપે છે! બોલ ઓ હત્યારા! સ્વામીદ્રોહી, ત્હારા બચાવમાં શું કહેવું છે?"

શિવાજી આ વજ્ર જેવા વાક્પ્રહારથી છેડાયો પણ શાંતિથી બોલ્યો "મહારાજ! આ શબ્દો તમારી આ વૃદ્ધાવસ્થાને તથા તમારા આ પોશાકને રુચતા નથી. આપના મુખમાં આ શબ્દો જરા પણ શોભતા નથી. આપ મ્હોટા મહંત છો.–મ્હોટી ગાદીના માલિક છો. આપને આ શોભતું નથી! પણ કાંઈ નહીં. સાંભળો, તમે મ્હારા પર વગર વિચારે આટલો બધો આરોપ મૂકી આવા શબ્દો કહો છો તે ઠીક નથી, મ્હેં કાંઈ પણ ખોટું કર્મ કર્યું નથી. જાવલીનો ચંદ્રરાવ મોરે મુઓ તેમાં મ્હારો કાંઈ પણ દોષ નથી. મ્હારે તમને જણાવવું જોઇએ કે, તેને કાંઈ પણ અંદરના દ્વેષથી માર્યો નથી, પણ તે પોતાનો ધર્મદ્રોહી, દેશદ્રોહી તરીકે મુવો છે. હું તેનો વેરી નહોતો; મ્હેં તેને છંછેડ્યો નહોતો. તેની સામે મ્હેં પ્હેલાં દ્વેષભાવ સુદ્ધાં પણ દેખાડ્યો નહોતો. છતાં હાથે કરી વેર સળગાવવાનું તેને કારણ શું? રાયગઢથી આવતાં પારઘાટમાં મને કેદ કરવાના ઇરાદાથી બીજાપુરનું સૈન્ય છુપાઇને પડ્યું હતું તેને મદદ કરવા કાંઈ પણ તેને કારણ નહોતું! તે છતાં પણ મિત્રતા વધારવાના હેતુથી મ્હારા વકીલો મ્હેં મોકલ્યા, તેની સાથે છેડાઈ મ્હારે વિશે તે જેમ તેમ અયોગ્ય બોલવા લાગ્યો. આથી મ્હારા સ્વામિભક્ત નિમકહલાલ સેવકોએ ઉશ્કેરાઈ જઈ તેના પર હલ્લો કરી તેનો વધ કર્યો.

તેમાં તેમનો શું દોષ! શું કોઈ પણ સેવકને તેના સ્વામી વિશે અપશબ્દો સાંભળતાં લાગશે નહિ! મ્હેં તેમને શિક્ષા ન કરી, એ મ્હારાપર આરોપ આવે છે. પણ તમે જ કહો કે, તેઓ શિક્ષાને લાયક હતા? આટલા બધા શ્રાપો આપવાનું કારણ શું? તેમને શિક્ષા ન કરતાં મ્હેં ગુસ્સાના આવેશમાં જાવલી નારાજ કરી દેશદ્રોહીને આ અપમાનનો યોગ્ય બદલો આપ્યો. હા, એ ખરું કે, મહારાષ્ટ્રનાં દુઃખો જોઈ તેને જુલમાટમાંથી છોડાવવાના જુસ્સામાં આવતા ગુસ્સાને માટે મ્હારાપર આપ દોષ મૂકો છો. એક ઈશ્વર માત્ર મ્હારી ખરી ધારણા જાણે છે; હું સ્વામીદ્રોહી! મ્હેં શું સ્વામીદ્રોહ કર્યો? પ્રથમ તો હું બીજાપુરનો સેવક જ નથી. આ દેશ–આ આર્યાવ્રત આ મુસલમાનોના તાબામાં, અને આપણે હીંદુઓ તેમના દાસ, તેમનો જુલમ સાંખી શેખાઈ મારવામાં મર્દાઈ સમજીએ? વાહ વાહ! મ્હેં મ્હારા આ કમભાગી પણ સુંદર વ્હાલા દેશને મુસલમાનોની સત્તામાંથી છોડાવવાને પ્રયત્ન આરંભ્યો, એટલે હું સ્વામીદ્રોહી, બળવાખોર, લુટારો, ખુની. નહી? હું અહીં સર્વ હાજર રહેલાઓ વચ્ચે હિંમતથી છાતીએ હાથ ઠોકી કહું છું કે, ખેમનાયક તમે પોતે દેશદ્રોહી છો, દગાખોર છો અને મ્હારે માટે વાપરેલાં વિશેષણો ખોટાં છે, અને એ સર્વ તમને જ લાયકનાં છે. હવે હું વધુ કહેવા માંગતો નથી. બસ મ્હારું કહેવું પૂર્ણ થયું. હવે તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો."

વૃદ્ધ મહન્ત મહા આશ્ચર્યમાં દંગ થઈ ગયેલા માણસની પેઠે રાજા તરફ ટગર ટગર જોવા લાગ્યો; અને તેના ફિક્કા સફેત પુણીજેવા ચ્હેરાપર અતિશય આનંદ પમાડનાર તન્મયનો ક્ષોભકંપ સ્ફુરવા લાગ્યો. તેના શ્વાસોશ્વાસ વધારે ઘાડા અને ઝડપથી આવવા લાગ્યા અને તેની ઝાંખી ફિક્કી પડી ગયેલી આંખોમાંથી નિરંકુશ જુસ્સાવાળા અને ભમતા પ્રકાશનાં આશ્ચર્યજનક કિરણો ફેંકાવા લાગ્યાં. તેનાં રોમે રોમ ખડાં થયાં, તેનાં ભવાં પ્રકાશવા લાગ્યાં અને તેની નાડો તેના લોહીને ગરમ કરતી ધડકવા લાગી અને ભયંકર ચુપકીદીનો ભંગ કરતો બોલી ઉઠચોઃ–

"શિવાજી! હું તને ભયંકર શ્રાપ આપવાને તથા આ લોકોને ત્હારાપર હલ્લો કરી પોતાનું વેર વાળવા દેવાના ઇરાદાથી ઉઠચો હતો; પણ મ્હારી આ વૃદ્ધ છાતીમાં જરા પણ ન દાબી શકાય એવી એક સત્તા મને અત્યારે લાગે છે. તે સત્તા મ્હારા અવાજને ઉત્તેજિત કરે છે. તે મ્હારી નસોને ફુલાવે છે, તે મને બાળે છે, ગાંડો બનાવે છે, તે મને પરાધીન બનાવે છે! શિવાજી, ત્હારા ફટકાએ ત્હારા શત્રુને અધમતાથી માર્યો, તેમાં તો સંદેહ નથી. પરંતુ આત્માની ઉંચી ભાવના–આદેશને તાબે થઈ હું તને શ્રાપને બદલે આશિષ આપું છું!"

અહીં તે બોલતો અટકયો અને તેના આ શબ્દોએ આશ્ચર્યચકિત થતા લોકોમાં લાંબી ઉંડી ભયાનક ચુપકીદી પ્રસારી. પુનઃ તે પ્રકાશ તેના ચક્ષુમાંથી ઝરવા લાગ્યો. તેનું શરીર હિંમતથી ફુલાવા લાગ્યું અને વૃદ્ધવસ્થાનો તુટતો, ધ્રુજતો અવાજ તેના શરીરના ફુલાવા સાથે અલોપ થઈ ગયો અને તેને સ્થળે એક યુવકનો હોંસભર્યો ઘાડો અવાજ મુખમાંથી બહાર સરવા લાગ્યોઃ–

"ત્હારાં આજસુધીનાં સર્વ મહાન્ કૃત્યોમાં તું ફતેહમંદ થતો આવ્યો છે અને હું તને આશિષ આપું છું કે, તું હમેશાં ફતેહમંદ જ થઇશ અને લોકોના આશીર્વાદ પામીશ. ઓ મહાન્ વીર! લડાઇના મેદાનમાં કે ત્હારા વિશાળ મહેલમાં પણ આ હરેશ્વરના વૃદ્ધ મહન્તના આશીર્વાદ ત્હારી ઢાલની માફક ત્હારું રક્ષણ કરતાં હમેશ ત્હારી સાથે જ રહેશે. ત્હારા દેશની અપકીર્તિનું વેર વાળનાર, તેની મંદ થયેલી કીર્ત્તિને પુનઃ ઉત્તેજિત કરનાર, ત્હારા રાજ્યદંડ અને ત્હારી શમશેરથી આશીર્વાદરૂપ થઈ, ઓ શિવાજી! તું આ સુંદર મહારાષ્ટ્રનો હકદાર માલેક છે. ત્હારાં મહાન્ કૃત્યોમાં અને ત્હારી વિખ્યાતિમાં તું આશીર્વાદ પામ્યો છે. કેટલી બધી મહાન્ કીર્ત્તિ ત્હારા નામ સાથે જોડાવા તૈયાર થઈ રહી છે? ઘણા ભવિષ્યના કાળમાં, ઘણી સદીઓ પછી પણ, પિતા પોતાના પુત્રને ત્હેં ત્હારો દેશ કેવી રીતે સ્વતંત્ર કર્યો, એ વાતો કરશે અને પોતાનાં બચ્ચાંને ત્હારું પવિત્ર નામ લઈ લઈ ત્હારી વીરતાની વાતો કહેશે અને એવી રીતે ત્હારી કીર્તિ યાવત્ ચંદ્રદિવાકરૌ સુધી હમેશાં અજરામર રહેશે! ત્હારે માટે ઘણાં યશોગાન ગવાશે! જા! વિજેતા, વીર! જા, અને ત્હારા આ ઉચ્ચ કાર્યમાં મંડ્યો રહી પૂર્ણ કીર્તિ મેળવ! તે સત્તા, જેની પ્રેરણા મ્હારી છાતીને હર્ષથી ગજગજ ફૂલાવે છે, તે સત્તા તને આશિષ આપે છે કે, તને સદા યશ આવશે અને ત્હારી કીર્તિ અચળ રહેશે! બસ–મ્હારો આ થોડા સમય માટે પુનઃ જીવિત થયેલ ઉત્સાહવત્ જુસ્સો નબળો પડતા આ થોડા વખત માટે ઉદ્ભવ થયેલા આનંદના અનલને સમાવી દે છે.–મ્હારું કાર્ય પૂર્ણ થયું. હું પરમાત્મા તરફથી શ્રી હરેશ્વરના હુકમથી ફરમાવું છું કે, મ્હેં મ્હારો ન્યાય આપ્યો છે. કોઇએ આ વીર પુરુષને હાથ લગાડવો નહિ. જો કોઈ પણ એને જરા પણ હરકત કરશે તો શ્રી હરેશ્વરનો કોપ તેનાપર તુટી પડશે."

તેના જુસ્સાવાળા ભાષણને અંતે થાકતો વૃદ્ધ મહન્ત પોતાના શિષ્યોના હાથમાં પડ્યો અને તેમના ટેકાથી ચાલતો દિવાનખાના બ્હાર જઈ તેણે પોતાના ઉતારા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

જીસ્કુ રાખે રામ કૃપાળુ, ઉસ્કુ ન મારે કોય;
ઉસપર દુન્યા ઊલટે, તોબી કછુ ન હોય.

મહન્તના આ એક ભવિષ્યવાણી જેવા ભાષણથી આખા દિવાનખાનામાં એક પણ માણસ ન હોય તેવી ધાસ્તી ઉપજાવતી શાંતિ પ્રસરી હતી. તે મહન્તે દિવાનખાના બ્હાર પગ મૂકયો, તે સાથે જ અહીં શાંતિનો જરા જરા ભંગ કરતો અવાજ જાગૃત થયો. શંકા અને ધાસ્તીનો ગણગણાટી કરતો અવાજ ઘણા ઇંતેજાર કર્ણોમાં ગુપ્ત રીતે રેડાતાં ગંભીર ચુપકીએ મૌન તોડ્યું. મહન્તના આ ન ધારેલ ભાષણથી આભો બનેલો એમનાયક તો સજ્જડ જ થઈ ગયો. મહન્તના ઠરાવ પ્રમાણે ચાલવાને પ્રથમથી જ બંધાઈ ગયેલો હોવાથી લાચારીથી હાથ પછાડ્યા. પણ પુનઃ ગુસ્સો ઉભરાતાં લાલચોળ થઈ ગયો. સર્વ જણ અધીરતાથી તેની તરફ જોવા લાગ્યા અને પોતાની લાગણી દબાવી ન શકાયાથી ઓચિંતો ચોંકતો ક્રોધિત ચ્હેરા સાથે હાથની મુઠી વાળતો, માથું હલાવતો એકદમ કઠોરતાથી બોલી ઉઠયો:–"શું તમે મને આટલો હલકો સમજો છો કે, જીવલેણ વેરભૂલી જઈ મ્હારા મિત્રના લોહીથી ખરડાયલા આ હત્યારાના હાથો સાથે

હું મ્હારા હાથ મેળવીશ! કદી નહિ! આસમાન જમીન એક થઈ જાય, સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે તો પણ નહિ! આજ ત્હારો ઉપદેશ કે? સોગનથી બંધાયલી ગાઢ મિત્રતા અને પ્રાચીન વખતથી જોડાયલી પેઢીને આ ત્હેં સારો બદલો આપ્યો! પણ લાચાર! હાલ તો વચનથી બંધાયો છું, નહિ તો આનો યોગ્ય બદલો આપત. હવે વખત આવે વાત! આ વખતે તો તને લાચારીથી જતો કરું છું, પણ મ્હારા વેરનો બદલો હું ઘણા જ થોડા સમયમાં લઇશ. હું અહીં હવે વધુ રહેવા માગતો નથી. તમારી પુત્રીના તરત લગ્ન કરી આપો, એટલે અમે અમારે દેશ તરત જ ઉપડી જઇશું. આજની તમારી આ વર્તણુકથી મને ઘણું લાગી આવ્યું છે. અમારે હવે વધુ મીજબાનીઓ જોઇતી નથી. ફતેહખાન ચાલો અહીંથી, શિવાજીના મિત્રમાં અને બીજાપુરના દુશ્મનમાં આપણે હવે આપણા મિત્ર કે સંબંધી જાણતા નથી. તેમ અત્યારે તેમને કાંઈ પણ કરી શકતા નથી. લાચાર છીએ."

ફતેહખાનઃ "ચાલો, આપણને હવે વધુ વખત અહીં શોભવું વ્યાજબી નથી. આ ગુંસાઇડાના દગાનો બદલો લેવામાં આવશે અને તરત જ બિજાપુર તેની આ આપદાયક ભવિષ્ય વાણીરૂપ દેશદ્રોહી આશીર્વાદમાટે યોગ્ય શિક્ષા કરશે—ઝુંજારરાવ! હાલ તો અમે ત્હારા શહેરમાં છીએ, ત્હારી સત્તામાં છીએ, એટલે કાંઈ પણ કરી શકતા નથી. પરન્તુ ઘણા થોડા વખતમાં આવી રીતે હાથમાં આવેલા લુટારા શત્રુને જવા દેવા માટે તને ભયંકર શિક્ષા ખમવી પડશે. બીજાપુરસરકારનો કોપ ત્હારા પર ત્રુટી પડશે." ઝુંજારરાવ આ બેઉને શાંત પાડવા બોલવા જતો હતો, એટલામાં જનાનામાંથી કોલાહલના અવાજો આવવા લાગ્યા. બે દાસીઓએ ગભરાતી ગભરાતી આવીને ઝુંજાર-રાવને ઈંદિરાબાઇના અલોપ થયાના સમાચાર કહ્યા. સર્વ દરબારમાં આ સમાચારથી કોલાહલ મચી રહ્યો. મહેલના ખૂણે ખૂણા શોધી વળ્યા. મસાલો સળગાવી આખા શહેરમાં માણસો શોધવા નીકળી પડ્યા. ઝુંજારરાવ ઘણો જ ચિંતાગ્રસ્ત થયો. ખેમ-નાયક વધારે છંછેડાયો; અને ઇંદિરાને નસાડવામાં શિવાજીનો જ હાથ છે, એવો આરોપ મૂકવા માંડ્યો. ઝુંજારરાવે તે કૃત્ય શિવાજી જેવો વીર કયારે પણ કરે નહિ, એવી પ્રતીતિ આપી. હતાશ થતો ખેમનાયક મહેલમાંથી બ્હાર નીકળી પોતાના ઉતારા તરફ ગયો અને પોતાના માણસો મોકલી શોધ ખોળ કરાવવા માંડી. બંદરપરનાં દરેકે દરેક વહાણો, મછવાઓ, હોડીઓ વગેરે શોધી, પણ ઈંદિરાનો ક્યાંથીએ પત્તો મળ્યો નહીં. આસપાસના પ્રદેશમાં શોધ કરવાને સ્વારો દોડાવ્યા—પણ વ્યર્થ. અહીંથી પુત્રીના વિયોગથી પીડાતો વૃદ્ધ ઝુંજારરાવ મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. થોડા સમયમાં આખું દિવાનખાનું ખાલી થઈ ગયું અને મૂર્છિત પડેલા ઝુંજારરાવ, શિવાજી, સંતાજીરાવ તથા ઝુંજારરાવની આસનાવાસના કરતા બે ત્રણ નોકરો જ દિવાનખાનામાં રહ્યા, મોજ મજા—આનંદને સ્થળે સર્વત્ર શોક—દુઃખ વ્યાપ્યું—એક પળમાં સુખનું દુઃખ થયું—"પળમે ચાહેસો કરે" એ વાણી અત્રે ખરી થઈ ઉભી. આ માનવીની દરેક યુક્તિઓ તથા તેની આશાઓને અણચિતવી ઈશ્વરી સત્તા કેવી ઉંધી વાળી નાંખે છે, તેનો અહીં તાદૃશ્ય દાખલો બન્યો. न जाने जानकीनाथः प्रभाते किं भविष्यति

મનુષ્ય જાણે હું કરું, પણ કરતલ બીજા હોય;
આદર્યું અધવચ રહે, ને હરી કરે સો હોય.

શિવાજી ચિંતાતુર ચહેરે પોતાના યજમાનની મૂર્છા વળવાની રાહ જોઈ રહ્યો. મધ્યરાત્રિ થવા આવી, ત્યારે ઝુંજારરાવની મૂર્છા વળી. ઉઠતાં પુત્રીના સમાચાર પૂછ્યા–પણ પત્તો નથી. આ સાંભળી નિરાશાથી કપાળે હાથ મૂકી "ભાવી !" એટલા શબ્દો ઉચ્ચારી શાંત પડ્યો. થોડા વખતમાં પોતાની દુઃખાવસ્થામાંથી જાગ્રત થતો શિવાજી ભણી નજર કરતો ધીમે સાદે બોલ્યો; "મહા પુરુષ, શિવાજી રાજા ! હું તમારી ક્ષમા ચાહું છું, આજે આપને અહીં થયેલ અપમાન માટે ક્ષમા માગું છું. મ્હારી પુત્રી ગઈ. હું બહુ જ હીનભાગી છું. વૃદ્ધાવસ્થામાં આ મને ઘણો જ કારી ઘા લાગ્યો ! મને આપ જેવા દેશના તારક સ્વદેશાભિમાની વીરનાં દર્શનનો લાભ થયો. એ દિવસ હું મ્હારા ધનભાગ્યનો માનું છું–અત્યારે ઉઠી તમને માન આપી શકતો નથી. મ્હારી સર્વ શક્તિ મ્હારી પુત્રીના જવા સાથે હરાઈ ગઈ છે. હું હવે થોડા દિવસ જ જીવીશ. ક્ષમા કરજો. હું પ્હેલેથી તમારાં આવાં મહાન્ કાર્યોનો વખાણનાર છું અને તમારે જ હાથે આ પવિત્ર દેશનો આ મ્લેચ્છોના હાથથી છૂટકો થશે, એવી આ વૃદ્ધની આશીષ છે. તમારા આ મહદ્ કાર્યમાં ઈશ્વર તમને યશ આપશે–હું પણ તમારી સાથે જોડાવા ઘણો રાજી હતો–પણ લાચાર–બીજાપુરનો સેવક ઠર્યો–આજ કેટલીક પેઢીઓ થઈ બીજાપુરનું અન્ન અમારા પેટમાં છે, તેથી સ્વામીદ્રોહના પાતકથી હું તમારી સાથે જોડાતાં અટક્યો, બાકી મ્હારી તમારા તરફ પૂર્ણ લાગણી છે. આ સ્વારીમાં તમારાં વહાણો તોફાનમાં ઘસડાઈ તમારો કાફલો ડુબ્યાના સમાચાર મને ત્રણ દિવસપર મળ્યા હતા. તમારા શત્રુઓ તે સાંભળી રાજી થયા હતા, પણ ખરું પૂછતાં મને મનમાંથી ઘણું જ દુઃખ થયું હતું. આપને આજે સહીસલામત જોઈ મને આનંદ થયો છે. આપને મ્હારા આશીર્વાદ છે."

શિવાજીએ તેની પુત્રી ખોવાયા માટે દિલગીરી દેખાડી તેનું સાંત્વન કરતાં બોલ્યો; "શાંતિ રાખો, શ્રી ભવાની બધું સારું જ કરશે. આપની પુત્રીનો જરૂર પત્તો મળશે. આપની મ્હારાપર પિતાતુલ્ય લાગણી છે, તે સાંભળી મને ઘણો હર્ષ થયો છે. ઈશ્વર આપજેવા વડીલોના આશીર્વાદથી મ્હારી બધી ઉમેદો પાર પાડો. અમે આ વખતે એક ન્હાનો કાફલો લઈ અલીબાગ તરફ સ્વારી કરવાના ઇરાદાથી નીકળ્યા હતા. પણ માર્ગમાં તોફાનમાં સપડાયા, અને સર્વ કાફલાનો નાશ થયો. અમારાં વહાણો વિખરાઈ ગયાં. મ્હેં મ્હારા સરદાર તાનાજી માલુસરેને બચેલા માણસો સહિત પગરસ્તે રાયગઢ તરફ જવા હુકમ કર્યો. અમારી બધી ધારણાઓ ઉંધી વળી. મ્હારું વહાણ ઘસડાતું ઘસડાતું આ તરફ અમને લઈ આવ્યું અને અહીંઆં ધામધુમો જોતાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કટ અભિલાષાથી કિનારે ઉતર્યાં. ત્યાર પછીના બનાવથી તો તમે વાકેફગાર છો."

થોડા સમયમાં ઝુંજારરાવનું મન અનેક રીતે શાંત પાડી, શિવાજી સંતાજીરાવ સાથે મહેલમાંથી બહાર નીકળી, પોતાનું વહાણ હંકારવા હુકમ આપી રાતોરાત સાવિત્રી નદીની દિશા તરફની યાત્રા કરવા પ્રવૃત્ત થયો.

પ્રકરણ ૫ મું
ચાંચીયાઓની જાળમાં

પ્રભાત થયું હતું. ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ સર્વ સૃષ્ટિને પ્રકાશમાન કરતો કરતો ક્ષિતિજમાંથી આકાશમાં ઉંચે ચઢતો જતો હતો. પવન પડી ગયેલો હોવાથી માત્ર ક્વચિત્ કવચિત્ મંદ પવનની લ્હેરોથી જરા જરા દોલાયમાન થતા પાણીની ગતિ શિવાય સાવિત્રી નદીના વિશાળ પટપર સર્વ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. આવી શાંત સવારે પવનના પડી જવાને લીધે ધીમી થઈ ગયેલી ગતિએ માર્ગ કાપતી એક મોટી નૌકા સૂર્યોદય સાથે જ સમુદ્રમાંથી નીકળી, સાવિત્રી નદીમાં દાખલ થઈ ડોલાં ખાતી ખાતી આગળ વધતી જણાતી હતી. પવન મંદ હોવાને લીધે એ નૌકાને આગળ વધવામાં ઘણી અડચણો પડવા લાગી અને અંતે સારો અનુકૂળ પવન મળે ત્યાં સુધી કિનારા આગળ લાંગરવાની તેને ફરજ પડી. નૌકાને કિનારા પાસે સ્થિર કર્યા પછી, તેમાં પ્રયાણ કરનારા માણસો હવે શું કરવું ને કાળ કેમ ગાળવો, તેના વિચારમાં પડ્યા; તેમ કરતાં તેઓનું ધ્યાન આજુ બાજુના પ્રદેશની મનોહરતાથી તે તરફ ખેંચાયું. પ્રદેશ ઘણો રમણીય હતો. ન્હાના ન્હાના ટેકરા, ટેકરીઓ, સાગના ઝાડોથી આચ્છાદિત થઈ હાર દોર આગળ વધતા વધતા, દૂર દેખાતા બે મ્હોટા ડુંગરોમાં મળી જતાં હતાં અને તેથી કિનારાથી તે જ્યાં એ બે ડુંગરોથી દૃષ્ટિ મર્યાદા બંધાઈ જતી હતી, ત્યાં સૂધી લીલીછમ જેવી વનસ્પતિની એક વિસ્તૃત શ્રેણિ થઈ રહેલી જણાતી હતી. વર્ષાઋતુ તરતની જ પૂરી થયેલી હતી અને પ્રખર ગ્રીષ્મ ઋતુમાં શુષ્ક બની ગયેલા ઝરા, ઝરણાં, વોકળા અને ધોધવાઓને વર્ષાઋતુના મેઘજળે નવું જીવન આપ્યું હોવાથી સ્વચ્છંદે કુદકા મારતા મારતા આગળ ધસ્યા જતા હતા. આ આનંદદાયક દેખાવ જોઇને વહાણમાંના માણસોમાંનો એક બોલી ઉઠયો, "મહારાજ, આ પ્રદેશ નિર્જન દેખાય છે ને મનુષ્યનો વાસ અહીં જણાતો નથી. આપણે તો હવે ગમે તેમ કાળ ગાળવાનો જ છે. તેથી જો મહારાજની ઇચ્છા હોય તો કિનારે ઉતરી શિકાર કરવા નીકળી પડીશું તો તે પણ ઠીક પડશે. એમાં આપણને કાંઈ પણ હરકત પડશે નહિ. સાથે આ ધનાજીને રાખીશું. એ છોકરો ચાલાક છે, તેમ શિકાર ઉપાડવાને કામ લાગશે. વળી જો એકાદું મૃગલાઓનું ટોળું રસ્તામાં મળ્યું તો તેનાપર બાણ છોડવાને એ છોકરાને કહીશું. શિકારની એને શરૂવાત હોવાથી તેના બાણ છોડવામાં આપણને રમુજ મળશે." આમ બોલનારનું નામ રઘુનાથ હતું, કે જે શિવાજીનો એક માનીતો સરદાર હતો અને જેને ઉદ્દેશીને એનું બોલવું થતું હતું, તે શિવાજી મહારાજ પોતે હતા. રઘુનાથની આ સલાહ મહારાજને ઉચિત લાગવાથી, તેમણે બાણ અને ભાથું હાથમાં લીધાં અને રઘુનાથે પણ તેમ કર્યું. ધનાજીને આજ્ઞા થતાં તે પણ પોતાનાં તીર કામઠાં લઈ તૈયાર થયો. પોતાના ન્હાના બંધુ સંતાજીરાવને સંભાળથી રહેવાની ભલામણ કરી ત્રણે જણ એક ન્હાની હોડીમાં બેસી ખડકોમાંથી સંભાળથી માર્ગ કાપી, નદીમાં મળી જતા વોકળા પાસે જમીનપર ઉતર્યા. કિનારો છોડી અંદરના પ્રદેશ તરફ જવા લાગ્યા. થોડો વખત બધાએ મુંગા મુંગા ચાલ્યા કર્યું, પણ એક સુંદર સ્થળ પાસે આવતાં મહારાજ બોલી ઉઠયા "રઘુનાથરાવ, આ કેવો સુંદર દેખાવ છે! આપણા જન્મભૂમિમાં

અને ઘણે લાંબે સુધીના પ્હાડી પ્રદેશોમાં હું ફર્યો છું. મ્હારે તો આવા રાની પ્રદેશોમાં ફરવાનું થયું છે. ઘણાં રાનો અને અરણ્યોમાં હું ભટકયો છું, ઘણા ડુંગરા ચઢયો છું અને ઘણાં નદી નાળાં ઓળંગવાનાં મ્હારે આવ્યાં છે, પરન્તુ આવું ઘાડું જંગલ કદી જોવામાં આવ્યું નથી." શિવાજી મહારાજના આ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ નહોતી. ખુલ્લા ખડકોની કાળી લીટીઓ વચ્ચેથી સર્પાકારે વ્હેતી ઘણે લાંબે સુધી ચિત્રવત્ દેખાતી સાવિત્રી નદી, દૂર લાંબે દૃષ્ટિમર્યાદા સુધી પથરાયલો સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકતો વિસ્તીર્ણ સમુદ્ર અને જ્યાં સુધી જોઈ શકાય ત્યાં સુધી પથરાઈ રહેલો લિલોત્રીવાળો સુંદર પ્રદેશ—આ સર્વ કાંઈ વારંવાર દૃષ્ટિએ પડતું નથી. ઘણી ઘણી સદીઓ પહેલાં એકાદ વખતના ભયંકર ભૂકંપે સમુદ્રને હઠાવી દઈ, તેને સ્થળે છિન્નભિન્ન કરી નાંખેલા તદન કાળા નગ્ન ડુંગરાઓની હારોહાર ઉભી કરી દીધી હતી. નીચેની ઉંડી લાંબી ખોમાં કુદરતના કુશળ હાથથી રચાયલી કારીગીરી પ્રેક્ષકના મનને મોહ પમાડતી હતી. દૃષ્ટિમર્યાદાપર આવેલી ટેકરીઓપરની ઝાડી વધારે ઘાડી હતી અને તેમાં વિશ્વકર્માએ પૂરેલા સુંદર અને ભિન્ન ભિન્ન રંગોથી મનુષ્યની નજરની સીમારૂપ, રંગબેરંગી ચિત્રેલો પડદો કેમ નહીં હોય, એમ ભાસ થતો હતો. આ ટેકરીઓ સંહ્યાદ્રિની મહાન્ હારો સુધી લંબાતી તેમાં ભળી જતી હોય, એમ દેખાતી હતી.

આ ટેકરીઓ સંહ્યાદ્રિ પર્વતનું ગૌરવ દેખાડતી ઉંચી ટોચો સાથે હરીફાઇમાં ઉતરતી, પોતાની ડોક ઉંચી કરી કરી તેના જેટલી ઉંચાઈ મેળવવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી, થાકી જઈ પાછી બેસી ગઈ હોય, એમ દેખાવ આપી રહી હતી. સૃષ્ટિસૌંદર્યની આવી અનુપમ લીલા નીહાળતાં નીહાળતાં શિકારની શોધમાં નીકળેલા મહારાષ્ટ્રના પુરુષરત્નો આવા વિકટ રાનમાં આગળ વધતા જતા હતા. માર્ગમાં કાંઈ ભયંકર તોફાનને લીધે ખડકોમાંથી ત્રુટી પડેલા મોટા પથ્થર પ્રતિરોધરૂપ થતા ને કોઈ કોઈ તો એવી રીતે પડેલા કે ચાલનારને તેની ઉપર થઈ જવું પડતું ત્યારે તેનું ડગમગવું આસપાસની ખીણોમાં પડી જવાનો ભય બતાવતું કઢંગી સ્થિતિમાં લાવી મૂકતું હતું. વખતનું ભાન તેમને રહ્યું નહોતું. ઉચ્ચ પ્રદેશમાં સાયંકાળ પાસે આવતો જાય છે, ત્યારે વિવિધ આકારમાં ખીણોમાંથી ધુમસ ઉંચું ચઢવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે પર્વતોની વિશાળ હારોપર ધુમસે પોતાનાં વસ્ત્ર પાથરવાનું શરૂ કર્યું હતું. ઘડીક પર્વતોનાં શિખરો ઘેરી લેતું, તો ઘડીક તેમની આજુબાજુના પડખા ઉપર શ્વેત ઝીણો ઝભ્ભો ઓઢાડતું ધુમસ ઈશ્વરી લીલાનું અવનવું સ્વરૂપ દેખાડતું હતું અને પોતાની અસ્થિરતા અને ચંચળતા જેવું જ મનુષ્યજીવન અસ્થિર અને ક્ષણિક છે, એમ ભાન કરાવતું હતું.

સંધ્યાની મૃદુતાથી ગંભીરતા મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે; અને જે પુરુષો મહાન્ સામાજીક કર્મોમાં પોતાના જીવનનું સાર્થક માની, સતત તેના વિચારોમાં રમ્યા કરે છે, તેઓના મનમાં આવે સમયે અને આવા સ્થળમાં જે તરંગો ઉછળે છે, તેનું પૂછવું શું જ હોય? આર્યદેશને સ્વતંત્ર કરવાના પોતે સ્વીકૃત કરેલા કાર્યની મહત્વતાનું ભાન શિવાજીને થતાં જ આજુબાજુના સૃષ્ટિસૌંદર્યના ગૌરવથી તે પોષિત થયું. એક વિચારે બીજા વિચારને ઉત્પન્ન કર્યો અને તેમ થતાં ત્રીજો ઉદ્‌ભવ્યો. એ પ્રમાણે એક પછી એક વિચારોએ બીજા વિચારોને જન્મ આપી, તેના મસ્તકને ધમધમાવી

મૂકયું. પોતાની આસપાસ નવાં નવાં સ્વરૂપ ધારણ કરતી, સ્વચ્છંદે રમી રહેલી વન-દેવતાની ક્રીડાઓનું તેને વિસ્મરણ થઈ ગયું અને મનોમય સૃષ્ટિમાં રમતો, આશાજનક બનાવોના વિચારોથી ક્ષણભર પ્રફુલ્લ બનતો, તો બીજી ક્ષણે કાર્યમાં વિઘ્ન નડવાના વિચારોથી નિરાશ થઈ ખિન્ન થતો—મહારાષ્ટ્રની—આખા ભારતખંડની—આશાના બિંદુ-રૂપ આ મહાન્ નરવીર પ્રમત્તપણે માર્ગપર ચાલ્યો જતો હતો. પરંતુ તેનું આ મનો-રાજ્ય થોડીવાર જ રહ્યું. થોડે દૂર એક બ્હાર નીકળી આવેલા ખડક નીચે શિકાર સાથે ચાલતાં બે ત્રણ માણસો રઘુનાથની દૃષ્ટિએ પડતાં, શિવાજીનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાયું. વિચારમાળા અટકી અને ભૂત ભવિષ્યના વિચારો ઉડી જતાં વર્તમાન પ્રસંગમાં તેનું મન પરોવાયું અને રઘુનાથ તરફ જોતાં શિવાજી બોલ્યા! "રઘુનાથ! તું તો એમ કહેતો હતો કે આ અરણ્યમાં મનુષ્ય કવચિત જ પગ મૂકે છે? પણ જો! કહે ત્યારે આ કોણ છે?"

રઘુનાથ પણ પોતે કરેલી સૂચનાથી, આ સ્થળે મહારાજા આવેલા હોવાથી, આ નહિ ધારેલા મનુષ્યને જોઈ કદાચ મહારાજાને પોતે ભયનું કારણ થઈ પડે, એ વિચા-રથી ચિંતાતુર બન્યો અને પળમાં મૂકસ્થિતિ ભાંગી તે બોલ્યો "હા સરકાર, મ્હેં એમ કહ્યું, પણ તે વાત વસ્તુતઃ ખોટી નથી, એમ હજી પણ મ્હારું માનવું છે-પણ તેઓ સંખ્યામાં પાંચ માણસ છે તે સાથે સાબરનો શિકાર કરેલો જણાય છે, એમ હું જોઉં છું." વધારે જોવાથી તેમને માલમ પડયું કે, તેઓના અંગપર પૂરાં વસ્ત્ર પણ નથી. લંગોટી મારેલી, શરીરપર કાળી કામળી ને માથે ફાટેલ તુટેલ ફાળિયાં તથા હાથમાં તીરકામઠાં શિવાય અન્ય કાંઈ નજરે પડયું નહિ. જેમ જેમ તેઓ વધારે ને વધારે નજદીકમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ "એ લોકો કોણ હશે" એમ સ્વાભાવિક રીતે પુનઃ પૂછાયલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રઘુનાથરાવ તાકી તાકીને જોતાં બોલ્યો; "મહારાજ! તેઓ આપણા શત્રુ જંજીરાના સીદીની હદમાં વસનાર લોકો જેવા હોય એમ લાગે છે."

"જોઇએ તે હો"—ભયના પ્રસંગે હમેશાં સ્ફુરી આવતા વીરત્વથી શિવાજીએ કહ્યું. "આવવા દે—આ તો માત્ર પાંચ જ માણસો છે, પણ ઘણીવાર આ કરતાં વિશેષ સંખ્યાસામે લડવાનો પ્રસંગ મ્હારે એકલાને આવ્યો છે. ચિંતા રાખવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી! આપણો આ માવલો તો લડાઇમાં ઝાઝો કામ લાગે તેવો નથી. માટે જો તેઓ આપણને માર્ગમાં વિઘ્નકર્તા થાય તો બેને તું સંભાળજે ને બાકીનાને હું પૂરો પડીશ."

"નહીં મહારાજ" પોતે જ મહારાજાને આ પ્રસંગમાં લાવ્યો છે, એવું પુનઃ ભાન થતાં રઘુનાથ વીનવતો બોલી ઉઠયો, "એમ નહિ થાવા દઉં. મ્હારી આ શમશેર એ સર્વને પ્હોંચી વળશે. તેમની સાથે લડી સ્વામિસેવામાં આ રઘુનાથ પોતાનો પ્રાણ અર્પશે અથવા તો તેમને નસાડશે. પરંતુ આ નવા માણસો સાથે લડવાનું આ રઘુ-નાથ જીવતું પાત્ર છે, ત્યાંસુધી આપને ભાગે આવવા દેશે નહિ. મ્હારું બળ-મ્હારી હથિયાર વાપરવાની કુશળતા તો આપ જુઓ. આ ધનાજીના હાથમાં પણ તીર કામઠું અને તલવાર છે. આ માવલાઓને આપની કૃપાથી બચપણથી જ હથિયાર વાપરતાં

શીખવવામાં આવે છે, આપની આજ્ઞા થાય તો ધનાજી પણ એકાદ બે તીર છોડે ને મ્હારી ખાત્રી છે કે તેમ થશે તો દુશ્મનોની સંખ્યા આપણી બરોબરની થઈ જશે."

"રઘુનાથ, એમ નહીં બને! મ્હારી જીંદગી ખાતર તમને ભયમાં નાંખવાનું કામ હું નહિ થવા દઉં! પણ ઉભો રહે. આમ ઉદ્ધતાઈ કરી નાહક લોહી રેડવાનું કારણ શું? તેમને આવવા દે, અને આપણે તરત જ જાણીશું કે, તેઓ શત્રુ છે કે મિત્ર!"

તે અજાણ્યાઓ પાસેને પાસે આવતા ગયા. શિવાજીને તેમનો દેખાવ જોઈએ તેવો સારો લાગ્યો નહિ. તેની ચતુર આંખોએ ઝટ પારખી લીધું કે, તે નવા આવનારાઓ મિત્ર તો નથી જ, પરન્તુ દુશ્મન નીવડશે કે કેમ, તે નક્કી થઈ શક્યું નહિ! પેલા માણસો ઘણા પાસે આવી પ્હોંચેલા હોવાથી તેમનાં મ્હો, વસ્ત્રો તથા હથિયારો સ્પષ્ટપણે દેખાયાં. તેઓમાંના બે મોખરે ચાલનારના અંગપરનાં વસ્ત્રો જરા સારી સ્થિતિમાં હતાં. લંગોટીપર ન્હાની કોરવાળી ધોતી વીંટાળેલી હતી. હાથમાં પ્હાડી લોકો વાપરે તેવાં તીરકામઠાં તથા કમરે પ્હોળી તલવાર અને નગ્ન છરા લટકતા હતા. તેમની પાછળ ચાલનાર ત્રણ જણનાં વસ્ત્રો તેમની હલકી પાયરી સૂચવતાં હતાં. તેઓ અર્ધનગ્ન જેવા દેખાતા હતા. હજામત તથા દાઢી વધેલી ને મૂળ રંગે કૃષ્ણ તેથી જંગલી વાંદરા જેવા દેખાતા હતા. તેમના હાથમાં ભાંગેલી તલવાર, ફરસીનું ભાન કરાવતી કુહાડી અને જાડી વાંસની મ્હોટી લાકડી હતી. આ પાંચ જણાઓએ શિવાજી વિગેરે ઉભા હતા, તેની લગોલગ આવી પ્હોંચવા છતાં જાણે કાંઈ જાણતા જ ન હોય, જાણે તેમને જોયા જ ન હોય તેમ મુંગા મુંગા પોતાના માર્ગે તરફ જવાનું ચાલુ રાખ્યું.

આવી રીતે ઉન્મત્ત થઈ, ચાલનારને વધારે આગળ જવા ન દેતાં શિવાજીએ આજ્ઞા કરતા હોય તેમ સાદ કર્યો "ઉભા રહો! તમે કોણ છો? આવા અરણ્યમાં સામાસામી માણસનો ભેટો થતાં તમારી પેઠે અમે મુંગા મુંગા ચાલી જતા નથી. તમારું આવી રીતનું પસાર થવું, સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. બોલો જલદી જવાબ આપો! તમે કોણ છો?"

આ બોલવાથી તેઓ ચમકયા હોય તેમ ઉભા થઈ રહ્યા, અને રીતભાવથી અજ્ઞાત મનુષ્યોની પેઠે સ્વેચ્છાથી નહીં પણ ભયનો ડોળ બતાવી ઉતાવળથી જેમ તેમ જુહાર કરતા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. તેઓમાંથી મુખ્ય દેખાતો એક, ગામડિયા ભાષામાં બોલવા લાગ્યો;

"અમે આ જંગલમાં શિકાર ઉપર નિર્વાહ કરી દિવસ ગુજારીએ છીએ. તમે અહિં પવનથી ઘસડાઈ આવેલા વહાણમાં આવી ચઢ્યા હો એમ લાગે છે. સાહેબ, અમો ગરીબ માણસ છીએ. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો આ સાબરમાંથી ભાગ આપીએ. અરે જોઇએ તો આ આખું સાબર આપી દઇએ. પણ અમને સાહેબ મારશો નહિ. તમે જે કહેશો તે કરવા અમે તૈયાર છીએ."

આટલું બોલી તે ચુપ રહ્યો. વળી પાછો કાંઈ વિચાર આવતાં બોલી ઉઠ્યો, દિવસ આથમી જવા આવ્યો છે ને હમણાં અંધારું થશે. આ જંગલમાં હવે આગળ વધવું ઠીક નથી. માટે સાહેબ અમારા ઝુંપડામાં આવી રાત્રિ ગાળશો તો અમારું ઝુંપડું પાવન થશે."

તેના ઉત્તરમાં શિવાજીએ કહ્યું, "ભલા માણસો! તમે કશો ભય રાખશો નહિ. ગરીબ મનુષ્યોને મારવામાં અમે શૂરાતન નથી સમજતા, માટે નિર્ભય રહો. તમોએ તમારા ઝુંપડામાં રાત્રિ ગાળવાનું કહ્યું, તે માટે તમારો ઉપકાર થયો છે. પણ અમારું વહાણ સાવિત્રીમાં ખોટી થતું હશે, માટે હવે અમારે માર્ગે પડીશું."

"સાહેબ! ત્યારે આજે બપોરે સાવિત્રીને કિનારે પડાવ નાંખી પડેલું વહાણ તમારું હતું?"

"હા કેમ?"

"અરરર! ત્યારે તો તમારું ત્યાં જવું ફોકટ છે. નાહક ફેરો પડશે. અમે પેલી ટેકરીની ટોચ ઉપર બે ચાર ઘડી પ્હેલાં શિકારની શોધમાં આજુબાજુ જોતા હતા, તેવામાં જંજીરાના સીદીનું એક મ્હોટું વહાણ સાવિત્રીમાં દાખલ થતાં જોયું. આ વહાણ જોતાં જ તમારું વહાણ સઢ ચઢાવી નાસી છૂટયું. સાહેબ એ અમોએ અમારી નજરો નજરે જોયું. હવે કિનારાપર એક પણ વહાણ નથી. માટે ત્યાં જવાની જરૂર નથી."

"આ બહુ માઠા સમાચાર છે, રઘુનાથ!" શિવાજી બોલ્યો, "આ લોકોનું કહેવું સાચું છે કે કેમ, તે જાણવાને હવે પૂરતું અજવાળું રહ્યું નથી. વળી આ ગમાર જેવા લાગતા માણસોના બ્હારના દેખાવપરથી ભોળાવું પણ નહીં જોઇએ, પાકા ફળની છાલ ઘણી વેળા કઠણ હોય છે. ગૌમુખા ગમાર દેખાતા માણસો ઘણી વેળા બહુ ઉગ્ર હોય છે. માટે એમનાપર વિશ્વાસ તો વિચારીને જ રાખવો, પણ હાલ બીજો ઉપાય જણાતો નથી. માટે એ લોકોની માંગણી સ્વીકારવી અને તેમનું આતિથ્ય પણ સ્વીકારવું. તાપણું કરવાને દેવતા મળે, ભૂખ મટાડવાને ખાવાનું મળે ને સુવાને માટે છાપરું મળે તો પછી વધારે કાંઈ પણ આપણને જોઇતું નથી. દગો નહિ થાય, તે માટે સાવચેત રહી દરેક જણ વારા ફરતી ચોકી કરીશું." આ પ્રમાણે રઘુનાથ સાથે ખાનગી મસલત કરી શિવાજીએ પેલા શિકારીઓ તરફ ફરીને કહ્યું:–ભલા માણસો! તમો આમ કહો છો ત્યારે આજે અમે તમારા મેમાન થઇશું અને આ ઉપકારનો બદલો સારી રીતે વાળીશું. ચાલો તમે તમારા રહેઠાણ તરફ ચાલો. પણ સબુર, તમો અમારી સાથે ભેળાઇને ચાલશો નહિ. તમે આ ખડકો અને પથ્થરો ઉપર માર્ગ દેખાડવતા આગળ આગળ ચાલો અને અમે તમારી પુઠે પુઠે આવીએ છીએ!"

તેઓ સઘળા આગળ વધ્યા અને થોડા ટેકરી ઓળંગી સમુદ્ર કિનારે આવેલી એક નહાની ટેકરીપર જાવળીનાં શુષ્ક બે ત્રણ ઝુંપડાંઓ આગળ આવી પ્હોંચ્યા. શિકારીઓએ આ નવા પરોણાઓને સારા ઝુપડામાં મુકામ આપ્યો. ઝુંપડામાં દાખલ થતાં જ શિવાજી અને રઘુનાથની નજર ત્યાં બેઠેલા એક છોકરા તરફ એકદમ ખેંચાઈ. રહેઠાણોમાં સ્વપ્ને પણ નજર નહિ પડે એવી સુંદર આકૃતિ તે છોકરાની હતી. તેના શરીરપર ધાબળીને બદલે ઉંચી લીલી મખમલનો જામો ઓઢેલો હતો અને માથે સુંદર ફેંટો વીંટાળેલો હતો. તેનો વર્ણ સહજ શામળો હતો. તેના મુખપર શોકની છાયા સ્પષ્ટ જણાતી હતી. પરંતુ તેથી તેની મૃદુતામાં કાંઇક અવનવાપણું આવતું હતું. તેની ભવ્ય ભ્રૂકુટિપરથી તે કોઈ ઉંચ કુળનો હોય એમ લાગતું હતું. આ છોકરો આ સ્થળે

ક્યાંથી? એ વિચાર સ્વાભાવિક રીતે શિવાજી અને તેના સાથીને થયો, તેની સાથે પોતાના આજની રાત્રિના યજમાનો વિષેનો સંશય ખરો થતો લાગ્યો. છોકરા વિષે ખુલાસો જાણવાની જિજ્ઞાસાથી રઘુનાથરાવે તેઓને પૂછ્યું "આ છોકરો કોણ છે? ને અહીં કેમ બેઠો છે?" રઘુનાથરાવના મુખમાંથી આ શબ્દો બ્હાર પડતાં જ, અત્યાર સુધી દુઃખની વિચારનિદ્રામાં ડૂબેલો તે છોકરો ભયંકર સ્વપ્નથી ચમકી જાગ્યો હોય, તેમ બ્હીને ચીચીયારી પાડી ઉઠ્યો. તદન અણધારેલો પણ પરિચિત અવાજ સાંભળતાં જ પોતાની ઉંચી કરેલી ડોક નવા આવેલા પરોણાઓ તરફ ફેરવી. પણ તરત જ મ્હોંઢુ ફેરવી નાંખ્યું. તેની કાળી ડોક શરમથી વધારે શ્યામ દેખાવા લાગી. પોતાના પ્રશ્નથી આ છોકરાની આવી સ્થિતિ થયેલી જોઈ રઘુનાથનું મન વધારે શંકાશીલ બન્યું. તેનો પ્રશ્ન જાણે સાંભળ્યો જ નથી, એવું ડોળ કરી શિકારીઓ ચીચીયારી પાડનાર છોકરાને સાંત્વન કરવામાં રોકાયા. રઘુનાથને છોકરા બાબત માહિતી મેળવવા તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ. તેણે પુનઃ ક્રોધયુક્ત ધમકીના સાદમાં તે શાનીઓને પૂછ્યું "આ છોકરો કોણ છે? તમે એને ક્યાંથી લાવ્યા છો? કેમ જવાબ આપતા નથી! સત્વર કહો કે આ છોકરો કોણ છે?" હવે જવાબ આપ્યા વિના છૂટકો નથી, એમ સમજી તેમનામાંના એકે ઉત્તર આપ્યો; "સાહેબ, આ છોકરો કોણ છે, તે અમે જાણતા નથી. અમારા હાથમાં એ માત્ર ગઈ કાલે જ આવ્યો છે. કાલે તોફાન થયું, તેમાં એક વહાણ ખડક સાથે અથડાઈ ભાંગી ગયું. માત્ર આ છોકરો એકલો બચવા પામ્યો. બાકી સર્વ ડૂબી ગયાં. એક મછવામાં બેસી એક બુઢ્ઢી ડોસી આ છોકરો તથા એક બે ખલાસીઓ કિનારા તરફ આવતા હતા, તેમાં એક મ્હોટા મોજાના જોરથી મછવો ઉંધો વળ્યો. આ જોઈ અમો તરત મદદ માટે પાણીમાં પડી, તે ડોશી અને આ છોકરાને બહાર કહાડી શક્યા. ડોશી તો શબવત્ હતી અને છોકરાને તો ભાન નહોતું, પણ બહુ ઉપાય કર્યાથી તેને શુદ્ધિ આવી. પણ તેને મુંગો જાણતાં તેના વિષે કાંઈ વધારે જાણી શક્યા નહિ. અમારા જાણવામાં જે હકીકત હતી, તે આપને જાહેર કરી ને જે કહી છે તે સાચી કહી છે. પણ સાહેબ હવે એ વાત પડતી મૂકો ને આપનું ઘર સમજી કપડાં ઉતારી જરા વિશ્રામ લ્યો ને તે દરમિયાન આપને વાસ્તે આ સાબરનું માંસ તૈયાર થાય છે, તે તથા ફળફળાદિક નિશ્ચિન્તપણે આરોગજો. અહોહો! અમો તો આજ એમ જ સમજીએ છીએ કે, આપ જેવા સારા માણસ અમારા રાંક ઘેર ક્યાંથી?"

આ સાંભળી તે છોકરાએ તરત જ પાછું પોતાનું ડોકું ફેરવી ચેતવણી આપતી તીક્ષ્ણ નજર રઘુનાથ તરફ કરી. રઘુનાથ તેનો મર્મ સમજ્યો. પણ મનમાં ગુંચાવા લાગ્યો.

શિવાજી મહારાજ તેની અમુઝણ કળી ગયો અને તેને દૂર કરવાને નીચે પ્રમાણે યજમાનની આગતાસ્વાગતા માટે ઉદ્ગાર કર્યા, "બહુ સારું, પણ અમોને માત્ર ફળફળાદિક ખપશે, બીજું કાંઈ ખપશે નહિ. તેમ તાપણી વાસ્તે દેવતા તથા થોડું બળતણ આપજો. અમારો નિયમ કોઇની સાથે બેસી ખાવાનો નથી, માટે અમને ઇલાઇધી જગ્યા આપજો. એટલે અમારી સગવડ અમે કરી લઇશું. આ કરતાં વિશેષ તસ્દી આપવાનું કાંઈ કારણ નથી."

આ સાંભળી શિકારીના મનમાં માઠું લાગ્યું. પણ વશે કે કવશે અતિથિઓની મરજી મુજબ સર્વ લાવીને આપ્યું. ત્રણે જણાએ ફળફળાદિકથી ક્ષુધાને તૃપ્ત કરી. તેઓએ યજમાનને "કાંઈ પણ જોઇતું નથી." એમ કહી સુવા જવાની રજા આપી. શિકારી કરડી નજર કરતો ક્રૂરતાથી મેમાનો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતો. તેઓનું વારંવાર આ ત્રણે નવા માણસો તરફનું ધારી ધારીને જોવું, શિવાજી અને રઘુનાથની શંકા તથા ભયમાં વધારો કરતું થયું. રાત્રિ જેમ વધવા માંડી, તેમ તેઓ ઉંઘવાનો ડોળ કરી ચત્તાપાટ સુતા. તે મુંગો છોકરો દુઃખના વિચાર કરતો લાંબા વખત સુધી જાગ્યો. પણ અંતે પણ થાકી ટુંટીયુંવાળી ત્યાંનો ત્યાં નિદ્રાવશ થયો. ભયંકર લાગતા યજમાનોપર વિશ્વાસ રાખવો તદન નકામો છે, એમ ધારી મધ્ય રાત્રિ સુધી રઘુનાથરાવ, તે પછી શિવાજી મહારાજ, તે પછી ધનાજી એમ વારા ફરતી જાગ્રત રહેવાની ગોઠવણ માંહોમાંહે કરી. તે પ્રમાણે શિવાજી તથા ધનાજી સુઈ ગયા; અને રઘુનાથ તાપણા પાસે તાપતો બેઠો. તાપણાના પ્રકાશથી ડરીને રાત્રિના અંધકારે આજુબાજુના જંગલમાં આશ્રય લીધો હતો. પૃથ્વીપર નિશાદેવીએ નાંખેલા પડદાથી સૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગયેલી હોવાથી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ, માનસિક દૃષ્ટિ, સમક્ષ રમી રહે, તે શિવાય મનુષ્ય આવે પ્રસંગે કાંઈ જોઈ શકતો નથી.

"રાતવાધી, વંઠેલા ખેલે અન્ય સઉ પડ્યાં નિદ્રામાં મેળે;
× × × ×
× × × ×
તપે અંગારા એકાંત શાંત, રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ;
ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ઠ, ધીમો ધીમો બોલે એનો તાપ.
× × × ×
× × + ×
દ્વાર વાગે વાંસળીસમો વાય, પ્હોર રાતના ચાલ્યા જાય."*

રાત્રી વધવા માંડી. તેની રૌદ્રતાના, યજમાનોના કપટના, મહારાજાને માથે ઝઝુમતા ભયના તથા તે મુંગા છોકરાના-વિચારોમાં રઘુનાથનું મન રોકાયું. દિવસના બનાવોનું પુનઃ સ્મરણ થયું અને તે સાથે ઘણે દૂર મૂકી દીધેલા વહાણ તરફ મન વળ્યું. પરન્તુ ત્યાં પણ તે સ્થિર રહ્યું નહિ. ઝુંપડીના દ્વારમાંથી સુસુ કરતો પવન ફુંકવા લાગ્યો અને તેના વેગ સાથે તેના વિચારો દોડવા લાગ્યા. સર્વ ભૂલી જઈ પોતાની ઇષ્ટમૂર્ત્તિ તેના મન આગળ ખડી થઈ અને તેનો પ્રેમ મેળવવામાં આવતાં વિઘ્નો દૂર કરી, તેને પ્રાપ્ત કરવાની આશા-અભિલાષા-યોજનાઓમાં તેનું મન પરોવાઈ ગયું. તેના મનની ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં શી આડખીલી નડતી હતી, તે પરત્વે કાંઈ ઉપકથા કરવી આવશ્યક છે. રઘુનાથનો પ્રથમ વિવાહ ઝુંજારરાવની પુત્રી ઈંદિરા સાથે થયો હતો. પરંતુ તેનો પ્રેમ અન્ય રમણી તરફ લાગેલો હતો. રઘુનાથ શિવાજી મહારાજ જોડે જોડાયાથી ઈંદિરાના પિતાએ તેનો વિવાહ ભાંગ્યો હતો અને કન્યાનો સંબંધ સાવંતના પુત્ર

* સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો.

જોડે કર્યો હતો. ઈંદિરાનો પ્રેમ રઘુનાથપર હતો અને પિતાએ વેસવાળ તોડ્યા છતાં બદલાયો નહોતો. પણ ઉલટું એવાં કારણોમાં થાય છે, તેમ વધારે ઉત્કટ બન્યો. ઈંદિરા રઘુનાથને પ્રેમથી ચહાતી હતી ત્યારે રઘુનાથ ચંદ્રાને ચહાતો હતો. પરંતુ ઈંદિરા રઘુનાથને ચહાય છે, તે ચંદ્રા જાણતી હતી. તેથી જ્યાંસુધી તેનાં લગ્ન થાય નહિ ત્યાંસુધી ઈંદિરાના પ્રેમમાર્ગની વચમાં નહીં આવવામાં ધર્મ માની ઉચ્ચવૃત્તિથી પોતાનો પ્રેમ રઘુનાથપર હોવા છતાં તેની સાથે લગ્નગાંઠથી બંધાવા ના પાડતી હતી. લગ્ન વખતે ઇંદિરાનું ગુમ થવું સાંભળી, રઘુનાથના મનની અભિલાષાની તૃપ્તિમાં પાછો વિલંબ પડ્યો હતો. આ સર્વ વિચારોમાં કદાચિત્ હર્ષ તો કદાચિત્ શોક, કદાચિત્ આશા તો કદાચિત્ ગ્લાનિ, એમ અનેક પ્રકારના ભાવો અનુભવતો તણાયો જતો હતો. પ્રેમીઓ આવા વિચારમાં ઘૂમતા હોય ત્યારે તેમને કવચિત્ જ નિદ્રા આવે છે. તેથી નિદ્રાદેવી તેના ઉપર વિજય મેળવી શકી નહિ અને આ મધુર વિચારમાં વધારે ને વધારે મગ્ન થતો ગયો. આ પ્રકારની માનસિક સૃષ્ટિમાં રમી રહેલા રઘુનાથને, મધ્ય રાત્રિની ચેતવણી આપતા ઘુવડે બોલી વ્યતીત થયેલા સમયનું ભાન કરાવ્યું અને ઘુવડના પ્રત્યુત્તરમાં રુદન કરતા શિયાળની પોકથી મહારાજા જાગ્રત થયા. તેમને ચોકી કરવાનું સોંપી ચંદ્રાને મૂકી રઘુનાથ નિદ્રાને શરણ થયો.

રઘુનાથ કરતાં શિવાજીના વિચારો જૂદી દિશાના હતા. તેને તેનું ઇષ્ટ સ્વદેશાભિમાન-સ્વતંત્રતા, ધર્મરક્ષણ-લડાઈઓ-કિલ્લાઓ-એના જ વિચારો તેના મગજમાં ઘૂમવા લાગ્યા અને આ સર્વ ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરવાને શી શી યોજનાઓ ઘડવી પડી, લડાઇઓ માટે શી શી તૈયારીઓ કરવી પડી, કિલ્લાઓ કેવી રીતે લીધા, શહેરો કેવી રીતે જિત્યાં, કેવી કેવી ઉંડી યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવી પડી, વીરતાનાં, હીમ્મતનાં કૃત્યો, બિજાપુરના ચુંટેલા સૈન્યોને કેવી કેવી રીતે વીખેરી, મહારાષ્ટ્રનો વિજયી વાવટો કેવી રીતે ફરફરાવ્યો-આ સર્વ વિચારો-કોઈ પણ મહાન્ વીરને આવે તેવા વિચારોએ, તેના મગજને ભરી નાંખ્યું. આમને આમ વિચારમાં રાત્રિ ઘણી ખરી વીતી. માત્ર પાછલી પ્રહર રાત્રિ રહી હશે, એમ કુકડાના "કુકડે કૂક"ના અવાજે જાહેર કર્યું. તે વખતે ધનાજીને ચોકી કરવાનું સોંપી પોતે આડે પડખે પડ્યો.

ધનાજીની આંખોને આ કાર્ય કઠણ લાગ્યું. ઠંડીને દૂર કરવા એક બે છાણાં તથા લાકડાના કડકા નાંખી નિસ્તેજ થતા તાપને પુનઃ સચેત કર્યો. આસપાસ થોડો વખત નજર ફરતી રાખી. યજમાનોનેતો ઉંઘનું ઘોરણ બોલતું હતું. આવી શાંતિ અને એકાન્તતા જોતાં તે રજ પણ ગભરાયો નહીં. ભયનેતે ઓળખતો નહોતો. પહાડી પ્રદેશમાં તે ઉછર્યો હતો અને ન્હાનપણથી લશ્કરમાં જોડાયો હતો અને મ્હોટો થયે તેને એક સરદારની પાયરીએ ચઢવાની હોંસ હતી. અત્યારે તેના મનમાં આગળ ઉપર પોતે બહાદુરી કરી કોઈ મ્હોટા ખાનને મારી નામના કાઢવી, એવા તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. ત્યાં આ તરંગો તેને તેની માની ઝુપડીમાં ઘસડી ગયા. પોતાની ન્હાની બ્હેનો યાદ આવી. ઘણે મહીને ઘેર જઈ તેમને વળી શિવાજી મહારાજનો માયાળુ સ્વભાવ, લડાઇઓ, તોફાન, વહાણોનું ભાગવું-વિગેરે વાતો કરીશ. આ વિચારો સાથે જ તેનાં નેત્રો અર્ધ મીચાતાં તેને અર્ધ તંદ્રામાં લાવતાં સ્વપ્નો તેના ન્હાનપણમાં તેના જેવા

બાળ મિત્રો વચ્ચે ખેંચી ગયાં અને તળાવને કાંઠે ન્હાનપણની તે રમતો રમવા લાગ્યો. ભૂત, પ્રેત, ડાકણીઓના પડછાયા તેની નજર સામે ખડા થયા–સાથે કોઈ ડાકણે ચીસ પાડી હોય, એવો ભાસ થતાં તે ચમકયો. ગરીબ બિચારો ધનાજી! આ ચીસ ભાસરૂપ નહોતી, પણ ખરી હતી. તે નાજુક બાળક–કેદીના મુખમાંથી આ ચીસ નીકળી. ધનાજીના સ્વપ્ન સાથે ભેળાઈ ગઈ હતી. હવે ઘણું મોડું થયું. તે બિચારો સ્વપ્નમાંથી ચોંકી સાવધ થાય છે, આંખો ભયથી ફાડે છે, ત્યાં એક હરામખોરનું ઠંડું ખંજર તેની છાતીમાં ભોકાય છે! તે નિઃશ્વાસ નાંખતો, શિવાજી! એમ કંઠમાંથી શબ્દ નીકળતાંની સાથે ખંજરનો ભોગ થઈ સ્વપ્નવત્ થઈ જાય છે.

ધનાજીની આ બુમથી શિવાજી સફાળો ઉઠયો, શમશેર ખેંચી ખુનીના પર ઘા કરી ધનાજીનું વેર વાળ્યું. રઘુનાથ પણ શાંતિથી ઉઠયો નહોતો. તેની અસિનો ભોગ બીજો હરામખોર થઈ પડ્યો. ત્રીજો તેની મદદે આવતાં રઘુનાથે તેની છાતીમાં તરવાર ભોંકી તેને જમીનપર પાડતો હતો, એટલામાં તેની પાછળથી હીચકારા પેઠે તે ટોળીનો હરામખોર સરદાર ઘા કરવા જાય છે ત્યાં નજરબાજ શિવાજી પોતાની સામે થયેલા બીજા લુટારાને ધૂળ ચટાડી વ્યાઘ્ર પેઠે તેના પર ત્રુટી પડ્યો, અને તે સરદારના ખભાપર ઘા કરી જોરથી જમીનપર તેને તોડી પાડી, તેની છાતીપર પગ રાખી તલવાર ઉગામી ઉભો રહ્યો ને તેની સામે આંખો ફાડી બોલ્યો:—

" હરામજાદા, ચંડાળ, હજુ ત્હારામાં થોડું જીવન છે એટલામાં અમને આવી મેમાનગીરી આપી આવી કૃતઘ્નતા કરવામાં તથા આ નિર્દોષ છોકરાને મારવામાં ત્હારી શી ઉમેદ હતી, તેનું કારણ જણાવ."

મોતને કાંઠે પડેલા તે ચંડાળના મુખમાંથી ત્રુટક વાકય નીકળવા લાગ્યાં; "તું કાંઈ મ્હારાથી અજાણ્યો નથી. મ્હારા પાલક જંજીરાના નવાબનો તું કટ્ટો શત્રુ છે! તે હું સારી રીતે જાણું છું."

"ઠીક, સર્વ સમજાયું, બોલ, સત્ય કહેજે. આ બાળકને કયાંથી લાવ્યો, તેનો દેશ, તેનું નામ, તેનું કુળ–જે કાંઈ તેના વિષે તું જાણતો હોય તેથી મને વાકેફ કર. મરણની છેલ્લી ઘડીએ ત્હારા આત્માના કલ્યાણ માટે ખરેખરું બોલજે."

"મને હેરાન ન કર! મ્હારું લોહી ઠંડું થાય છે!........જે હકીકત તેને માટે કહી છે તેથી વધારે હું જાણતો નથી........અમો ચાંચિયાનો ધંધો કરીએ છીએ. એક વ્હાણ ભાગ્યું........તેને લુટવાના ઇરાદાથી મછવો લઈ નીકળી........પડ્યા........એક મછવામાં એક ડોસી તથા આ છોકરો અને એક બે ખલાસીઓ કિનારા તરફ આવતા હતા........સર્વેને આશ્રો આપી અમે તેમનાં ખુન કરી તેમને જળમાં પધરાવી તેમનો સર્વ માલ........લુટ........તરીકે અમારી........પાસે રાખ્યો છે........અને આ છોકરાને........તેના ખરા........માબાપની તપાસ કરી........ઇના........મ........મ" આમ બોલતાં તેની જીભ તોતડાતી ટુંકી થતી ગઈ અને તે દુરાત્મા ચાંચીઆનો અંત આવ્યો.

શિવાજી તથા રઘુનાથરાવ આ પ્રપંચ જાળમાંથી મુક્ત થતાં, પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરનો આભાર માનવા લાગ્યા ને પેલો મુંગો છોકરો પોતાનો આ ભયંકર કેદથી

છુટકારો થયો સમજી, પોતાની મુકચેષ્ટાથી ઈશ્વરનો આભાર માનતો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યો. શિવાજી તેની પાસે જઈ માયાળુ શબ્દોથી તેને ઉઠાડ્યો, પણ તેને પોતાની તલવાર તરફ જોતો ધ્રુજતો જોઈ તેપર લોહીના ડાઘા લુછી તેને મ્યાન કરી. "અરેરે ગરીબ છોકરા! ઈશ્વરે આવા નમ્ર હૃદય સાથે તને મુંગો કેમ બનાવ્યો! શું તું આવા ચાંચિયાઓના હાથમાં કેદી તરીકે રહેવા સરજેલો હતો! વાહ નસીબ વાહ! આ છોકરાના અહીં શા હાલ થાત ? છોકરા, ફીકર કરીશ નહિ! ત્હારા ભાગ્યે હવે તને મ્હારા હાથમાં મૂક્યો છે. હું ત્હારો રક્ષક-પિતા થઈશ, તને ઘણા સુખમાં રાખીશ. રઘુનાથરાવ! હવે અહીંથી ચાલો. અરેરે! ગરીબ બિચારો ધનાજી ગયો. તેની માને શું કહીશું. તે તેનો એકનો એક પુત્ર ઉમરમાં આવ્યા પહેલાં, કાંઈ પણ પરાક્રમ બતાવ્યા પૂર્વે, આ દુનિયા છોડી ચાલી નીસર્યો. ઈશ્વર તેના આત્માને શાંતિ આપો. પ્રભાત થયું છે ને હવે વધુ વખત ન ગુમાવતાં ઉતાવળે નીકળવું જોઇએ. આપણા વહાણની જે બાતમી આ ચોટ્ટાઓએ આપી હતી, તે તદ્દન ખોટી હોવી જોઇએ. તેઓ આપણી રાહ જોતા હશે. ધનાજીના શબને અગ્નિસંસ્કાર કરી તેઓ ચાંચિયા તરફ નજર ફેંકી પંથે પડ્યા. ડુંગરા ડુંગરીવાળો વનાશ્રયી માર્ગ કાપતાં આ દુ:ખવાર્તાપર મનન કરતા ચાલ્યા જતા હતા, અને તે મુંગો છોકરો તેમને પુઠે પુઠે ચાલતો હતો.

"Oh who his widow'd mother tell,
That, ere his bloom, her fairest fell!-
Rest thee, poor youth! trust my care.
For mass and knell and funeral prayer."
(*Scott*).

પ્રકરણ ૬ ઠું

રામદેવરાવની ચિંતા

"O God of battle! steel my soldiers' hearts;
Possess them not with fear; take from them now,
The sense of reckoning, if the opposed numbers,
Pluck their hearts from them."
(*Shakespeare-King Henry the Fifth.*)

× × × ×

"He lives in fame that died in virtues cause."
(*Shakespeare-Titus Andronicus.*)

પ્રિય વાંચનાર ! ત્રીજા પ્રકરણમાં જે રાત્રિએ ફાજલખાને મરાઠાઓપર હલ્લો કરી સદાશિવરાવ, વિશ્વાસરાવ, તારાબાઈ વિગેરેને કેદ કરી વસંતગઢ તરફ કુચ કરી, તેને બીજે દિવસે સવારમાં તે જ અરણ્યના બીજા ભાગમાંથી, પ્રહર દિવસ ચઢતાં મરાઠાની એક ન્હાની ટોળી કેટલાક કેદીઓ સાથે પસાર થતી હતી.

અરણ્યના જે ભાગમાંથી આ ટુકડી પસાર થતી હતી, તે ખીણવાળો પ્રદેશ સૃષ્ટિ-સૌંદર્યથી આભૂષિત થયેલો હતો. વિવિધ રંગ બેરંગી ફુલવાળી વેલો તથા લતાઓથી અલંકૃત થયેલા વૃક્ષોની ઘટામાં છુપાયલા માર્ગપરથી મરાઠાઓની આ ટોળી ચાલી જતી હતી. ચારેપાસ આવેલા કુદરતી ડુંગરાઉ કિલ્લા મિનારાનું ભાન કરાવતા હતા, અને લીલોત્રીમય પર્વતો તથા જંગલની દરેક વસ્તુ પ્રેક્ષકના મનને વધારે ને વધારે મુદિત કરતા હતા.

વર્ષાઋતુના દિવસો હતા, એટલે અવાર નવાર વરસાદ ચઢી આવતો અને ઘમઘોર થતાં વાદળાં સુંદર અરણ્યની શોભાને ભયંકર રૂપ આપતાં હતાં. લીલોત્રીથી આચ્છાદિત થયેલી અરણ્યભૂમિ એક લીલા રંગના ગલીચાનો ભાસ આપતી હતી ને તે ઉપર થઈ ઘસડાઈ આવતા તેમ જલકણથી ભરેલા શીત અનિલથી ચક્ષુને ઠંડક (શીતલતા) મળતી. પર્વતોપરથી ઝરાઓ ધો ધો કરતા અવાજે ખીણમાં પડી જોસબંધ વહેતા હતા અને ન્હાની ન્હાની નદીઓમાં ફંટાઈ જતા હતા ને વચમાં અનેક વોકળા (વહેળા) નું મિલન થતાં એક મોટી નદીનું રૂપ પકડતા. આ રમ્ય ખીણની ચારે બાજુનો દેખાવ એવો તો પ્રેક્ષણીય હતો કે પ્રેક્ષક સ્વર્ગનો ભુલાવો ખાય તો એમાં નવાઈ જેવું નહોતું.

ટોળીમાંના અગ્રેસરે પોતાની પાસેના સ્વારને કહ્યું, "ગોપાળરાવ, ભાઉ સાહેબનો આપણને મસુરમાં મેળાપ થયો નહિ, તેઓ મધ્યાહ્ન પછી નીકળ્યા અને આપણે ત્યાં સાયંકાળ પછી પહોંચ્યા. માર્ગમાં ઉતાવળ ઘણી કરી આવ્યા, તો પણ દોઢ પ્રહરનો ફેર પડ્યો. કાંઈ નહિ, આજે તેમને આપણે જરૂર પકડી પાડીશું; અને આ ધાડપાડુઓને તેમને સ્વાધીન કરીશું. માલ પાછો મળ્યો છે. તે પણ બિચારા આનંદરાવ શેઠને પાછો મળશે. હરામખોરોએ કાંઈ ઓછી મહેનત કરાવી? આખી રાત્રિ ભટકયા ત્યારે માંડમાંડ છેક પ્રાતઃકાળે તેમનો પત્તો મળ્યો. જો આપણે અણચિંતવ્યો હલ્લો ન કર્યો હત, તો તેમને પકડવામાં ઘણો ત્રાસ અને મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડત. પણ બધું સારું જ થયું. એ પકડાયા તેજ કહોને! નહિ તો મ્હારે મરવું પડત."

ગોપાળરાવે ઉત્તર આપ્યોઃ–"સત્ય કહ્યું, હજુર! હરામજાદાઓએ કાંઈ ઓછી મહેનત આપી છે? ભાઉ સાહેબ આજે કરહાડ મુકામ કરશે, એમ મને લાગે છે. આપણે બપોર પહેલાં તો જરૂર ત્યાં પહોંચી જઇશું."

રામદેવરાવઃ–"જો ત્યાંથી પણ પાછા નીકળી ચૂકયા હશે તો થોડો સમય થોભી એકદમ કુચ કરીશું; પરમ દિવસે આખી રાત્રિ રખડી રખડી માણસો થાકયા હતા, તેથી જ કાલે મસુર મુકામ કર્યો, નહિ તો પરભાર્યા તેમની પુઠે પુઠે જઈ કરહાડ પહોંચતાં પહેલાં તેમને આપણે પકડી પાડ્યા હત. રાત્રિએ પણ કુચ કરી તેઓને જ્યાં હશે ત્યાં આજે જ મળીશું."

આમ વાર્તાલાપ કરતા માર્ગ કાપતા હતા, ત્યાં દૂરથી પચીસ ત્રીસ માણસનું ટોળું તેમની તરફ આવતું હોય એમ જણાયું. તે માણસો જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ તેમનાં વસ્ત્રો અસ્તવ્યસ્ત જણાયાં. હાથમાં ખુલ્લી તલવાર ને તેના ઉપર લોહીના છાંટા પડવાથી કાળા ડાઘ જણાતા હતા. સર્વનાં મ્હોં નિસ્તેજ લાગતાં

હતાં. તેમના દેખાતા શરીરના ભાગ લોહીથી રંગાયા હોય, તેમ લાગતા હતા ને ગભરાયલી સ્થિતિમાં ચાલતા જણાતા હતા.

તેમને જોઈ રામદેવરાવ ચમક્યો; તેમણે આવનારાઓને ઓળખી કહાડ્યા. તેમના આવા હાલ જોઈ તેનું અંતઃકરણ ચીરાવા લાગ્યું; અને કાંઈ પણ અરિષ્ટ થયું ધાર્યું. ચિંતાગ્રસ્ત થતો તે બોલી ઉઠ્યો "અરે, ગોપાળરાવ! આ તો આપણા માણસો જેવા લાગે છે! તેઓની આવી અવસ્થા કેમ થઈ! કાંઈ અનિષ્ટ થયું હશે! હેં શું થયું હશે! કાંઈ સમજણ પડતી નથી" એટલામાં તે માણસો આવી પહોંચ્યા. તેમને અટકાવી બોલ્યો:–"અરે તમારા આવા હાલ કોણે કર્યા? સરદાર સાહેબ ક્યાં છે? આમ શાથી થયું? બોલો કોણે હલ્લો કર્યો? બાયલાની માફક કાળું મ્હોડું લઇને ચાલ્યા ક્યાં! તમારો સરદાર ક્યાં! બાઈ સાહેબ કેમ જણાતાં નથી! તેમનું શું થયું!" વિગેરે એક પછી એક અનેક પ્રશ્નો ગભરાયલા અંતઃકરણે પૂછવા લાગ્યો.

આ નવા ટોળાના સર્વે સીપાઇઓ શરમાઈ નીચું જોઈ રહ્યા. આખરે અગ્રેસર સીપાઈ ધ્રુજતે સાદે નમન કરી બોલ્યો:–"સાહેબ, ગજબ થયો! કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી." રામદેવરાવની મુખમુદ્રાપર ચિંતા છવાઈ રહી હતી ને તેમાં તે વધારે ચમક્યો. તે બોલ્યો; "બોલ, બોલ, જેવા ખબર હોય તેવા કહે! ચાલ ઝટ બોલી દે!"

તે અગ્રેસર સીપાઇએ, "મસુરથી નીકળ્યા પછી, પ્હાડની કઢણમાંથી રાત્રિના ચઢતા હતા, ત્યાં મુસલમાનોએ એકાએક હલ્લો કર્યો–સખત મારામારી થઈ–ઘણા મરાઠાઓ મરાયા–સદાશિવરાવ, વિશ્વાસરાવ, તારાબાઈ વિગેરે કેદ પકડાયાં–ને મુસલમાન સરદારે વસંતગઢ તરફ કુચ કરવા આજ્ઞા કરી." વિગેરે અથ ઇતિ ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં કહી સંભળાવ્યું.

આ સમાચારથી રામદેવરાવના શરીરને કંપારો થયો. તેને વજ્રના ઘા લાગ્યા જેવું થયું. તે દિગ્મૂઢ જેવો બન્યો. શું કરવું તે તેને સૂઝયું નહિ. સમુદ્રના મોજા માફક અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. એક વખત મનમાં આવ્યું કે, અહીંયાંથી પરભાર્યો વસંતગઢ ઉપર હલ્લો લઈ જઈ મુસલમાનોને યોગ્ય શાસન કરું. પરન્તુ તે વિચાર તેને સમુદ્ર ખાલી કરવા અથવા પૂરી નાંખવાના પ્રયાસ જેવો લાગ્યો. પુનઃ વિચાર થયો કે, પાછા ફરી રાયગઢ જઈ સર્વ સમાચાર વિદિત કરું–પણ મોરોપંત સાહેબને, મહારાજને શું મ્હોંડું દેખાડીશ! તેઓ મને જીવતો પાછો આવેલો જોઈ શું કહેશે! મ્હારે માટે શું ધારશે! અરેરે! તે દુષ્ટ અધમોએ બહુ જ ભુંડું કર્યું. બસ જોઇએ તેમ થાવ, પણ રાયગઢ તો નજ જવું. અરેરે, આ સમાચાર જ્યારે પેશ્વા સરકાર જાણશે, ત્યારે એમને કેટલું બધું માઠું લાગશે? તેમના હોશ કોશ ઉડી જશે. તેમના પુત્ર સમાન વ્હાલા બંધુના પકડાવાના સમાચારથી તેમને કેટલું દુઃખ થશે? ઈશ્વર! ત્હારી ગતિ ગહન છે. પણ મ્હારે હવે શું કરવું? બસ સ્વામીને મુક્ત કરાવવામાં પ્રાણ અર્પણ કરવો–વસંતગઢ ઉપર અત્યારે ને અત્યારે હલ્લો લઈ જવો અને તેમ કરવામાં જીવનું જોખમ સહેવું. બસ, અન્ય એક પણ માર્ગ નથી. પણ નાહક પ્રાણ આપીશ, તેમાં સ્વામીસેવા શાની! કારણ આ હલ્લામાં કિલ્લો હાથ આવે તેમ નથી, તેમ ધણીનો છૂટકો થાય એમ પણ નથી. માત્ર મ્હારો અને મ્હારા વીર માવળાઓના નાહક પ્રાણ આપ્યા જેવું થશે. આવી રીતે મરવા કરતાં જીવતો હઇશ તો તેમને છોડાવવામાં

ઘણો ઉપયોગી થઈ પડીશ. પણ આવે કાળે મ્હોંડે જીવતા રહેવામાં અર્થ શો! આવી રીતે જીવવા કરતાં તો મરવુંજ બહેતર!

આવી રીતે અનેક વિચારોએ તેના મસ્તકને ભમાવી દીધું. જેમ જેમ વધારે વિચારવમળમાં ગુંથાયો, તેમ તેમ વધારે ગુંચાવા લાગ્યો. તેના સીપાઇઓ આ સમાચાર સાંભળી આભા બની ગયા હતા, અને દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ, પોતાના ચિંતામગ્ન દેખાતા સરદાર તરફ એકી ટસે જોઈ રહ્યા હતા. ક્રોધ, ધિક્કાર, વેર અને ચિંતા તેમના શરીરના રોમેરોમમાં મુસલમાનો સામે પ્રસરી રહ્યાં હતાં. શોકથી તેઓ દિગ્મૂઢ બની રહ્યા હતા. અંતે વિચારમાળાનો મેરુ રામદેવરાવના હાથમાં આવ્યો અને તે પ્રમાણે વર્તવા નિશ્ચય કર્યો. એ વિચાર એવો હતો કે, “હાલ તો હલ્લો કરવામાં જંપલાવવું નહિ, પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને સ્વામીને છોડાવવા. હલ્લો કરવામાં કાંઈ પણ વળશે નહિ. તે મુસલમાનોની પુઠે, તેમના સરદારની પુઠે, તેમની છાયા પેઠે તે ભૂત પેઠે, જ્યાં જ્યાં તેઓ મુકામ કરે ત્યાં ત્યાં તેમની પછવાડે ભમતા રહેવું અને આપણા સ્વામીને જે સ્થળે રાખ્યા હોય, તેનો બારીકાઇથી તપાસ કરી, મંત્રશોધક તરીકે તેમને મુક્ત કરવાના પ્રયાસમાં મંડ્યા રહેવું. ખરી હુશિયારી તો એ કે, સ્વામીના મુક્ત કરાવવાના આપણા પ્રયાસની શત્રુઓને પ્રથમ જાણ કરી, પછી તે કાર્યનો આરંભ કરવો. ગમે તેમ થાય તોપણ તેમને છોડાવીને જ પાછા ફરવું. પરંતુ આ સમાચાર તથા આ ઉદ્દેશની વિગતવાર હકીકત રાયગઢ પહોંચડાવવી જોઇએ. તેમાં ગાફલ રહેવું કામનું નથી. હવે આ વિચારને મક્કમપણે વળગી રહેવું તથા તે પ્રમાણે અનુસરી કાર્ય આરંભવું. ઈશ્વર–શ્રી જગદમ્બા ભવાની આ કાર્યમાં જરૂર સાહ્ય આપી યશ અપાવશે. સિદ્ધ હું ને સાધકે હું. એમાં હવે બીજા કોઇની મદદની જરૂર પણ નથી. મ્હારા આટલા સિંહો, એ પાંચ હજાર મુસલમાન–બકરાં-મેઢાંઓને પુરા પડે એવા છે. પણ આ કેદીઓનું શું કરવું? પડે ખાડમાં–મુકી દેવા–નાહકનો ભાર શા માટે વહેવો. બીજો ઉપાય નથી. શેઠના જ રૂપીઆ શેઠ અને સ્વામીને છોડાવવાના ઉપયોગમાં આવશે. ચાલો એ પણ ઠીક જ થયું.” એમ મન સાથે નક્કી કરી કેદીઓને છોડી મુકવા હુકમ આપ્યો. હુકમ સાંભળી સીપાઇઓ આશ્ચર્યમાં પડ્યા. પણ સરદારનો હુકમ એટલે શિરમાન્ય કરવો પડ્યો. કેદીઓ મુક્ત થયા. નાસી આવેલી ટોળીના માણસોને પોતાની ટોળીમાં ભેળ્યાં. સર્વને પોતાનો ખરો હેતુ જણાવ્યો ને ‘જેની છાતી આ કાર્ય કરવામાં પાછી હઠતી હોય, તેણે એકદમ ચાલ્યા જવું,’ એવો પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. પણ સર્વેએ “જય ભવાની” ની વીરહાક પોકારી, આવી આફતમાં પોતાના સરદારને છોડી જવા કોઈ પણ તૈયાર થયો નહિ. બધાઓએ પોતાના સરદારની આજ્ઞાને અનુમોદન આપ્યું. એ સર્વ હકીકતનો પત્ર એક ખેપીઆ સાથે રાયગઢ મોકલ્યો અને પોતાના વિચાર કેવી રીતે અમલમાં મુકવા તથા તે માટે શી શી યુક્તિઓ રચવી તેને માટે જંગલનો એકાંત રસ્તો લીધો. તે મુસલમાનનો, હલ્લો કરી કેદ કરવામાં શો હેતુ છે! તેમ જ તેના સરદારનું નામ તથા રાજવંશી કેદીઓનું શું કરવા તેઓ માગે છે! વિગેરે બાબતનો ખુલાસો મેળવવા બે ચાર નિપુણ અને બાહોશ જાસુસો રવાના કર્યા.

—⁂—

પ્રકરણ ૭ મું
માર્ગપરના વિચારો

"She's beautiful; and therefore to be woo'd;
She is a woman; and therefore to be won."
(Shakespeare, Henry VI.)

જે સમયે સદાશિવરાવ વિગેરેના છુટકારા સંબંધી, ગત પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ ઉપાયો–વિચારો યોજાતા હતા, તે જ વખતે હથિયારબંધ મુસલમાન સીપાઇઓ, રાજવંશી કેદીઓને કેદખાના વાસ્તે નિર્માણ કરેલા સ્થાન તરફ પૂર જાપ્તામાં લઈ જતા હતા. પરંતુ અંધકાર સર્વત્ર પથરાઈ રહ્યું હતું, ને અધુરામાં પૂરું આકાશમાં એક પછી એક ગોઠવાયલા પડથી ઘટ બનેલાં કાળાં વાદળાંથી સર્વ દિશાઓ ભયંકર લાગતી હતી. સુંદર તારાઓ–રાત્રિની ઝીણી ચળકતી આંખો વાદળારૂપી પડદામાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. મુસલમાનોનાં આ જાુલ્મી પગલાંથી જાણે નારાજ હોય, તેમ ક્રોધે ભરાઈ કુદરતે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આકાશે રંગ બદલ્યો હતો. તોફાન તથા અંધકારે પ્રબળ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. વારંવાર વિદ્યુત્‌ના ચમકારા થવા લાગ્યા–ગર્જના એક ખડકપરથી બીજા ખડકપર, એ પહાડથી બીજા પહાડપર અથડાતી, ભયંકર નાદ કરતી ઘુમવા લાગી. મેઘ ગર્જનાથી દેખાવ એટલો બધો વિચિત્ર બન્યો કે, માત્ર એકલા શીયા વાદળાંમાંથી નહિ પણ દરેક પહાડોએ, ખીણોએ, પહાડોની ટોચોને જાણે જીભ આવી ન હોય, તેમ ભયંકર સાદ કરી એક બીજાને બોલાવતા હોય તેમ ભાસવા લાગ્યું. થોડા વખતમાં ટપટપ કરતાં મ્હોટાં ફોરાં પડવા લાગ્યાં અને તેમ જોત જોતામાં એક સરખી ધારા વરસવા લાગી. અરણ્યમાંથી કેદીઓ સાથે પ્રસાર થતી મુસલમાન ટોળીપર નિર્દયપણે તેમનાં અપકૃત્યનો બદલો આપતી હોય, તેમનાં પગલાંથી અપવિત્ર થતી જમીનને સ્વચ્છ કરતી હોય, તેમ મુસલધાર વૃષ્ટિ વરસવા લાગી. તેમનાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ ગયાં અને પૂર જોસમાં સુસવાટા મારતા પવનથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા ચાલતા હતા. એક તો અંધારું તેમાં વળી જંગલનો રસ્તો ને તે સાથે મુસલધાર વરસાદ ને પછી તેમની વિટંબણાનું પૂછવું શું? મશાલો પણ બુઝાઈ ગઈ ને અંધારામાં મહા મુશ્કેલીથી થોડેક સૂધી તો ચાલ્યા, પણ આખરે રસ્તો ન સુઝવાથી ને આગળ વધવું સહીસલામત ન લાગવાથી, વરસાદ બંધ થાય ત્યાંસુધી વરસાદને હજારો ગાળો આપતા ત્યાંના ત્યાં થોભ્યા. એક પ્રહર વીત્યા બાદ વરસાદનું જોર નરમ પડ્યું. વાદળાં વિખરાતાં લાગ્યાં, તોફાન શાંત પડતું ગયું, અદૃશ્ય થયેલા તારાઓ, વાદળાંમાંથી અહીં તહીં હીરાની પેઠે ચમકવા લાગ્યા, આકાશ સ્વચ્છ થવા માંડ્યું, માર્ગમાં કાદવ તથા તાજાં મેલાં પાણીનાં ખાબોચિયાં, તોફાની વરસાદનાં ચિહ્ન દર્શાવતાં હતાં; અને તેથી મુસાફરો પોતાનો માર્ગ સહેલાઇથી કાપી શકતા નહોતા.

અરણ્યના માર્ગના ભોમિયા ન હોવાથી આ મુસલમાનોને ઠેક ઠેકાણે થોભવું પડતું હતું; અને એક બે વાર માર્ગમાં ભૂલા પડી આડે માર્ગે તેઓ દોરાઈ પણ ગયા હતા, ને ખરા માર્ગપર પુનઃ આવવાને અનેક હરકતો સહન કરવી પડી હતી. રાત્રિએ પોતાનો

અંધારપીછોડો પાથરેલો તેમાં વરસાદથી ભીંજાઈ તેઓ કંટાળી ગયા હતા ને ફુંકતા પવનથી બળતી મશાલો વારે ઘડીએ બુઝાવાથી ચાલવામાં તેમને અનેક વિઘ્ન પડતાં હતાં. ખરાકે અવળા માર્ગના ભાન શિવાય તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. પહાડી રસ્તો એટલે નજીકમાં મ્હોટું ગામ પણ શાનું હોય કે વીસામો લે. કાદવથી રસ્તો લપસણો થયો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે વહેતા વહેળામાંથી તેમને પસાર થવું પડતું. આવી વિંટબણા આ મોજશોખને અધીન થયેલા યવન સૈન્યને ઘણી જ ભારે લાગી. તેઓ ભયંકર અંધારામાં આવે વિકટ માર્ગે ચાલવા પરિચિત ન હોવાથી તેમને વધારે સંકટો વહોરવાં પડતાં.

અંતે રાત્રિનો અમલ પૂર્ણ થવા આવ્યો અને તેમાં પૂર્ણાનંદ વચ્ચે પૂર્વાકાશ લાલ થવા માંડયું. તેઓ ખરે રસ્તે છે, એમ તેમને પ્રતીતિ થઈ. ભગવાન્ સૂર્ય નારાયણે પોતાના પ્રકાશથી જગતને ઉત્સાહી કર્યું. ચાલનારના થાકી ગયેલા પગમાં જોર આવ્યું ને હવે થોડા સમયમાં આસાએસ મળશે, એ વિચારથી જોશબંધ પગલાં ઉપડવા લાગ્યાં. ટોળીના બે મુખ્ય સરદારો નચિંતપણે ચાલતાં નીચે પ્રમાણે ગોષ્ઠિવિનોદ અનુભવતા હતાઃ—

"અહમદખાન! આજે આપણને બહુ જ હેરાનગતી ભોગવવી પડી હો!" ફાજલખાન બોલ્યોઃ—"કોણ જાણે સાલો વરસાદ ક્યાંથી આવી ચઢયો? કોણ જાણે, કેટલા સીપાઇઓને શરદી થઈ હશે? પણ દોસ્ત, આપણું કામ તો ફતેહમંદ ઉતર્યું હો! અંતે ચલિયું પાંજરામાં સપડાયું–વાહ–ખુબ બની–મ્હારા મનની ઉમેદ પાર પડી–બસ–હવે આ બંદા જેવો નસીબદાર કોણ! પણ બહુ મુશ્કેલીથી અને આપણા ઘણા માણસોનાં લોહી રેડાયાં ત્યારે જ આ રમણી હાથમાં આવી. ચાલો એક પંથ ને દો કાજ! સદાશિવરાવ–પેલા પ્હાડી ઉંદર–લુટારાના લુચ્ચા દિવાનનો ભાઈ હાથમાં આવ્યો. કેવો મ્હોટો શિકાર? બાવાજી જાણશે ત્યારે ખુબ ખુશી થશે. આપણે પણ બડાશો હાંકવામાં બાકી રાખીશું નહીં."

અહમદખાને હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યોઃ—"વાહ! એમાં પૂછવું શું? પણ આપણા સીપાઈઓએ ગઈ કાલે ખરી મર્દામી દેખાડી હો! નહિ તો આ બાજ પક્ષી પકડાવું મુશ્કેલ હતું! હરામજાદા, કાફર–લુટારા કેવા જુસ્સાથી લડતા હતા. પણ આપણા વીર ઈસ્લામિયોએ થોડા વખતમાં તેમને પરાજિત કર્યા. સાહેબ! આપનું કામ થયું, તેમ આ ગરીબનું પણ થયું છે હો! આપ એકલા મોજ ઉડાવો એવું કાંઈ બને! ભેગા ભેગું મ્હારુંએ કામ થઈ ગયું. આ કેદીઓમાં એક એવી સ્ત્રી છે કે, જેનાથી હું સુખી થઇશ."

ફાજલખાન તેની મશ્કરી કરતો હસતો હસતો બોલી ઉઠયો "વાહ, અહમદભાઈ, વાહ! ખુબ કરી! શું મ્હારી વ્હાલીની દાસી તે તમારી પ્રિયતમા કે? આટલે હલકે દરજ્જે શું લોભાયા? વાહ વાહ! ઠીક શોધી કાઢી હો!"

અહમદખાન મગરૂબાઇથી બોલ્યો–"નહીં, નહીં આવી દાસીને હું શું કરું: આ તો કેદીઓમાં ત્હારી પ્રિયા જેવી એક બીજી સુંદર રમણી સપડાઈ છે, તેની વાત કરું છું."

ફાજલખાનઃ-"યા ખુદા! હં! હં! સમજ્યો ત્હારી સફાઇ-એ તો પેલા ડોકરા કાફરની છોકરી-આપણા પ્રભાકર શેઠના દીકરાની સુંદર ઓરત, તે જ ના!"

અહમદખાન ફુલાતો ફુલાતો બોલ્યોઃ-"હા, હા, તે જ તે જ મ્હારી મનોરમાઃ બોલો હવે તે ત્હારી પ્રિયતમાથી ખુબસુરતીમાં કાંઈ ઉતરે એવી છે?"

ફાજલખાન! "ના ભાઈ ના, મ્હેં પણ એક રત્ન જ શોધી કહાડ્યું છે. શું! આવી હુંસીઓ કાગડા કાયસ્થને ત્યાં શોભે! એ તો ત્હારા જેવા શોખીન અમીરજાદાને ત્યાં જ શોભે. આ મ્હારું રત્ન આ ભીખારડા-મુડદાલ બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉકરડે પડ્યું હતું, તેને છોડાવી આ મહાન્ પદવીએ પ્હોંચાડવાનું મહત્ પુણ્યનું કાર્ય કર્યું છે. આવી સુંદર લલનાઓ આપણા જેવા ફક્કડ મોજીલા ઉમરાવજાદાઓ વાસ્તે જ ખુદાએ નિર્માણ કરી છે. શું તે આવા નિર્માલ્ય ભામટા કાફરોને યોગ્ય છે! નહિ જ બસ દોસ્ત તું પણ મ્હોટો નસીબદાર, કે સાથે સાથે ત્હારું પણ કામ થયું."

"મિત્ર! મ્હારી તો આ રમણી ઉપર ક્યારનીએ નજર હતી! જ્યારથી બીજાપુરમાં મ્હેં એને એક વખત જોઈ હતી ત્યારથી મ્હારું કલેજું વિંધાયું હતું. તેમ એને ગમે તેમ કરી મેળવત પણ ખરો. તે તેવી રીતની પેરવીમાં જ હતો, ત્યાં અચાનક આપોઆપ ખુદાએ જ આ લાગ સાધી આપ્યો. દોસ્ત આપણા બે ઉપર અલ્લાની પૂર્ણ મહેરબાની, નીકર આવી લલિત લલનાઓની જોડ ક્યાંથી મળે? આપણા જેવું આ જગમાં બીજું કોણ સુખી છે?" હર્ષમાં આવી અહમદખાને ઉપર પ્રમાણે ઉદ્ગાર કર્યા.

ફાજલખાનઃ-"ખરેખર આપણે બે નસીબદાર. હવે ગામમાં જઈ કાજીસાહેબને બોલાવી તરત જ નીકા કરી લઇશું-પણ મિત્ર! હું ધારું છું તેમ બુઢા ખોખાની સુંદર પુત્રીની ચમકતી કાળી આંખો કરતાં તેની થેલીપર ત્હારો ડોળો વધારે લાગેલો છે. નહીં વારુ!"

અહમદખાનઃ--"મ્હારો તો એ બે ઉપર ડોળો છે. હું તો એ બેઉ ચીજનો વખાણનાર છું. પરન્તુ આપણે તો આ સુંદરી મળતી હોય તો આ બુઢિયા કાફરના પૈસાની દરકાર નથી. પણ, ભાઈ આપણે એક મ્હોટી ભૂલ કરીએ છીએ. કારણ આપણા શિકારને વસંતગઢમાં રાખવાનું સલામતી ભરેલું નથી."

"કેમ, કેમ શી હરકત છે!" ફાજલખાન વિચાર કરતો બોલ્યો.

અહમદખાનઃ-"જુવો, ગઢમાં છોડી આપણે આપણા સૈન્યને જલદી મળી જવું જોઈએ. નહીં તો ખાનસાહેબને વ્હેમ પડશે અને..." ફાજલખાન વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો; હા યાર એ પણ ખરું કહ્યું. આપણે હવે જલદી મળવું જ જોઇએ. અરેરે જ્યારે આપણા મન માનતો શિકાર હાથ આવ્યો-સુખ ભોગવવાનો સમય આવ્યો ત્યારે વળી આ પીડા ક્યાં વચ્ચે નડી. ફીકર નહીં, આ રમણીઓને વસંતગઢમાં પુર જાપ્તામાં રાખી, આપણા સૈન્ય ભેગા થઈશું ને પછી પેલા લુટારા શિવાજીને મારી કાપી અથવા કેદ કરી બિજાપુર પાછા ફરતી વખતે કાંઈ નિમિત્ત કાઢી વસંતગઢમાં આવી મોજ ઉડાવી લગ્ન કરી, પુરદમામથી બિજાપુર જઇશું. અહાહા પછી મારા સુખનો તો પાર જ રહ્યો નહિ."

અહમદખાન! "એ બધી વાત ખરી, પણ તેમને વસંતગઢમાં રાખવામાં જોખમ છે. જુઓ એક તો તે સરહદપરનો કિલ્લો છે. મરાઠાઓનું રાજ્ય પણ પાસે જ છે, તેથી વખતે ઓચિંતો તેઓ હલ્લો લાવી તેમને છોડાવી જાય તો આપણી સર્વ મહેનત વ્યર્થ જાય–આપણો શ્રમ તે સાથે આટલા માણસોનો નાશ–એ સર્વ પાણીમાં. આપણી ઉમેદ પાર પડે નહીં અને વળી ઠપકો મળે ને મૂર્ખ ઠરીએ એ નફામાં. તેમ વસંતગઢનો કીલ્લેદાર પણ મરાઠો જ છે. એટલે એ જાતોજાત મળી જાય અને કાવતરા કરી આપણને ઉડાવી મેલે; માટે મ્હારી સલાહ તો એ છે કે, વસંતગઢમાં વધારે ખોટી ન થતાં લાંબે નીકળી જઈ જે ગઢમાં મુસલમાન કીલેદાર હોયત્યાં તેમને મૂકવાં, પછી તો જેવી તમારી મરજી."

ફાજલખાનને આ વિચાર યોગ્ય લાગ્યો. પણ કયે સ્થળે તેમને મૂકવાં, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારતાં વિચારતાં, કોઈ પણ જગ્યા ધ્યાનમાં આવી નહીં. તે બોલી ઉઠ્યો; "અહમદખાન! ત્હારું કહેવું સત્ય છે. પણ એવી સલામતી ભરેલી બીજી કઈ જગ્યા છે? મને તો કોઈ ધ્યાનમાં આવતી નથી."

કાંઈ યાદ આવતું હોય તેમ વિચાર કરતો અહમદખાન બોલ્યો; "ખાનસાહેબ! મને એક જગ્યા ધ્યાનમાં આવે છે. એ જગ્યા એવી છે, કે મરાઠાઓ તો શું, પણ તેમના પીર આવે તો પણ તેમનું કાંઈ વળે નહીં. પણ એમ કરવામાં એક મ્હોટી હરકત છે; અને તે આપના..." એટલામાં વચ્ચે જ ફાજલખાન બોલી ઉઠ્યો "હં! હં! હવે આ લાંબું લાંબું ટાયલું જવાદે, ને જલદીથી કહી મરને કે આ જગ્યા છે. હરકત બરકતનું પછી સૌ થઈ રહેશે. કામ કરવા બેઠા પછી હરકતનો વિચાર શાનો? વળી આ વીરને કયારે હરકત નડી છે કે આજે નડશે? બોલ બોલ કઈ જગ્યાનુ તું કહે છે!"

"પણ આટલા આકળા શું થાવ છો!" અહમદખાને કહ્યું; "ઉતાવળે કાંઈ આંબા પાકે છે? ચારે બાજુથી વિચાર કરવો જોઇએ. જે જગ્યા મારી ધ્યાનમાં છે તે જગ્યા–કોલ્હાપુરની જાગીરને તાબેનો પન્હાલાનો કિલ્લો છે. એ કિલ્લો એવો મજબૂત અને સહીસલામત છે કે, કેદીઓને જો એક વખત ત્યાં રાખીએ તો પછી કોનો ભાર છે કે, આપણી સામે પણ જોઈ શકે."

ફાજલખાન:–"ખરું છે. મને પણ એ જ કિલ્લો ઠીક લાગે છે–એ તો આપણું ઘરજ છે? ત્યારે વળી હરકત શી નડવાની હતી! જો! મ્હોટે ઉપાડે ભાઈએ વાત કરી કે–હરકત નડે;–શું હરકત નડે! હરકત હરકત–વ્હા ભાઈ:–"

આવા તુચ્છકારી નાંખવાના બોલ સાંભળતાં અહમદખાનને જરા ક્રોધ ચઢ્યો, પણ તે શમાવી બોલ્યો "રાખો, રાખો હવે, ખાનસાહેબ! સમજ્યા વગરનું જ બોલો છો કે? હરકત કેમ નહીં નડે–મને તો લાગે છે કે, મ્હોટી હરકત નડે તેમ છે. એ કિલ્લો ઘર જેવો છે એમાં કાંઈ સંશય નથી; પરન્તુ સાહેબ મ્હેરબાન! એનો કીલેદાર આપના પેદરનો જીગરજાન દોસ્ત સરદાર રુસ્તમજમાન છે–સમજ્યા! એ આપને આ કાર્યમાં મદદ આપે, એમ હું તો ધારતો નથી. ઉલટું કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ થશે ને વાત સર્વ મારી જશે. તમને સહાય આપવાને બદલે તમને કેદ કરી તુમારા પિતા પાસે મોકલી આપી, તમારી આવી વર્તણુકની ફર્યાદ કરશે ને કેદીઓને છોડી મૂકશે. બોલો, હવે કેમ મુંગા રહ્યા! બોલો, બોલો, આ મ્હોટી આડ ખીલી ખરી કે નહીં!"

જરા વિચારમાં પડી અંતે હસતાં હસતાં ફાજલખાને કહ્યું; "ભાઈ! તું હજુ આ રુસ્તમજમાનને પૂરેપૂરો ઓળખતો નથી. હું એની રગે રગનો માહિતગાર છું. પન્હાલામાં રાખવાને આપણે કોઈ પણ જાતની અડચણ નથી. સામે તેની મદદ મળશે. જો સાંભળ. તે પૈસાનો ઘણો લોભી છે. તેના હાથમાં આ બુઢ્ઢા કાફરને સોંપી દઈશું ને તેને ગદગદિયાં કરાવી દઈશું, એટલે કામ થયું જ સમજવું. તે ચું કે ચાં કરે તેમ નથી. આપણને તો આપણી આ વ્હાલી યૌવનાઓને મૂકી તાબડતોબ જવું પડશે, એટલે ત્યાં બરોબર સંભાળ પણ લેવાશે, ને કોઈ પણ જાતની હરકત આવે તેમ નથી. તું હવે એમ કર કે અમારી જોડે વસંતગઢ ન આવતાં બસો સ્વાર સાથે બ્હારોબ્હાર કોલ્હાપુર જઈ રુસ્તમજમાનને આપણી ગોઠવણની પૂરતી બાતમી કહે, પણ જોજે આ કાયસ્થની વાત કરવા ચૂકતો નહીં! આપણી પરોક્ષ આપણા આ નવા જનાનાના સંરક્ષણાર્થે હજારેક વિશ્વાસુ પહેરેગીરોની મદદ આપવાનું તેમ તેહનાતમાં દાસદાસીઓની વ્યવસ્થા કરવાનું કબુલ કરાવી–તેમ તેવી તને પ્રતીતિ થાય, એટલે સામો નીકળી આવજે. તેનાં ખુબ વખાણ કરી છાપરે ચઢાવજે–વધુ તને કહેવું પડે તેમ નથી, એમ તો તું હુંશિયાર છે."

અહમદખાન તેને અભિમત થયો "અને એમાં મને કહેવું પડે તેમ નથી" એમ કહી બસો સ્વાર સાથે ફાજલખાનથી છૂટો પડ્યો. ફાજલખાને પણ પૂરતી સુચના આપ્યા બાદ વસંતગઢ તરફનો રસ્તો લીધો. થોડા સમયમાં કેદીઓ સાથે કિલ્લામાં દાખલ થયો. કીલેદારે યોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો. આખો દિવસ અને રાત્રિ સીપાઇઓએ આસાએસ લેવામાં તથા મોજમજા ઉડાવવામાં ગાળ્યાં. પ્હો ફાટતાં ગોઠવણ મુજબ રાજકેદીઓ સાથે પન્હાલાના કિલ્લા તરફ કુચ કરી આણી તરફ અહમદખાન કોલ્હાપુર જઈ રુસ્તમજમાનને મળ્યો, ને સર્વ વાત કરી. પણ તેને ચાર પાંચ મહિના માટે જ તે જ દિવસે બિજાપુર જવાનું હતું. તેણે પોતા તરફથી પૂર્ણ મદદ આપવા કબુલ કર્યું ને સર્વ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. સાતસો માણસો સહિત પોતાના માનિતા ને વિશ્વાસુ સરદાર બખ્તાવરખાનને અહમદખાન સાથે કિલ્લાપર મોકલ્યો ને ફાજલખાનના હુકમ પ્રમાણે ચાલવા ફરમાવ્યું. બીજે દિવસે ફાજલખાન પણ આવી પહોંચ્યો; ને માન મરતબા સાથે તેને રાજમહેલમાં ઉતારો આપ્યો. આવતાં વેંત જ તેણે તારાને એક ખંડમાં મોકલી, પોતા તરફથી વિશ્વાસુ દાસીઓને તેની સેવામાં રાખી, બીજા ખંડમાં આનંદીબાઇને રાખી. તેનો પતિ માંદો હોવાથી દયા લાવી મહેલના એક બીજા ખંડમાં તેને રાખી, તેની આગતાસ્વાગતા ને દવાદારૂ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. મહેલ બહાર એક અંધારા ભોંયરામાં સદાશિવરાવને ને વિશ્વાસરાવને પૂર્યા ને ભોંયરાના મુખ ભાગપર ચોકી બેસાડી. તેવા જ બીજા એક ભોંયરામાં મહાડના વૃદ્ધ કાયસ્થને પૂરી તેનાપર પણ જાપ્તો રાખ્યો. પહેરેગીરોને સાવધપણે સખત ચોકી કરવાનો હુકમ આપી, બન્ને જણ એકાન્તમાં કાવત્રાંના ઘાટ ઘડવા બેઠા. આ ઉભય અધમોને માત્ર આઠી એક જ રાત્રિ હતી. બીજે દિવસે તેમને સૈન્યમાં મળી જવાને ઉપડવાનું હતું ને તેટલા અવસરમાં પોતાનાં નસીબ અજમાવી જોવા બેઉએ ઠરાવ કર્યો.

સદાશિવરાવે તથા વિશ્વાસરાવે બન્નેએ તારાથી વિખૂટાં પડતાં ઘણા તરફડિયાં માર્યાં, ઘણું આક્રંદ, કલ્પાંત કર્યું ને છેવટે ધમકી પણ આપી, પણ સર્વ વ્યર્થ. તેમની ધમકી સામે તે ક્રૂર મુસલમાન હસવા લાગ્યા અને ધક્કામારી જોર જુલમથી તે પાશબંધ સિંહોને અંધાર કેદખાનામાં પૂર્યા-તેમને પૂરાવું પડ્યું.

વૃદ્ધ કાયસ્થે પણ પોતાની પુત્રી તથા જમાઇથી પોતાને વિખૂટો ન કરવા ઘણી આર્જવ કરી-આક્રંદ કર્યું-પણ બીચારાને દાદ લાગી નહિ. ઉલટું માર ખાઈ-નિર્માણ કરેલા કેદખાનાનો આશ્રય લેવો પડ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

ચઢાઇના ખબર

CHO US

Sons of Greeks! let us go
In arms against the foe,
Till their hated blood shall flow
In a river past our feet.
Then manfully despising
The Turkis Tyrant's yoke,
Let your country see you rising'
And all her chains are broke.
Brave shades of chiefs and sages,
Behold the coming strife!
Hellines of past ages,
Oh start again to life!
At the sound of my trumpet, breaking
Your sleep, Oh join with me!
And the seven hilled city seeking
Fight, conquer, till we're free Sons of Greeks, etc.

(BYRON.)

કવિત

પ્રભાત પહોરે લાભ ચોઘડીએ, મંગળવાજાં વાજે
ઉદાર યોદ્ધા રણમાં ઉતરે, સ્વદેશ કેરી દાજે
હાર્યા જનનો હો, રણરંગ રાખવા હો—
નિરાશ થયલા સૈન્ય જનો સૌ, થઈ સાંતરા સાજે
સમય શકુન શુભ ઝડપી ચાલો, શત્રુને હણવા કાજે
ઉજ્જમ આણી હો, જયને ઝાંખવા હો

સાંજ શત્રુને વ્હાણું આપણે, પ્રભુ નિર્મિત છે ભાઈ
કેમ ન ઝુઝવૂં કેમ ન ધુમવૂં, રણે એકચથી ધાઈ
આશા ફળશે હો, દુઃખ પછી સુખ છે હો
(નર્મ કવિતા.)

પરશુરામની માનીતી ભૂમિ કોંકણમાં સમુદ્ર, નદી અને પાણીના મ્હોટા ધોધવા વચ્ચે મગરૂબ વનદેવીએ પોતાની એકાકી ગાદી બીછાવી હતી. ખીણો અને મ્હાડો તરફ જોતાં તેમનાં ઉપર પડતા ધોધવાના પ્રત્યાઘાત સાથે મળી જતો અવાજ, તથા બીજી તરફ સમુદ્રના મોજાની છોળોના અથડાવાથી થતો ધ્વનિ મનુષ્યના કાન સાથે અથડાતો ને પ્રેક્ષકને ગંભીર આનંદમાં ડૂબાડતો.

ખરેખર તે દેખાવ ઘણો મહાન્ હતો, પણ સાથે સાથે ગંભીર હતો. જોનારના મનમાં તે પોતાની નિર્જનતા ભરી કાંઈ તેને ભારે બનાવતો, તેના ચક્ષુને તે વેરાન વગડો કંટાળો ઉપજાવતો તથા તેની છાતીને પોતાના ઉગ્ર ગાંભીર્યથી સાનંદાશ્ચર્ય બનાવી, અનેક વિલક્ષણ તથા દારુણ ભયો દાબતા. તે સમયે તેને એમ જ લાગતું કે, આવે સ્થળે જોઇએ તેવી હલકી અથવા તુચ્છ એકરાની મનુષ્યની ભાગેલ તુટેલ ઝુંપડી, આટલામાં ક્યાં પણ આ એકાન્તતામાં જીવિત વસ્તુની યાદ આપતી હોય તો કેવું સારું! કે જ્યાં પ્રેક્ષકના મનમાં વિશ્વાસમાં સૌમ્ય થતી રૌદ્ર કંપારીને જાગૃત કરે છે. એવા આ ગંભીર વન પ્રદેશના દેખાવો છે.

આવા વનશ્રી દેખાવો અનુભવતા શિવાજી મહારાજ આ વનમાંથી પ્રસાર થતા હતા. ત્યાં એકાએક રણશિંગાનો અવાજ સંભળાયો. "અરે! આ તો સંતાજીરાવના રણશિંગડાનો અવાજ! જો, જો એ રઘુનાથ! પણ તે કેટલી ઝડપથી આવતો દેખાય છે. તે કાંઈ અગત્યના સમાચાર લાવતો હોયએમ જણાય છે. થોડીવારમાં સંતાજીરાવ બે હથિયારબંધ માવલાઓ સાથે તેમની સમક્ષ આવી પહોંચ્યો. નમન કરી બોલ્યો, "મહારાજ, આપ આ પહાડી જંગલોમાં શિકારની શોધમાં ભમો છો, પણ ખરો શિકાર ઈશ્વરે આપણા હાથમાં મેળવી આપ્યો છે. મહારાષ્ટ્રને તેના રાજાની હાલ ઘણી આવશ્યકતા છે. મહાડથી ગુરાખામાં બેસી ખાંડોજીમાળી આપની શોધમાં આવતો સાયંકાળે અમને મળ્યો. પેશ્વાએ આપને ચેતવવા તેને મોકલ્યો છે. તેનીચે પ્રમાણે સમાચાર આપે છેઃ—"તાનાજીરાવ ટુકડી સાથે સહીસલામત રાયગઢ પહોંચ્યો છે. સર્વ આપણી રાહ જોતા મહાડમાં ખોટી છે. અફઝુલખાન મ્હોટા સૈન્ય સાથે બિજાપુરથી આપને નમાવવા નીકળી ચૂક્યો છે. વળી આપણા મંત્રશોધકો એવી ખબર લાવ્યા છે કે, તેણે પૂર અભિમાનમાં આપનું શિર અથવા આપને જીવતા કેદી તરીકે બિજાપુર લાવવાની ડંફાસ મારી છે. પણ એ શિયાળથી શું થવાનું છે? મોરોપંતે સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખી છે, સર્વ સૈન્યને એકઠું કરવા તથા દરેક જાગીરદાર અને સરદારોને સ્વસૈન્ય સાથે એકદમ આવવા હુકમ મોકલ્યા છે. માત્ર હવે આપની ખોટી છે. ઉત્સાહમાં આવતા રિપુદળને ખબર નથી કે, આ તો સિંહની ગુફામાં (બોડમાં) ઘુસવું છે. એ તો તે વખતે જાણશે."

આ સાંભળી શિવાજી વિચારગ્રસ્ત શાંત ઉભા. તેમની મુખમુદ્રા તેમના અનેક તર્કવિતર્કની છાપ આપતી હતી. ગંભીરતાથી ચારે પાસ નજર ફેરવી ક્રોધથી લાલ

થતા જુસ્સામાં તે બોલી ઉઠયા "મહારાષ્ટ્ર મ્હારી પવિત્ર ભૂમિ! શ્રીભવાનીની કૃપાથી હવે થોડા સમયમાં ત્હારી સોડમાં ત્હારા બાળકો સ્વતંત્રપણે રમશે ને ત્હારા શત્રુપર વેર લેવાશે. મુસલમાનોના ક્રોધનો ભોગ થઈ પડેલો મહારાષ્ટ્ર હવે પોતાના ચ્હેરાપરથી કાળી ટીલી કાઢી નાંખશે; અને સ્વતંત્ર બની પોતાનાં બાળકોને આનંદમાં ઉછેરશે."

"એ શત્રુઓ પ્રતિ મ્હારો ઘણો જ ધિક્કાર છે," સંતાજીરાવ આવેશમાં બોલી ઉઠયો, "મ્હારો ધિક્કાર તેમના મોત સાથે પણ શમવાનો નથી. તેઓનો પણ આ મહારાષ્ટ્રના બાળકોપર આવો જ ધિક્કાર હતો. તેમના જુલમમાંથી કોણ બચવા પામ્યું છે? મહારાષ્ટ્રના શાંત પ્રદેશમાં આ જુલમી મુસલમાનોનાં ટોળે ટોળાં ઉભરાઈ ગયાં અને આખા દેશને પાદાક્રાન્ત કરી, પાયમાલ કરી નાંખ્યો. એ વેર–અગ્નિની જ્વાળા મ્હારી રગેરગમાં ઉછળી રહી છે. અરે! એ લોકોના જુલમની હદ તે કયાં સુધી? દુષ્ટ અફઝુલખાને માર્ગમાં શ્રી ભવાનીની મૂર્ત્તિ તોડી તુળજાપુર તારાજ કર્યું. અરે, એટલુંજ નહિ પણ પંઢરપુર તોડી બાળી ભસ્મ કરી ચંદ્રભાગામાં પંઢરીનાથની પવિત્ર મૂર્ત્તિ ભ્રષ્ટ કરી નાંખી દીધી, અને રસ્તે આવતાં અનેક દેવ મંદિરોની તદ્વત્ દશા કરી. શ્રી શંભુમહાદેવની પણ એવી જ અવદશા થઈ કહેવાય છે. ઈશ્વર આ જુલમ કેમ સાંખી રહે છે! જરૂર તેમની એ ક્રૂરતાનો ઈશ્વર તેમને સત્વર બદલો આપી આપને યશસ્વી કરશે. મહારાજ! તેમનો નાશ થવો જ જોઈએ. હવે હદ થઈ! આ જુલમ નથી સંખાતો!"

આ સમાચારથી શિવાજી મહારાજ ઉશ્કેરાયા. ચક્ષુમાં લોહી તરવા લાગ્યું. રોમે રોમ ક્રોધાગ્નિ સળગ્યો. શરીર કંપવા લાગ્યું. મુખમુદ્રાનો રંગ ક્રોધાગ્નિજ્વાળા રૂપે પ્રકાશ થવા લાગ્યો; ને ફાટફોળા સાથે બુમ પાડી ઉઠયા "શું પવિત્ર ભવાનીનું અપમાન કર્યું! શું એ મુસલ્લાઓએ પવિત્ર પંઢરીનો નાશ કર્યો! આ વેર તો પૂર્ણ લઇશ. આટલું બોલતાં તેમણે સખત પ્રતિજ્ઞા કરી, "ઓ પવિત્ર માતા, ત્હારું વેર લઇશ. આ દુષ્ટ અફઝુલરૂપી બકરાનું મસ્તક તને ચઢાવીશ ત્યારે જ શાંત થઇશ." આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી સર્વે ચમકયા, સતેજ થયા. પુનઃ શિવાજી બોલવા લાગ્યા; "બસ, હવે વેર, વેર ને વેર જ. આ મદોન્મત્ત મુસલમાનોનો નાશ પાસે આવ્યો છે. કેટલો અધર્મ? ઈશ્વર આ અધર્મ કેમ સાંખી રહેશે! આમાં તેમની અધમતા, કાયરપણું ને નીચ બુદ્ધિ વિના બીજું કાંઈ નથી. તેઓએ વીર પેઠે મ્હારી સામે આવી લડવું હતું. નાહક આવો ત્રાસ શું કરવા વર્તાવ્યો. સંતાજી! સ્ત્રીઓ શબ્દથી લડે છે, યોગીઓ શ્રાપથી લડે છે પણ વીરો તલવારોથી લડે છે. ખરેખર આ મનુષ્ય જાતના જીવતા રાક્ષસોરૂપી શત્રુઓ ધિક્કારપાત્ર હોઈ પૂર્ણ શિક્ષાને લાયક છે. ચાલો, હવે ઉતાવળ કરો! શ્રી જગદંબા પોતાનું વેર લેશે જ–આપણને સહાય થશે. વહાણમાં બેસી તરત ઉપડવું જોઇએ."

તેઓએ ત્યાંથી ઉતાવળે પગલાં ઉપાડવા માંડ્યાં. માર્ગમાં વાતો કરતાં કરતાં શિવાજી બોલ્યા: "અહાહા, સંતાજી, મ્હારા નસીબમાં હજુ ઘણાં જોખમો ખેડવાનાં છે. આ કોંકણમાં માત્ર પડી રહી મોજમજા અથવા એશઆરામ ભોગવવાનાં નથી.

જો, જો, આ સામે દેખાતા પ્હાડો, કિલ્લાઓ, તેમનું સ્વામિત્વ આપણને સ્વીકરાવવાને આમંત્રણ કરતા હોય, તેમ આપણી તરફ કેવા જોઈ રહ્યા છે. આ કિલ્લાઓ, આ પહાડો, આ રમ્ય પ્રદેશ સર્વ આપણા થશે. સંતાજી! આ પ્રદેશને ગુલામગીરીની ધુંસરીમાંથી છોડાવીશ." એમ કહેતો આસપાસના પ્રદેશ તરફ મગરૂબીથી દૃષ્ટિ ફેંકી પુન: બોલવા લાગ્યો; મહારાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર! લડાઇના મેદાનોમાં ત્હારું અપમાન, ત્હારા ઉપર થયેલો અન્યાય અને જુલમનો હું ક્યારે બદલો વાળીશ? મ્હારું વિજયી મસ્તક ઉંચું કરી ત્હારા પ્હાડો, ખીણો તથા ત્હારા બાળકોને સ્વતંત્ર થયેલા ક્યારે જોઇશ? મ્હારી સર્વ ઇચ્છાઓ–અભિલાષાઓ માત્ર આ સુખી સમય નીરખવામાં સમાયલી છે. મ્હારો સર્વ હેતુ–મ્હારાં સર્વ કાર્યો તને સુખી કરવામાં જ અને મૃત્યુ પહેલાં પૂર્ણ મહેનત કરી તને સ્વતંત્ર જોવામાં સમાયલાં છે."

જરા શાંત થતાં તેઓ સર્વ ટેકરીઓ ચડઉતર કરી જ્યાં તેમની ન્હાની ટુકડી સાવિત્રી નદીમાં વહાણમાં પડાવ નાંખી પડી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ખંડોમાળીના મુખથી સર્વ સમાચાર જાણ્યા અને બેઉ વ્હાણો એકદમ હંકારવા હુકમ થયો. પવન અનુકૂળ હોવાથી વ્હાણો સપાટાબંધ માર્ગ કાપવા લાગ્યાં. માર્ગમાં પવન પડી જતાં વેગ ઓછો થતો અને સામેનો પવન જોસથી ફુંકવા લાગ્યાથી તેમને થોભવાની ફરજ પડી. શિવાજી હવે ઉતાવળે જવા તલપાપડ થવા લાગ્યો. મધ્યરાત્રિએ પવન સુગમ થતાં પુન: પંથે પડ્યા.

રઘુનાથ પોતાના મિત્ર ખંડોજી સાથે વાતો કરવામાં ગુંથાયો હતો. તેણે તેને કહ્યું; "ખંડેરાવ! મ્હારો જે છોકરી સાથે વિવાહ થયો હતો, અને પાછળથી ભાંગ્યો હતો, તે છોકરી ઇંદિરા શ્રીવર્ધનમાંથી ગુમ થઈ છે, એ ત્હેં સાંભળ્યું તો હશે, શું તેનું કમનસીબ! આવી રીતે નાસી જવામાં હું તેને દોષપાત્ર ગણતો નથી. તે ભલે હવે સુખી રહે. હવે હું મ્હારા બંધનમાંથી મુક્ત થયો, અને હવે તમારી બહેન......"

તેને બોલતાં અટકાવતાં ખંડોજીએ ઉત્તર આપ્યો, "એ બધું ખરું, પણ મ્હારી બહેન ચંદ્રાબાઈ વિશે–હાં! પણ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ કોણ જાણી શકે! હાલ તો સુરગઢમાં તેને બંધાવી આપેલા મહેલમાં એકાંતમાં વિરકત દશામાં તે ઈશ્વરી ભજન કરે છે. તે તને ચ્હાય છે ખરી, પણ હાલ તો શંકરની પૂજા તથા ભકિતમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે. વખતે ઇંદિરાના આ સમાચાર તેને આનંદમાં લાવી તેના વિચાર ફેરવે. આપણને તે જાણતાં વાર નહીં લાગે. પેલા સામે દેખાતા પર્વતોમાં છુપાયેલા સુરગઢમાં મહાદેવના મંદિરમાં તે છે. ત્હારા સમાચાર તેને કહીશ, અને ભલામણ પણ કરીશ."

આ વાતો ચાલતી હતી, તે વખતે તે મુંગો છોકરો પાસે ઉભો હતો. આ વાર્તાથી તેના કોમળ હૃદયમાં કારી જખમો લાગતા હતા અને દુ:ખથી પોતાનું માથું વહાણના ડોલપર ટેકવી ડુસકાં ભરતાં ઉંડા ઉંડા નિ:શ્વાસ નીકળતા હતા, અને પોતાના નાજુક હાથ મસ્તકપર રાખી બળાત્કારથી આવતા અશ્રુપ્રવાહને અટકાવવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો હતો. આ વખતે સંતાજીરાવ તુતક ઉપર ફરતો હતો, ત્યાંથી તેની નજર આ છોકરાના હૃદયની આ લડાઈ ઉપર પડી. તે વીર હોવાથી પ્રમત્ત હતો અને અસ-

ભ્યતા ભરેલી માયાથી તેણે તે દુઃખીના મનનું સમાધાન કરી તેને પ્રફુલ્લ બનાવવા વિચાર કર્યો. આંખ ઉપર રહેલા તેના નાજુક હાથને જોરથી છૂટા કર્યા. તેણે હુસાતુસી કરતા છોકરાને મજબૂત પકડ્યો. તેના હસ્તો તેણે પ્રેમથી ઝાલ્યા હતા, તથાપિ તે અણઘટતી રીતે દાબીને રાક્ષસી જોરથી પકડ્યા હતા. તેનાં અશ્રુ લુછતાં તે લડવૈયાએ 'રડવું એ ઘણું નામોશી લગાડનારું છે,' વિગેરે કઠોરતાથી કહેતાં નીચેના આશ્વાસનના ઉદ્ગાર કાઢ્યાઃ-"ખરેખર હારી આ કમનસીબ જિન્હા, તને કોણે દુઃખ દીધું, એ કહે તો કેવું સારું! આપણા ખલાસીઓ કે સીપાઇઓમાંથી કોઇએ પણ તને દુઃખ આપ્યું હોય તો હું તેને શિક્ષા કર્યા વગર રહેત નહી. ચાલ આનંદી થા! આમ બાયલાની માફક રડે છે શું! તું એક લડવૈયાની તહેનાતમાં રહેવાને લાયક ઉમરનો થયો છે. હું તને મ્હારી તહેનાતમાં નીમું છું. તને ટેકરીઓપર લડાઈ વખતે મ્હારા ઘોડાની સંભાળ રાખવી, શિકાર વખતે મ્હારા તીર ભાથાં લઈ મ્હારી સાથે આવવું અને મ્હારા સંદેશાઓ ઝડપથી પ્હોંચાડવા વિગેરે કાર્યોમાં તું મને ઉપયોગી થઈ પડીશ."

દૂરથી શિવાજી મ્હારાજ આ સર્વ સાંભળતા હતા, તે એકદમ આવી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા, સંતાજી! નહીં નહીં આ છોકરો હારા કહેવા પ્રમાણે આવાં કામ કરવા નિર્માયલો નથી, સમજ્યો! તું આ નિર્દોષ અજાણ્યા છોકરાનો ઘણો પ્રમત્ત અને ઉચ્છૃંખલ માલિક થાય તેવો છે. તું જોતો નથી કે તે બીચારો કેટલે દૂર સંતાતો એકલો બેસી રહે છે; હારા જેવા સાહસિક વીરના આશ્રય તળે રહી ભટકવા કરતાં, તે કોઈ શાંત સુરક્ષિત એકાંત સ્થળમાં રહેવા યોગ્ય છે. તેને તો સુરગઢમાં ખંડેરાવની બહેન ચંદરાબાઇની સેવામાં રાખીશું. ત્યાં તેની બરોબર સંભાળ લેવાશે અને આ બીચારો નિરાધાર બાળક સુખમાં રહેશે."

રમુજમાં સંતાજી બોલ્યો "વાહ ભાઈ મને ઇલકાબ તો સારો આપ્યો, પણ ભવિષ્યમાં આપણે આ બાળકનું રક્ષણ કરીશું અને સૌથી સારી જગ્યાએ રહેલો જોઇશું. આપણે હવે મહાડ નજીક આવી પહોંચ્યા છીએ, માટે મ્હારો વિચાર એવો છે કે, કિનારા ઉપર મછવો ઉતારી આપણા આવ્યાના સમાચાર મહાડ પહોંચાડીએ. તે પ્રમાણે એક હલકારાને મહાડ તરફ રવાના કર્યો. મહાડ આવતાં તેમના સત્કારના માનમાં તોપો છૂટવા લાગી, કિનારા ઉપર મોરોપંથ, તાનાજી, સુરીયાજી, વિગેરે મુખ્ય મુખ્ય સરદારો, અમલદારો, મહારાજને આવકાર આપવાને આવ્યા હતા. મહારાજનાં દર્શન કરવાને લોકોની ભારે ઠઠ મળી હતી. મહારાજ જેવા કિનારા ઉપર ઉતર્યા, તેવા 'જય શિવાજી'ના હર્ષનાદથી લોકોએ તેમને વધાવી લીધા. વ્હાણમાં ઉભેલા સિપાઇઓએ ને ખલાસીઓએ એ જયધ્વનિનો પ્રતિઘોષ કર્યો.

અફઝુલખાનની બાબતમાં સર્વ સમાચાર મોરોપંથે મહારાજને વિદિત કર્યા તથા પોતાના ભાઈ સદાશિવરાવ અને મહાડના શેઠ વિગેરેના કેદ પકડાયાની ખબર શિવાજીને થતાં બળતામાં ઘી હોમાયા પ્રમાણે થયું. દાંત કચકચાવી, પોતાના વીર માવલા સૈન્ય વચ્ચે ફરતાં શિવાજી બોલી ઉડ્યો; "મ્હારા વીરો! તમારી વીરતા દાખવવાનો હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે. તમે બીજાપુરની સત્તાના ગુલામ બનવા ધિક્કારો છો, તમારાં શરીર લોઢા જેવાં કરી હૃદય મજબૂત કરી, તે જુલમી સત્તાની સામે થઈ,

સ્વતંત્રતાનાં ફળો ચાખો છો. મ્હારા દેશી બંધુઓ! આજ દિવસ સુધી આવેલા એ જુલમી મુસલમાનોના સૈન્યોનો બહાદુરીથી પરાભવ કર્યો છે. આજે અફઝુલખાનની સરદારી હેઠળ મ્હોટું સૈન્ય બિજાપુરે મોકલ્યું છે, તેનો પણ તેવી જ વીરતાથી નાશ કરવો છે. તેમની વધારે સંખ્યાથી તમારે ડરવાનું નથી. શ્રી ભવાનીની સહાયથી યુદ્ધમાં આપણો જય જ છે, ધર્મ આપણા પક્ષમાં છે. આપણા પવિત્ર દેવાલયોનો નાશ કરી, તે દુષ્ટોએ ઈશ્વરી કોપ માથે વ્હોરી લીધો છે. તેમના દિવસ ભરાઈ આવ્યા છે. મ્હારા વીર મહારાષ્ટ્રીઓ! આપણો વખત હવે આવ્યો છે. ઉઠો! પ્રાચીન આર્યોના જેવા જ શૂરવીર અને તેમની ઓલાદને પૂર્ણ લાયક છો-તે પ્રભાવ દેખાડી તમારા જન્મનું સાર્થક કરો. મહારાષ્ટ્રના વીર પુત્રો! ચાલો આપણે હથીયાર ગ્રહી શત્રુઓની સામે જઇએ અને તેમના ધિક્કારપાત્ર લોહીની નદીઓ આપણા પગ પાસે વહેરાવીએ. બિજાપુરની જુલમી સત્તાને ધિક્કારતા, તમને સ્વતંત્ર થયેલા તમારા દેશને નીરખવા દ્યો."

"મહાન્ પૂર્વજો અને ઋષિ મુનિઓ! તમારી લાંબી નિદ્રામાંથી જાગો અને તમારા બાળકો શત્રુઓ સાથે કેવા લડે છે, તે જુઓ! ઓ પાંડવો! મ્હારા નગારાના નાદથી જાગૃત થઈ, પુનઃ સજીવન થઈ મને મદદગાર થાઓ! મ્હારા વીરો! સાવધ થાઓ! મેંઢાઓનાં મહોટાં ટોળાંથી સિંહ શું ડરી જશે? નહિ જ. આપણા પવિત્ર પંઢરપુર, અરે આપણી માતા ભવાનીનું વેર લેવું જ જોઇએ. હવે દયા પવનમાં ઉડી જા! મોજશોખ ત્હારો હું ત્યાગ કરું છું. મ્હારા દેશને માટે, મ્હારી પવિત્ર ભૂમિ માટે, મ્હારા દેવો માટે, મ્હારા ધર્મ માટે હું લડીશ ને તમારા અપમાનનું વેર લઇશ. મ્હારા શૂરવીરો! સ્વતંત્રતા માટે લડો-યશ પ્રાપ્ત કરી તમારા બાપદાદાની કીર્તિ અમર કરો."

સૈનિકોએ ગર્જના કરી મૂકી:-"મહારાજનો જય થાઓ, અમારા દેશ માટે અમારા ધર્મ માટે મરવા તૈયાર છીએ!"

બે દિવસ પછી મહારાજની સ્વારી લડાઈની સામગ્રી તૈયાર કરવાને પ્રતાપગઢ તરફ ઉપડી ગઈ.

Oh, War! thou hast thy fierce delight,
Thy gleams of joy, intensine bright!
Such gleams as from thy polished shield,
Fly dazzling over the battlefield!
Such trumpets wake, severe and high,
Amid the pealing conquest-cry,
Scarce less, when, after battle lost,
Muster the remnants of a host;
And as each comrade's name they tell,
Who in the well-fought conflict fell,
Knitting stern brow o'er flashing eye,
Vow to avenge them or to die!—

પ્રકરણ ૯ મું

ચંદ્રાબાઈ

પદ (દેશ)

अहे मन तु न भयो अपना (टेक)
दौलत दुनीया माल खजाना, यह जग सपना हैः अरे. १
प्राण पुरुष जब निकसतलागे, मुख परदिये झपनाः अरे. २
चारजना मिलि लेई चले हैं, सोरसार तपनाः अरे. ३
तुलसीदास जगसार वही है, रामनाम जपना. अरे. ४

पद

जपाकर माला काहेकुं बिसारे; (टेक)
रामभजनकुं तुलसीकी माला, ओढनकुं मृग छालारे; जपा. (१)
रामभजनसे कोटिन तर गये, तुं क्युं न भजत गमारारे; जपा. (२)
तुलसीदास भजो भगवाना, भवसागर उतरो पारारे. जपा. (३)

(અધ્યાત્મ ભજનમાળા.)

સુંદર પ્રભાત સર્વ દેશપર પોતાનો પ્રભાવ પ્રસારી રહી હતી. સુરગઢના કિલ્લાની આસપાસ પ્રદેશમાંથી રાત્રિને ધકેલી કાઢી પ્રભાતે પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. અરુણ સારથિ અંધકાર ઉપર વિજય મેળવવા પોતાનો રથ આગળ આગળ લાવતો હતો અને પૃથ્વીનાં માનવી પોતાનો દિનક્રમ શરૂ કરી પ્રવૃત્તિમાં લાગેલાં હતાં.

સુરગઢપર જવાના ઉત્તર દિશાના માર્ગપર સુરેશ્વર મહાદેવનું એક ન્હાનું શિવાલય વૃક્ષોની ઘટામાં, બે ફીટ જાડી દિવાલોથી બાંધેલું બે ખંડવાળું પણ સાદું શોભી રહ્યું હતું. એક ખંડમાં મહાદેવની મૂર્ત્તિ હતી ને બીજો ખંડ મંડપ તરીકે વપરાતો હતો. તેની લગોલગ ખડકમાંથી કોરી કાઢેલી એક ગુફા હતી; અને તેનાથી પચીસેક વારને છેટે એક ન્હાનો મહેલ હતો. આ મહેલમાં ચંદ્રાબાઈ પોતાનાં દાસદાસીઓ સાથે વિરક્ત દશામાં પોતાની જીંદગી ગુજારતી હતી, ને ઉપરની ગુફામાં ઈશ્વરભજનમાં દિવસનો ઘણો ખરો કાળ વ્યતીત કરતી હતી. ચંદ્રાબાઈ સુરગઢના કિલ્લેદાર ખંડેરાવની એકની એક બહેન હતી ને તે તેને પ્રાણ સમાન વ્હાલી હતી. કોઈ દિવસ તેને નાખુશ કરતો નહોતો. બન્ને ભાઈ બહેન વચ્ચે પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ હતો. રઘુનાથરાવને તથા ખંડેરાવને ગાઢ મૈત્રી હતી, અને જ્યારે તે એક વખત સુરગઢ આવ્યો હતો ત્યારે ખંડેરાવને ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી અતિથિ હતો. તેવામાં તે ચંદ્રાના પ્રેમપાશમાં સપડાયો. ચંદ્રા તેને ઘણું ચહાતી હતી; પરંતુ પાછળથી જ્યારે તેને ખબર પડી કે, તેનો વિવાહ શ્રીવર્ધનના ઝુંઝારરાવની પુત્રી ઈંદિરા જોડે થયો છે, ત્યારે તેને ઘણું લાગી આવ્યું. પરંતુ રઘુનાથ શિવાજીની ટોળીમાં જોડાયાથી તે વિવાહ રદ થયો છે, તથાપિ ઈંદિરા અન્ય સાથે લગ્ન કરવાની નથી ને 'પરણવું તો રઘુનાથ જોડે જ પરણવું.' એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, એમ જ્યારે સાંભળ્યું, ત્યારે પોતે તેના પ્રેમમાં

વિઘ્નરૂપ ન થાય, તે સારૂ પોતાનો પ્રેમ દાબી લગ્ન કરવા નાપાડી. તેના ભાઇએ તેને ઘણી સમજાવી પણ માન્યું નહિ. તે સાથે તેણીએ મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે, 'લગ્નપતિ તો રઘુનાથ નહિ તો કૌમાર અવસ્થામાં વિરક્ત સાથે આયુષ્ય પૂર્ણ કરવું, તેમ ઈંદિરાનું લગ્ન રઘુનાથ જોડે થવું હોય તો પોતે તેમાં વચ્ચે ન આવવું. રઘુનાથને તેણે પોતાનો વિચાર ઈંદિરાના લગ્ન પછી જણાવવા કહાવ્યું. થોડા દિવસ પછી યોગિનીના જેવી અવસ્થા ગાળવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય પોતાના ભાઇને જણાવ્યો. ખંડેરાવ આ સાંભળી અતિશય ખિન્ન થયો. તેને સમજાવવાની ખંડેરાવની સઘળી મહેનત વ્યર્થ ગઈ. અંતે તેની વૃત્તિને અનુકૂળ થઈ સુરેશ્વર મહાદેવના મંદિર પાસે ન્હાનો મહેલ બંધાવી આપ્યો ને તેની પરિચર્યા વાસ્તે દાસ દાસીઓ રાખી ને તેના ધ્યાનમાં કોઈ ભંગ કરે નહીં તે માટે પૂરતી વ્યવસ્થા કરી. તે માર્ગ લોકોના વપરાસ માટે બંધ કર્યો તથા તેના રક્ષણમાટે સખત ચોકી પહેરો રાખ્યો. પોતે કિલ્લામાં હાજર હોય, ત્યારે પ્રતિ દિવસ તેની ખબર કાઢવા આવતો. શિવાજી મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે આજ ત્રણ માસ થયાં, તેને જૂદે જૂદે સ્થળે જવું પડયું હતું, તેથી ભાઈ બહેનનું ઘણા વખતથી મળવું થયું નહોતું.

પ્રિય વાંચનાર! સુરેશ્વર મહાદેવ તથા ચંદ્રાબાઇને સારૂ આટલો ઉપોદ્‌ઘાત—વાર્તા સંબંધ જાળવવાને બસ થાશે. આ પ્રભાતસમયે ગુફામાં બે ઘીના દિવા બળતા હતા. પાટલાપર પધરાવેલી મૂર્ત્તિઓ સામે માળા ફેરવતી ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થયેલી ચંદ્રાબાઈ બેઠી હતી. ધવલ મલમલનું વસ્ત્ર તેણે પહેર્યું હતું. તેમ બન્ને ભુજાઓ ઉપર સફેદ કંચુકી ધારણ કરી હતી. તેનું લાવણ્યમય, ગૌર શરીર કદળી સ્થંભના અંતર્ગર્ભ જેવું કોમળ લાગતું હતું. કૌમારતેજ તેની મુખમુદ્રાપર પ્રકાશી રહ્યું હતું. તેના શરીરના અવયવનો ભરાવો તેની યૌવનાવસ્થા બતાવતી હતી. ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલી તે એક ચિત્તે ઈશ્વરસ્તુતિ કરી રહી હતી:—

પદ ધનાશ્રી

"થોર તુજે ઉપકાર, આઈ."—એ રાહ.

તું મ્હારો આધાર, દયાનિધિ તું મ્હારો આધાર;
અશરણ શરણ નામ શુભ તારૂં, તું કર મ્હારી વાર. દયા૦ ૧
જ્યાં જોઉં ત્યાં અપાર લીલા, અકલ ગતિ આકાર. દયા૦ ૨
રૂપે રંગે કે જર લોભે, જગત જનોનો પ્યાર. દયા૦ ૩
સફળ વિફળતા ટાળી દઇને, વિષ વિષયથી વાર. દયા૦ ૪
ન્હાનાની પત રાખ પતિ તું, પ્રીતે પતિતોદ્ધાર. દયા૦ ૫
અભય અચળ પદ તારૂં સારૂં, યાચું વારંવાર. દયા૦ ૬
ન્યાયિ છતે પણ ક્ષમા કરીને, તારી પાર ઉતાર. દયા૦ ૭
તુજને ગમતાં કાજ કરીને, કાં ન લહું નિસ્તાર. દયા૦ ૮

(કહાન કાવ્ય).

આવી રીતે ભક્તિના પદમાં મસ્ત હતી, ત્યાં તેની રાધા નામની દાસીએ ખબર આપી કે, "ખંડેરાવ મહારાજ આવ્યા છે ને તમને અત્યારે ને અત્યારે મળવા માગે છે."

ત્રણ મહિના પછી પોતાના ભાઇના મેળાપ થવાના સમાચારથી હર્ષ ઘેલી થઈ, ને ધ્યાનમાંથી મુક્ત થતાં બોલી ઉઠી; "રાધા બોલાવ મ્હારા ભાઇને! સામે બીજો પાટલો મૂક ને સત્વર અંદર મોકલ."

રાધાએ જઈ ખંડેરાવને અંદર મોકલ્યા. ભાઇને મળવાને આતુર બ્હેન વરસાદની પેઠે રાહ જોઈ બેઠી હતી. બ્હેનને પ્રણામ કરી કુશળ સમાચાર પૂછતાં સામે માંડેલા પાટલાપર બેઠો. બ્હેને આશીર્વાદ આપી તેના સમાચાર પૂછ્યા.

ખંડેરાવ બોલ્યો:-"બ્હેન આજ ત્રણ મહિને ત્હારાં દર્શનનો લાભ થયો. સૂરજગઢથી રાયગઢ ગયા પછી મહારાજનાં કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાયાથી આ તરફ ફરકી શકયો નહીં. સાંપ્રત જરા અવકાશ મળતાં તને મળવા રજા લઈ એકદમ આ તરફ નીકળી આવ્યો. પરન્તુ અત્રે મ્હારાથી રહેવાશે નહીં. કાલે ને કાલે જવું પડશે. બીજાપુરથી મ્હોટું સૈન્ય લઈ મુસલમાનો ચઢી આવ્યા છે. મહારાજ, પ્રતાપગઢ સર્વ વ્યવસ્થા કરવા આગળથી ગયા ને હું આ તરફ આવ્યો. સમય ઘણો બારીક આવ્યો. મહારાજને આના પરિણામ માટે ચિંતા રહે છે, પણ શ્રી ભવાની "સર્વ સારું કરશે. જય આપણો જ છે." અંતે મુસલમાનોએ ગુજારેલી જુલમની હકીકત ટુંકમાં કહી સંભળાવી.

"હા, ભાઈ એ બધું ખરું, મને તો લાગે છે કે, આ યુદ્ધમાં મહારાજ જ વિજયી થશે. યવનોએ અનહદ જુલમ ગુજાર્યો છે. દેવોને પણ અપમાન આપતાં ખમચ્યા નહિ. ઈશ્વર તેમને શિક્ષા આપ્યા વગર રહેનાર નથી. વ્હાલા ભાઈ, તું પણ સ્વામીની સેવા યથાર્થ બજાવજે ને વડીલોની કીર્ત્તિને વધારજે. જા, મ્હારી આશીશ છે, તું વિજયી થઈ યશ પ્રાપ્ત કરીશ.

આસપાસ નજર ફેરવતાં ખિન્ન હૃદયે તે બોલ્યો; બ્હેન, ત્હારા આશીર્વાદથી અને શ્રી શંકરની કૃપાથી સર્વ સારાં વાનાં થશે-પણ વ્હાલી બ્હેન! અફસોસ થયા કરે છે કે, સુખમાં ઉછરેલી તું, તેને વળી આ શું સૂઝયું. આ અંધારી ગુફા શી! આ સાદા પ્રકૃતિ પ્રતિકૂળ વસ્ત્રો શાં! આ ભૂમિશય્યા શી! અને તું કયાં! શું આ સર્વ ત્હારા કોમળ અંગને રુચિકર છે? વૈભવમાં ઉછરેલી, સારાં સારાં મૂલ્યવાન્ આભૂષણો પહેરનારી સુંદર અને ભવ્ય મહેલમાં વસવાને સર્જેલી, મનગમતાં વસ્ત્રો પહેરનારી તેને આવો એકાન્તવાસ, હાથમાં તુળસીના મણકાની માળા અને સાંસારિક સુખ ભોગવવાને વખતે ઈશ્વરભજન, અરેરે આ વિરક્ત સ્થિતિ! શું એ તને શોભે છે? શુભ્રસ્વર્ગમાં વસનારી તેનાથી આવા વૈરાગ્યના કઠણ તપો કેમ સહેવાય! બ્હેન, હજુ મ્હારું માની મને સુખી કરવાને આ બધું છોડી દે. ત્હારી આ સ્થિતિ મને નિરંતર ડંખ્યા કરે છે. મ્હારા જેવા ભાઈ બેઠે એવું તે શું દુ:ખ ત્હારાપર આવી પડયું છે કે, ત્હેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો?"

ભાઈ તું વ્યર્થ શોક શું કરવા કરે છે? વીર ખંડેરાવ થઈ આમ હિંમત છોડી ન દે" તે જરા જુસ્સાથી બોલી. "મ્હારી તું યત્કિંચિત્ પણ ફિકર કર મા. મને આવી જીંદગીમાં સુખ છે. સંસારપરથી મ્હારી પ્રીતિ ઉઠી ગઈ છે, તે હવે પુનઃ જાગૃત થવાની નથી. સંસારના સુખનો આનંદ મ્હેં માની લીધો છે અને હવે હું સુખના ઝરાપર ભમા-

વનારાં સ્વપ્નોમાં પુનઃ ઘસડાવાની નથી. તું દિલગિર ન થા–પરમ કૃપાળુ દીનાનાથ પરમેશ્વરે ભૂલાવામાં પડેલા નાવિકની ભૂલ જાણી લઈ વહાણને વમળવાળી ખાડીમાંથી બહાર ખેંચી લીધું છે. માટે પુનઃ નાવિક ભૂલાવામાં પડી પોતાનાં વહાણને વમળમાં ખેંચવા નથી માગતો. મ્હારી સર્વ આશાઓ માત્ર એક ઈશ્વરમાં જ લીન થઈ રહી છે અને આ સૃષ્ટિના કોઈ પણ મહત્તા દર્શાવનારાં ઝાંઝવા જેવાં સુખો આ પાપથી ભરેલા ઉંડા, મિથ્યા, જૂઠા સંસારમાં ઝંપલાવવા મ્હારા હૃદયને પુનઃ કોઈ પણ રીતે લલચાવી શકનાર નથી. માટે ભાઈ ત્હારો એ પ્રયત્ન વૃથા છે. હું આજ સ્થિતિમાં સુખી છું. પાછી દુઃખદરીયામાં પડવા માગતી નથી."

"નહીં બહેન! ત્હારો આ કઠોર નિશ્ચય ફેરવ! મ્હારું સાંભળ, ત્હારા આ વિચાર થોડો કાળ દૂર કરી સાંભળ. શિવાજી મહારાજનો વીર સરદાર..."

તેને અટકાવી વચમાં ચંદ્રા બોલી:–"ભાઈ ત્હારું કહેવું શું છે તે હું યથાર્થ સમજી છું. તું રઘુનાથ વિષે કહેવાનો છે નહીં? તેને મ્હારો વિચાર જણાવી દીધો છે. તે ત્હારી મારફત પોતાનો સંદેશો કહાવે છે એમ હું ધારું છું. પણ મ્હારો વિચાર ફરનાર નથી. પુનઃ સંસારમાં પડવા માગતી નથી. પણ પેલો છોકરો ઉભો છે તે કોણ છે? નોકરોની નજર સામે આ વિષે હું કાંઈ પણ કહી શકતી નથી." તે છોકરો તેમનાથી થોડે દૂર શૂન્ય દૃષ્ટિ અને ફાટતા હૃદય સાથે ખંડેરાવની તલવારપર ટેકવી શાંત ઉભો હતો અને ચંદ્રાના છેલ્લા વાકયથી તેણે પોતાના લાંબા અંગરખાનો છેડો મ્હોં ઉપર ઢાંકયો.

"તે ઉભો છે તેની ચિંતા નહિ" ખંડેરાવ બોલ્યો "આ છોકરાએ મોતના પંઝામાં સપડાયેલા મહારાજને ચેતવી તેમના પ્રાણ બચાવ્યા છે; અને તેને તેમણે જીવની પેઠે સાચવવાની ભલામણ કરી છે. તે નમ્ર સ્વભાવનો છે. તે બોલી શકતો નથી એટલે કોઈ પણ શબ્દ બહાર જવા પામશે નહીં. મહારાજે ત્હારી સેવામાં રાખવા ફરમાવ્યું છે. કોઈ વખત તે આંસુ પાડે તેથી તું ગભરાઇશ નહી. એને મ્હેં ઘણી વાર રડતો જોયો છે. તેને કોઈ દિવસ દુભવીશ નહીં. પુત્રવત્ પાળજે. બીચારો ઘણો રાંક છે. પણ બહેન, હવે મને વખત થાય છે, તો કહે રઘુનાથને હું શું કહું!"

"રઘુનાથને તું કહે જે કે, જે હૃદયની માગણી તે કરે છે તે તો ઈશ્વરને અર્પણ થઈ ચૂકયું છે. જેમ વસંતમાં ખીલેલું પુષ્પ પુષ્કળ ઠંડી પડતાં કરમાઈ જાય છે તેવો મ્હારો પ્રેમ હતો, તે મગરૂબી તથા અહંતામાં જન્મ પામ્યો હતો. પરિપકવ બુદ્ધિનો સૂર્ય તેજમાં લય થયો છે, જો તને વધારે દબાણ કરે તો કહેજે કે, 'તું ઇંદિરા તરફ પ્રેમથી બંધાયલો છે, તે તને ચાહે છે, માટે વફાદર રહી તેની સાથે લગ્ન કરવાં.' ખંડેરાવ! એક પરદુઃખ ભંજન તરીકે બીચારી ઇંદિરાનો પક્ષ કરી ત્હારા મિત્રને સમજાવ, કે મને પરણવાની મિથ્યા આશા તે છોડી દે. હું ઈશ્વરસાંનિધ્ય સત્ય કહું છું કે, મને હવે સંસારપર જરા પણ આસક્તિ નથી. મ્હારો આ માર્ગ તજવાની નથી. તેને કહે કે ઇંદિરાની સાથે લગ્ન કરી સુખી થા અને હવે મ્હારી આશા રાખીશ નહિ"

કાંઈ લાગણી થઈ આવી હોય તેમ તે મુંગો છોકરો એકદમ કુદ્યો, ચન્દ્રાબાઇને પગે પડ્યો, ને ઝડપથી ઉઠી ગુફા છોડી બહાર ચાલ્યો ગયો. ચન્દ્રાબાઈ તેની આ રીત

જોઈ ચકિત થઈ. તેમ આવી વર્તણુકથી જરા ગુસ્સે પણ થઈ. પણ તેના ભાઇએ કહ્યું: બહેન ક્રોધ ન કરીશ. તે બીચારો નીશાનીઓથી પોતાની મનોવૃત્તિ બતાવે છે. ત્હારી આ વાતો સાંભળી તેની લાગણી રોકી શકયો નહિ, તેથી તેણે આમ કર્યું. પણ હવે તું વિચાર કર કે આવી રીતે જીંદગી ગુજારવી કેટલી કઠણ છે? હું કાંઈ ત્હારાપર જોર જુલમ કરવા માગતો નથી. ત્હારી મરજી વિરુદ્ધ તને લગ્ન કરવા ફરજ પાડનાર નથી. તેમ તું ખાતરી રાખજે કે, ઈંદિરાને દુઃખ આપી રઘુનાથરાવને ત્હારી સાથે લગ્ન કરવા દેનાર જ નથી. માટે વિચાર કર. હજુ કાંઈ વહી ગયું નથી. ત્હારા પ્રેમની નિષ્ફળતાથી હતાશ થઇને આવી વિવિક્ત દશામાં જીવન ગાળવાનું કાર્ય કેટલું વિષમ છે? તેની તું જ કલ્પના કર. ત્હારી દરેક ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા હું સમર્થ છું. જગત્ ત્હારા આ કૃત્યને નિંદશે ને એક સ્ત્રીના મનના વલણને તાબે થવા માટે મ્હારી પાછળ ટીકા કરશે, કે જે સાંભળવા તું રાજી નહીં હોય! માટે પૂર્ણ વિચાર કર. પછી ત્હારી ઇચ્છાનુસાર વર્તજે."

"ભાઈ, તું કહી રહ્યો હું સર્વ જાણું છું. મને આ જગતની દરકાર નથી. મ્હારો તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. મ્હારો વિચાર ફેરવી શકનાર નથી. રઘુનાથને કહેજે કે, 'જે તને ચહાય છે તેનું પાણિગ્રહણ કરી સુખી થા. મ્હારી આશા છોડ!' મ્હારી તો હવે "આશા તો રામ નામકી, દુજી આશ નિરાશ!" મ્હારે હવે નિત્ય નિયમનો વખત થયો છે. ઈશ્વર મેળવશે ત્યારે મળીશું. હાલ તો વિરક્ત બહેનની આશિષ છે કે, જાઓ ને ફતેહ કરી બાપદાદાની કીર્ત્તિ અમર કરો!"

પોતાના બોલની કાંઈ પણ અસર થઈ નથી, તેમ તેને સંસારમાં પુનઃ લાવવાની ઉમેદ હવે નિરર્થક છે એમ જોઈ ખિન્ન વદને, બહેનને પગે લાગી બહાર આવ્યો ને પોતાની છાવણી તરફનો માર્ગ લીધો. રસ્તામાં અનેક વિચારો આવ્યા, "અરેરે, હીનભાગ્યે સંસારમાંથી ખોવાયલું આ રત્ન અહીં ગુપ્ત ઢંકાયલું પડ્યું છે. દુર્દૈવના ઘાતકી કઠોર હીમથી કરમાઈ ગયેલી આ નાજુક કળી સંસારવૃક્ષથી ખરી પડી અહીં અદૃશ્ય પડી છે! પણ હવે આ વિચારો નકામા છે. એની મરજીમાં આવે તે કરે. વખત ખોવો એ નકામું છે. મ્હારા સ્વામી તરફની ફરજને મ્હારા દેશપ્રતિની ફરજ–એપર–મ્હારે પ્રથમ ધ્યાન આપવું જોઇએ. શત્રુઓ વાઇમાં પડેલા છે. તેમનો વિધ્વંસ કરવાની યોજનામાં પડેલા શિવાજી મહારાજને ઝટ મળવું જોઇએ."

આમ મનમાં બોલતો તે ટેકરી ઉતરવા લાગ્યો. ઉભો ઢોળાવ હોવાથી વચ્ચે તેને થોભવું પડતું હતું. આસ્તે આસ્તે માર્ગ કાપતો ટેકરીની તળેટીએ મેદાનમાં ડોળદમામ વગરની સાદી છાવણી નાંખી પડેલી પોતાની ટોળીમાં જઈ ભળ્યો.

ખંડેરાવના ગયા પછી જાણે કાંઈ બન્યું ન હોય, તેમ તેની જોડે થયેલી વાતચિતમાં પોતાને કાંઈ લાગતું વળગતું ન હોય, તેવી રીતે ચન્દ્રાબાઈ પોતાના નિત્યકર્મમાં લાગી અને પ્રભુભજન ગાવા લાગી.

(હિંદી)

અખિલ વિશ્વનાથ હાથ દોરી તારે, કોણ દુઃખત્રાસથી મને ઉગારે;
જગત્ તંત્ર સર્વ ત્હારે આધીન, વૃથા વહન કરે ભાર મતિહીન. ૧

તુજ કૃતિની પાસ માનવી અશક્ત, લહે સર્વ મર્મ તે વિવેકી ભક્ત;
જ્ઞાન ધ્યાન અર્થ કાંઈ હું ન જાણું, મફત મમત કરી ભાર માત્ર તાણું. ૨
તું છે ભક્તને આધીન સર્વ કાળે, ખલક માત્રને કૃપાથી જો તું પાળે;
પૂર્ણ પરિગ્રહ મહત નામ તારું, મહત કૃત્યની સ્તુતિ શું હું ઉચારું. ૩
સર્વ કાળ વિદ્યમાન ને સમક્ષ, સર્વ સાક્ષી સર્વ રૂપ તું પ્રત્યક્ષ;
અજર અમર ઈશ અખિલ જગત્સ્વામી, ખુબ ખુબીવંત કંઈ ન તુંજ ખામી. ૪
મૂઢ સ્વારથી અને હું મહાપાપી, કૃપાવંત ઈશ આપ છો પ્રતાપી;
જપું નામ સર્વ તાપને નિવારો, શુદ્ધ સદાચાર ભાવના વધારો. ૫
પતિતપાવના પ્રતીતિ એક તારી, ગતિ કરવતું જેમ ગમે તેમ મારી;
છઉં ચરણ શરણ અહોરાત્ર તારે, દયા કરી દયાઘના તું મને તારે. ૬

(કહાન કાવ્ય.)

પ્રકરણ ૧૦ મું

તારા અને ફાજલખાન

"He is a Fool, who thinks by force or skill
To turn the current of a woman's will"

ગરીબ બીચારી **તારા** જે વખતે **મુસલમાનોએ** હલ્લો કર્યો ત્યારથી જ ગભરાઈ ગઈ હતી, ને હલ્લાનું કારણ ન સમજતાં વધારે ગુંચવાડામાં પડી. તેની પાસે બેઠેલી **આનંદીબાઇની** પણ આવી જ સ્થિતિ હતી. તેને શિયળભંગનો ભય લાગ્યો તો ખરો, પરન્તુ હીંમત ધરી **તારાને** ધૈર્ય આપવા લાગી. તેણે કહ્યું "હવે શું થાય છે તે જોયાં કરવું અને કદાચ પોતે ધારે છે, એવો જો પ્રસંગ આવે તો બન્નેએ આપઘાત કરવો." અને તેઓએ એવો નિશ્ચય કર્યો પણ ખરો. મહેલમાં આવતાં તે બન્નેને છૂટાં કરવામાં આવ્યાં અને બેનાપર દાસીઓ તથા ખોજાઓનો સખ્ત જાપ્તો મૂકયો.

એકલી પડેલી **તારા** વધારે ગભરાઈ. ધીમે ધીમે દાસીઓ પાસેથી પોતાને લાવનાર કોણ તથા તેનો લાવવાનો હેતુ શો છે-વિગેરે જાણી લીધું. આથી તે મનમાં અતિશય મુઝાવા લાગી. ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. પળે પળે પાતિવ્રત્ય ભંગ થવાની ધાસ્તી લાગવા માંડી. રક્ષણ કરવા જગન્નિયંતાની પ્રાર્થના વારંવાર કરવા લાગી. મોતને શરણ થવું તે કબુલ, પણ તે દુષ્ટને પોતાના અંગને સ્પર્શ કરવા ન દેવો, એવો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. **તારા** ઉંડી ચિંતામાં પડી. તે દુષ્ટ હમણાં આવશે-આ આવ્યો-એમ ભ્રમણા તેને થવા લાગી. તે ગભરાતી ગભરાતી આમ તેમ નજર નાંખતી. ઘડીમાં ઉભી થતી તો ઘડીમાં આમતેમ ફરતી. વળી મનમાં વિચારતી કે તે જો વખતે અંદર પ્રવેશ કરે તો તેને ગળે વીછરખાં (વઘુરા) ભરી મારી નાંખું-ઘડીમાં પોતાના શિયળની ધાસ્તી જોતી ત્યારે હીંમત હારી પાછી હઠતી. આવી વિષમ સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી, તે અર્ધ ગાંડી જેવી થઈ ગઈ હતી. તેને એક એક પળ વર્ષસમાન લાગતી. સતીત્વનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો વિચારવા લાગી. પાપી **ફાજલખાનને** અનેક શ્રાપો આપવા

લાગી. સાયંકાળ સમીપ આવવા લાગ્યો. ભગવાન્ દિવસ્પતિ આ પાપકર્મને ધિક્કારતો હોય, ને નિશાચરને અંધકાર જ જોઇએ એમ જાણી પોતે દૃષ્ટિમર્યાદામાં અદૃશ્ય થયો. તે ચિંતાતુર બાળાને કોઈ પણ પ્રકારે ચેન પડતું ન હોતું. અનેક તર્કવિતર્ક તેના કોમળ મગજને ભમાવી મૂકતા હતા.

"ઓ પરમાત્મા! ઓ મા અંબા ભવાની! ત્હારી આ દીન પુત્રીનું રક્ષણ કરો. અરે આ વિષયાન્ધના પંઝામાંથી ઉગાર. મ્હારા પ્રાણથી પણ અધિક પાતિવ્રત્યનું રક્ષણ હું શી રીતે કરી શકીશ? શું મ્હારો શુદ્ધ દેહ પરપુરુષના સ્પર્શથી અરેરે અપવિત્ર—અરે ભ્રષ્ટ થશે? નહીં, નહીં, તેમ કદી પણ થનાર નથી. મરવાનું કબુલ કરીશ પણ અશુદ્ધતાને આ અંગને સ્પર્ષ કરવા નહીં દઉં. બસ, હવે એ જ નિશ્ચય. મરવું તો સૌને એક વખત છે જ. ત્યારે કલંકિત થઈ શા માટે મરવું? ઈશ્વર, મ્હારા સતીત્વનું રક્ષણ નહીં કરે! પણ મ્હારો એ ચંડાળના હાથમાંથી છુટકો કેમ થશે! કોણ કરશે? શું! હરિ આ સતીની વ્હારે નહીં ધાય? અરે! પ્રાણનાથની શી દશા હશે, તેમનું શું થયું હશે! હાય, હવે મ્હારી ધીરજ રહેતી નથી..." એમ કહી ઠુઠવો મૂકયો.

એટલામાં બહારથી એક ખોજાએ વર્દી આપી કે, ફાજલખાન આવે છે. આ સાંભળતાં જ તારા ભયની મારી બેભાન થઈ—વળી વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ ચમકી—સજ થઈ—આવેશમાં બોલી ઉઠી; "અરે ચંડાળ આવ્યો, કાળ આવી પહોંચ્યો! શિવ! શિવ! શિવ! અનાથના નાથ! અંબાભવાની! મ્હારૂં રક્ષણ કરો. સતીની વારે ધાઓ. હું તમારે શરણ છું."

એટલામાં હોંસભર્યો પૂર ભભકાથી ફાજલખાન મુછ આમળતો તારાની સમીપ આવી ઉભો. આંખના અણસારાથી દાસીઓને જતા રહેવા સાન કરી. દાસીઓએ જતાં જતાં દ્વાર બંધ કર્યું અને ખંડમાં માત્ર ફાજલખાન અને ગરીબ ગાય જેવી અબળા—બે જણ એકલાં રહ્યાં.

ફાજલખાને રૂઆબદાર પોષાક પહેર્યો હતો. એક ઘુટણ સુધીનું ઝીણું ઝુલતું રેશમી બુટ્ટાદાર પહેરણ પહેર્યું હતું. કમરે ભેટ બાંધી અંદર હીરાજડિત મુઠવાળી આબદાર કટારી ખોસી હતી. રેશમી પાયજામો ચઢાવ્યો હતો. કંઠમા મૂલ્યવાન્ મ્હોટા મ્હોટા ગોળ મોતીની બે શેરની માળા આરોપણ કરેલી હતી. વાળમાં સુગંધી તેલ નાંખી સફાઇથી ઓળ્યા હતા. કાનમાં મસમસ કરતું ગુલાબનું અત્તર બેંકી રહ્યું હતું. તારાની સાથે વિલાસસુખ ભોગવવામાટે આ સર્વ તાલમેલ કરી આવ્યો હતો. તેના મનમાં એમ વસ્યું હતું કે, તેનો આવો ફક્કડ પોશાક જોઈ તથા તેની સુંદર આકૃતિ જોઈ, તે રમણી તેના ઉપર મોહી પડશે.

આવી ઉમેદ સાથે તે તારા પાસે આવી તેના સામી નજર કરી મનમાં બોલ્યો; "કયા ઉસકી ખુબસુરતી, અલ્લાને એ સુરત બનાનેમે કીતી તકલીફ પડી હોગી?" રંભા અને ઊર્વશી કરતાં પણ તેને વધારે સુંદર ધારી તેના લંપટ વિષયી મગજમાં તનમનાટ મચી રહ્યો. મનમાં ને મનમાં તે મોજ માણવા લાગ્યો. કામમદથી થયેલી ભીની આંખો તેના તરફ તે જોઈ રહ્યો. તેની વિષયવાસના પ્રબળ થતી ગઈ. આખરે દુષ્ટ વાસના ઉભરાતાં ફાજલખાન બોલી ઉઠયો:--

"મનહર મૂર્ત્તિ, પ્યારી! તું શા વાસ્તે શોક કરે છે! પરિતાપથી ત્હારું કોમળ શરીરકુસુમ કરમાઈ જશે! શોક કર્યાથી શું વળવાનું છે! વ્હાલી! શોક ત્યજી મ્હારી પાસે આવ. ત્હારે વાસ્તે મ્હેં શી શી મહેનત ઉઠાવી છે, તે તને ખબર છે? ત્હારું સ્વરૂપ સાંભળ્યું ત્યારથી હું વિરહથી બળ્યાં કરું છું, માટે દયા લાવી મ્હારો વિરહાગ્નિ શાંત કર. જરા રહેમ લાવ. હું તને કાલાવાલા કરું છું, વિનતિ કરું છું, પણ તું મ્હારી સામે પ્રેમદૃષ્ટિએ કેમ જોતી નથી! એક વાર હસીને બોલ તો ખરી-ત્હારી મધુર વાણીનો સ્વાદ તો ચખાડ, આમ ક્રૂર ન થા. મ્હેં જે કાંઈ કર્યું છે, તે ત્હારા હિત વાસ્તે જ રમણી! જરા વિચાર તો કર. મ્હારી સાથે રહેવાથી તું કેટલી સુખી થઇશ! હું બિજાપુરના મ્હોટા ઉમરાવનો પુત્ર છું મ્હારાપર બાદશાહની પણ પૂર્ણ કૃપા છે. ત્હારી સાથે નિકા કરી પવિત્ર ગાંઠથી બંધાવવા માગું છું. મ્હારી ઇચ્છા પાર પાડ્યાથી તું રાજવૈભવ કરતાં અધિક સુખ ભોગવીશ. ત્હારા જેવી કોમલાંગી શું આ ભામટા ચોરટા બ્રાહ્મણોને લાયક છે? નહીં જ. તે તો અમારા જેવા અમીરના જનાનામાં શોભે. ત્હારી સુંદરતાનો તો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હોય ત્યાં જ પડે. આજસૂધી રત્ન ઉકરડે પડયું હતું, તે હવે યોગ્ય સ્થળે આવ્યું છે. એ કાફરોનાં ઘરમાં શું સુખ છે? શું રાજહંસિની કાગડા સાથે શોભે ખરી? નહીં જ. વ્હાલી! મ્હારી ઉમેદ પૂર્ણ કર ને સુખી થા." આટલું બોલી ફાજલખાન ઉત્તરની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો.

ફાજલખાનને જેવો ખંડમાં દાખલ થતાં જોયો ત્યારથી તારાના હોશકોશ ઉડી ગયા. તેને જોતાં જ ચમકી-સફાળી ઉઠી. છંછેડાયલી સિંહણ પેઠે ક્રોધ ભરી આંખે તેની પાસે નિશાચર વૃત્તિથી આવેલા યવન તરફ જોઈ રહી. ઓઠ પીશી ઉભી રહી. ભય અને કોપ-બન્ને તેના શરીરમાં પેઠાં. પગ થરથરવા લાગ્યા. ફાજલખાનનું બોલવું સાંભળી ભયગ્રસ્ત થતી બાળા વધારે ગભરાઈ. બિચારી નિરાધાર અબળા લાચાર! સામે ઉભેલા પુરુષ પાસે મનમાં મરવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. નીચે નજર કરી ઉભી રહી. દુષ્ટને ઉત્તર ન જ મળ્યો.

ફાજલખાન પણ થોડી વાર મૌન જ રહ્યો, તેની સુંદરતાથી અંજાઈ ગયો-દિવાનો થયો. કામવિકારે તેનું મસ્તક ભમાવી મૂકયું. તે ઉભો જ રહ્યો. અંતે ઉત્તર ન મળ્યાથી કંટાળ્યો ને નીચે પ્રમાણે બોલ્યોઃ-

"મધુરી, સુંદરી! કેમ બોલતી નથી? આમ નીચું શું જોઈ રહી છે? એક વખત મ્હારી સામે તો જો-આમ છેક આવી નિર્દય શું થાય છે! તું નથી બોલતી કે નથી મ્હારા સામું જોતી તો તને હવે ચેતવણી આપું છે કે, સીધે સીધી રીતે નહીં માને તો પછી બળજોર-જોરજુલમથી હું મ્હારી ઉમેદ પાર પાડીશ. માટે વિચાર કર. આમ ગાંડાઈ ન કાઢ. મનોરમે! ત્હારા ઉપર મ્હારો અતિશય પ્રેમ છે, તેથી જ હું તને વિનતિ કરું છું."

અંતે તારા તિરસ્કાર ભરેલી દૃષ્ટિથી જોતી બોલી; "ફાજલખાન! અરેરે આ તું શું બોલે છે? ત્હારા જેવા ઉમરાવજાદાના મુખમાં આ શબ્દ છાજતા નથી. જે પુરુષ પારકી સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરે છે, તેનાપર ન્યાયી પરમાત્માનો કોપ ત્રુટી પડી, તેનું

સર્વસ્વ નાશ થાય છે. માટે મ્હારું માન અને આ ત્હારી દુષ્ટ વાસના છોડી દે. શું ઈશ્વરે તને સાહેબી–સુખસંપત્તિ આપી, તે શું અનીતિ કરવાને? અરે જરા ઈશ્વરનો તો ડર રાખ. પરસ્ત્રીમાં પાપબુદ્ધિ રાખી કોણ સુખી થયું છે! વિચાર કર. અલ્પ-ક્ષણિક સુખ માટે નરકનો અધિકારી ન થા. કૃપા કરી મને ત્હારી બહેન ગણી અમને સર્વને મુક્ત કર–ઈશ્વર ત્હારું ભલું કરશે. આ સતીના આશીર્વાદથી ત્હારું કલ્યાણ થશે. માટે વિચાર કર."

કામાંધ ફ્રાજલખાન ડોળા કહાડતો દમ ભેર બોલી ઉઠયો; "દુષ્ટા, ચાલ હવે ત્હારી કપટ ચતુરાઈ જવા દે. એ કાંઈ મ્હારી પાસે નભવાનું નથી, સમજી? મ્હારે ત્હારી શિખામણની જરૂર નથી. ચાલ ચાલ ત્હારા જેવીના શ્રાપોની મને દરકાર નથી. ત્હારા ઇશ્વરની પણ મને પરવા નથી. માટે મુંગે મોઢે મ્હારું કહ્યું માન, નહીં તો હું બળાત્કારે પણ મ્હારું ધાર્યું કરીશ. આટલો વખત ત્હારા પ્રેમના લોભે નરમાસથી બોલ્યો, તેનો આ બદલો? તમે કાફરો બધા મૂર્ખા જ છો! જોરજુલમ વગર તમો માનો એવા નથી. હજુ જરા વિચાર કરી જવાબ આપ. નીકર મ્હારી મનઃકામના ગમે તે પ્રકારે પૂર્ણ કરીશ ને પછી તું પાછળથી પસ્તાઈશ."

તારા નિરુત્તર રહી. માત્ર તિરસ્કારથી તેના તરફ જોતી ઉભી. કાંઈ પણ જવાબ નથી મળતો જાણી, બળાત્કાર કરવા તત્પર થયો. કાંડેથી હાથવડે બાંહ ચઢાવતો તે બોલ્યો; "કેમ તાબે થાય છે કે નહીં? ચાલ માને છે કે નહીં!" એમ કહી તેની તરફ જવા માંડયું. પાસે આવી હાથ પકડવા જાય છે, ત્યાં સાધ્વી તારા શિયળભંગ કરવાનો તેનો હેતુ સમજી એકદમ પાછળ હઠી ગઈ ને ક્રોધથી લાલ થઈ ઉંચે સ્વરે બોલી–

"તુચ્છ વિષયસુખના તરસ્યા પિશાચ! દૂર રહે! દુષ્ટ, ખબરદાર! પાસે આવ્યો તો આ દેહ પડી જ સમજજે. હું મરીશ, મારીશ પણ આ દેહ અપવિત્ર નહીં થવા દઉં. નીચ કામી! ત્હારી અધમ ધારણા પાર નહીં પડે–તું મને મારી નાંખ. હું કમોતે મરીશ, આ છ્વતર ઝેર કરીશ, પણ પાપને પંથે કદી નહીં ચઢું."

તેનાં આવાં ધૈર્યનાં વચનો સાંભળી ફ્રાજલખાન આભો બન્યો. થોડો પાછો હઠયો. તેને ખાત્રી થઈ કે બળ અજમાવવા જતાં સમૂળગી ખોઇશું, માટે ધીમે ધીમે યુક્તિથી માનશે. એમ ધારી બોલ્યો, "પ્રિયે, ધીરજ ધર, હું હાલ જાઉં છું, પણ તને ત્રણ માસની મુદત આપું છું, તે દરમિયાન કાંઈ પણ વિચાર કરી રાખજે."

આટલું બોલી દાસીઓને બોલાવી ચોકી રાખવા હુકમ કરી ચાલ્યો ગયો. તારા તેની પાછળ ધિક્કારની દૃષ્ટિ ફેંકતી જોઈ રહી. તરત તો દુષ્ટના પંજામાંથી બચી, પણ ભવિષ્યમાં શિયળનું રક્ષણ કેમ કરવું, તેની ચિંતામાં પડી. અંતે ઇશ્વરપર વિશ્વાસ રાખી, તે વખતે મનને શાંત કર્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું
રામદેવરાવનો પત્ર

A damned cramp piece of penmanship as ever I saw in my life."

(She stoops to conquer.)

ફાજલખાને મહેલના દિવાનખાનામાં અહમદખાનને આનંદમાં બેઠેલો જોઈ પૂછ્યું. "કેમ, ભાઈ તમારું કામ વધારે ફતેહમંદ ઉતર્યું લાગે છે."

અહમદખાન બોલ્યો "શું ત્યારે તમે, તારા પાસે ફાવ્યા નહીં?"

ફાજલખાને ઉત્તર આપ્યો "યા રહીમ! ન રહીમ! તારાએ સાંભળ્યું હોવું જોઇએ કે, હું સ્ત્રીનો અશ્રુપાત જોઈ શકતો નથી."

અહમદખાનઃ-"વાહ! તું સૈન્યનો એક મ્હોટો સરદાર, તે સ્ત્રીના અશ્રુની ગણના કરે? એવાં અશ્રુનાં થોડાંક બિંદુ પ્રેમની મશાલપર છંટકાય તો જ્વાળાને વધારે ઝગઝગતો પ્રકાશ અર્પે."

ફાજલખાનઃ-"ભાઈ એ તો થોડાં હોય ત્યારેને! પણ આ તો તેનો પ્રચંડ ઓઘ વહેવા માંડ્યો ત્યાં તો સળગતી મશાલ પ્રકાશવાને બદલે બુઝાઈ જાય. અરે શું! એ સુંદરીએ એવું ઉગ્ર સ્વરૂપ દેખાડ્યું કે હું તો દંગ થયો. મ્હારો ક્રોધ પણ શાન્ત થયો. આવાં સ્વરૂપનો અનુભવ મને તો આ પ્રથમ જ થયો. મને તો લાગે છે કે, કોઈ ભૂત પિશાચે એનામાં પ્રવેશ કર્યો છે. અમારા તો આ સમાચાર છે, પણ ત્હારા ઉદ્યોગનું શું પરિણામ આવ્યું તે તો કહે?"

અહમદખાનઃ-"મ્હારી કાયસ્થ સુંદરીના વક્ષઃસ્થળનો સેતાનના સમૂહે કબ્જો લીધો છે. શું તેનો મક્કમ ઠરાવ! બસ મ્હારી પણ ત્હારા જેવી નાસીપાસી થઈ છે. એ તો આવો ભાઈ હરખા અને આપણે બે સરખા, એવી વાત થઈ. પણ હાલ એ વાત જતી કરો. વખત વખતનું કામ કર્યા જશે. આપણે પાછા ફરીશું ત્યારે સર્વ થઈ રહેશે. દરમિયાન તેઓ તેમની મેળે જ ઠેકાણે આવશે. કાર્ય ધાર્યું હતું, તેટલું સ્હેલું નથી. પણ આ શું! બ્હાર અવાજ શાનો થાય છે? અરે આ તો રણશીંગનો અવાજ, શું હશે! તપાસ કરવી જોઇએ! બખ્તાવરખાનને બોલાવવા જોઇએ."

ફાજલખાન પણ રણશીંગાનો અવાજ સાંભળી સચેત થયો. શું હશે તેનો સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા લાગ્યો, એટલામાં બખ્તાવરખાન પોતે જ એક પત્ર સાથે દાખલ થયો ને આવતાં આવતાં બોલ્યો-"ખાનસાહેબ! આ કમ્બખત ઘોંઘાટ શાનો થાય છે. તેનું કારણ આપણે જાણવું જોઇએ. આ એક પત્ર મળ્યો છે. જો હું ભૂલતો ન હઉં તો એ મોડી અક્ષરમાં લખાયલો લાગે છે."

એમ બોલી પત્ર ઉલટો સુલટો પકડી તેનાપર એમ તેમ નજર ફેરવી જાણે કાંઈ સમજતા હોય એવું ડોળ દેખાડ્યું, પણ એક અક્ષર પણ ઉકલ્યો નહીં ને અંતે કંટાળી તે પત્ર ફાજલખાનના હાથમાં મૂક્યો.

તે સમયના બહાદૂર શૂરવીરોમાં અંકિત થયેલી અજ્ઞાનતાનો ફાજલખાનનામાં સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં સંચાર હતો. તે બોલ્યો કે, એ કાંઈ જાદુઈ મંત્ર હશે. કાજીસાહેબે

મને તેવા મંત્રો શિખવવાની ઘણી માથાફોડ કરી, પણ બંદાએ પૂરતું ધ્યાન ન આપવાથી તે બુઢ્ઢા ખાડકાએ એ યત્ન પડતો મૂકયો."

અહમદખાન બોલી ઉઠયો:—"મને તે આપો. એવા અક્ષર વાંચવાનો મનેઅનુભવ છે. મોડી અક્ષરો હું જાણું છું."

"ચાલો નિરાંત થઈ. બીજાને બોલાવવાની પંચાત મટી. ચાલો સાહેબ, અમને પણ તમારા આવા ઉત્તમ જ્ઞાનનો લાભ લેવા દો." ફાજલખાન તેના હાથમાં પત્ર મૂકતાં હસતો બોલ્યો "વાંચો જોઇએ એ લખોટો શું બકે છે?"

અહમદખાને થોડો વખત પત્ર મનમાં વાંચી મહા મહેનતે અક્ષર ઉકેલી કહ્યું; "આ તો કાફરો તરફથી ધમકીનો પત્ર છે."

આ સાંભળી બખ્તાવરખાનનાં ભ્રમર ચઢી ગયાં. તે બરાડી ઉઠયો; "શું ધમકીનો પત્ર? અને તે વળી કાફરો તરફથી? હું—જોઉં તો ખરો એવી ધમકીનો પત્ર લખવા કોણ હીમ્મત કરે છે!—અહમદખાન! વાંચો જોઇએ?"

અહમદખાને સાદ્યન્ત નીચેનો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો.

"હું શામદેવરાવ ગાડગે, શ્રી શિવાજી મહારાજનો એક સરદાર તેમ જ ઉમરાવ અને ભલા પેશ્વા મોરોજીપંત પિંગળેની તહેનાતનો ખાસ ખાનગી સરદાર અમારા માનવંતા પેશ્વાના ભ્રાતા સદાશિવરાવના રસાલામાં મને ખાસ ગોકલવામાં આવ્યો હતો. પણ તે મ્હારા માનવંતા સરદાર સદાશિવરાવને તમોએ દગાથી પકડ્યો છે, તે પન્હાલાના કિલ્લેદાર બખ્તાવરખાન તેમ જ અફજુલખાનના પુત્ર ફાજલખાન વિગેરે સરદારોને હું જણાવું છું કે, અમારા સ્વામી સદાશિવરાવને વિના કારણે પકડવાને તમને હક નથી, તેમ જ તેમને, તેમનાં પત્નીને, પંઢરપુરના સુબેદાર સાહેબના મામા વિશ્વાસરાવ સાહેબને, તેમ જ અમારા મહાડના શેઠને, તેમની પુત્રી તથા જમાઇને, તે શિવાય અન્ય મરાઠા સરદારો, સીપાઇઓ, ઘોડાઓ વિગેરે લવાજમ, માલમત્તા જે કાંઈ નાહક તમોએ જપ્ત કર્યું છે, તે તદ્દન ગેર વ્યાજબી છે. તેઓ સર્વ સુલેહશાન્તિથી બિજાપુર બાદશાહની હદમાંથી પ્રસાર થતા મુસાફરો હતા. તેમને પકડવાનાં હિચકારાં પગલાં ભરવાનું કાર્ય તમારા જેવા મ્હોટા સરદારોના કરતાં ક્રૂર લુટારાઓને વધારે લાયકનું છે. તમારું આ કૃત્ય બિલકુલ સ્તુતિપાત્ર ઠરતું નથી—નિંદ્ય ઠરે છે. માટે આ પત્ર મળ્યા પછી એક દિવસમાં આબરૂમાં તેમને કાંઈ પણ અપમાન કર્યા શિવાય છોડી મૂકવાં. અમો બે દિવસ સુધી રાહ જોઇશું અને તે મુદતમાં તમે અમારું નહીં સાંભળશો તો અમે તમને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવીએ છીએ કે, તમે સરદારો નથી પણ વાટફાડુ, લુટારા, કૃતઘ્ની, દગાખોર અને ચોરટા છો. તમારું પદે પદે અપમાન અને નાશ કરવાના યોગ્ય લાગશે તેવા ઉપાયો લઇશું. યાદ રાખજો કે, તમારે આ મરાઠાઓ સાથે કામ લેવાનું છે. આ પત્રથી તમને ચેતવણી આપીએ છીએ"—વિગેરે—પત્રના અંત ભાગમાં શામદેવરાવની સહી તરીકે તલવારની નિશાની કરી હતી ને પત્ર લખનાર કારકુનનું નામ લખ્યું હતું.

આ પત્ર સાંભળી સર્વેએ મૌન ધારણ કર્યું. એક બીજાના સામે ટગર ટગર જોવા લાગ્યા. ફાજલખાન તથા અહમદખાન વિચારમાં પડી ગયા. થોડો સમય

દિવાનખાનુ શૂન્યવત્ લાગ્યું. અંતે અહમદખાને અટ્ટહાસ્ય કરી મૌનત્વનો અંત આણ્યો ને મરાઠાઓ સામે હાસ્ય વચનો કાઢવા લાગ્યો. ફાજલખાન પણ હસતો હસતો તેની સાથે જોડાયો. પોતાના જેવા મહાન્ સરદારો સામે લખાયલા આવી રીતના પત્રપર તેઓ ખુબ હસવા લાગ્યા. માત્ર બખ્તાવરખાન તેમની જોડે ભળ્યો નહીં. તે તો ઉંડા વિચારમાં પડ્યો હતો ને તેમની આ અપ્રાસંગિક ઠઠ્ઠા મશ્કરી–હાસ્ય વિનોદ તેને ઠીક લાગ્યાં નહીં.

તેમના હાસ્ય વિનોદમાં વિઘ્ન નાંખતો તે ગંભીરપણે બોલી ઉઠ્યો "સાહેબો ! આ સમય હસી કાઢવા જેવો નથી. આ પત્રના સંબંધમાં ગંભીરપણે વિચાર કરવો જરૂરનો છે."

બખ્તાવરખાનના આ શબ્દોથી બન્ને જણનો મદાન્ધકાર નાશ થયો ને પત્રના લખાણની અસર તેમના મન ઉપર થતી જણાવા લાગી; અને હવે શું કરવું? તેને માટે વિચારમાં પડ્યા. ત્રણે જણ આ પત્ર બાબતમાં ગંભીરતાથી મંત્ર કરવા લાગ્યા. ફાજલખાનને ને અહમદખાનને તો બીજે દિવસે કુચ કર્યા વગર ચાલે તેમ ન હતું. તેમ લડાઇનો પ્રસંગ હતો, એટલે વધારે માણસો કિલ્લાના બચાવ માટે રખાય તેમ નહોતું. તેમ મરાઠાઓના ધમકીના પત્ર સામે પણ બંદોબસ્ત કરવાની આવશ્યકતા હતી. મહામુશીબતે હજારો માણસોના જીવસટે મેળવેલો શિકાર હાથમાંથી ન જાય, તેને માટે પણ માણસનો પૂરતો જાપ્તો રાખવાની જરૂર હતી. કિલ્લામાં બે વર્ષ સુધી ચાલે એટલું અનાજ ભરેલું હતું. એટલે કદાચ મરાઠાઓ ઘેરો ઘાલે તો તેટલી મુદ્દત સુધી કિલ્લાના માણસો સામી ટક્કર લઈ કિલ્લાનો બચાવ કરી શકે. બખ્તાવરખાને કિલ્લાનો બચાવ કરવાનું માથે રાખ્યું. તેની મદદમાં ફાજલખાને પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર સર્જેખાનને ચારસો કેળવાયલા માણસો સાથે રાખવા કબુલ કર્યું. તેમ પોતાને ખર્ચે બીજા ચારસો પાંચસો માણસની ફોજ આસપાસના મુલકમાંથી એકઠી કરવાની રજા આપી. સર્જેખાનને બખ્તાવરખાન સાથે મળી ચાલવાને ફરમાન કર્યું તથા બખ્તાવરખાનને કેટલીક સૂચના આપ્યા બાદ સવાર પડતાં બન્ને જણ પોતાની ફોજ સાથે અફઝુલખાનના સૈન્યને મળી જવા નીકળી પડ્યા.

અફઝુલખાને પંઢરપુર લુંટી, ખંડેરવત્ કરી, પુંડરીક વિગેરે મૂર્ત્તિઓને ચંદ્રભાગામાં ડૂબાડી, વિઠોબાની પવિત્ર મૂર્ત્તિનું ખંડન કરી, ત્યાંથી કુચ કરી, મજલ દરમજલ કરતો મહાદેવના ડુંગર પાસે આવી પહોંચ્યો. શંભુને તોડી હિંદુઓના દેવોના હાલહવાલ કરવા માંડ્યા. ત્યાંથી નીકળી રહીમતપુર આવી પહોંચ્યો. આ જગ્યાએ ફાજલખાન પોતાના રસાલા સાથે આવી પહોંચ્યો. અફઝુલખાને પુત્રને વધાવી લીધો. પુત્ર પોતાના પરાક્રમની ખૂબ બડાઈ હાંકી વર્ણવવા લાગ્યો. તેમ શિવાજીના મોટા સરદારોને કેદ કરી પન્હાલાના કિલ્લામાં પૂર્યા છે, વિગેરે હકીકત અતિશયોક્તિ સાથે કહી બતાવી. પુત્રનાં આવાં અદ્ભુત પરાક્રમથી પિતા ફુલાયો, સંતુષ્ટ થયો ને તેને હર્ષમાં છાતી સરસો દાબ્યો. પોતાના પરાક્રમનું વર્ણન કરતાં તારા સંબંધીની વાત ફાજલખાને પિતાથી ગુપ્ત રાખી. ફાજલખાન આવી ફતેહના સમાચાર સાથે જે દિવસે આવ્યો, તે દિવસ આખી છાવણીમાં એક ઉત્સવ તરીકે

પળાયો. સર્વેએ ગાન તાન તથા મોજ શોખમાં બીજા ત્રણ ચાર દિવસ ગાળી નાંખ્યા. તે પછી પાછી કુચ શરૂ કરી ને માર્ગ કાપતાં અફઝુલખાન વાઈ આવી પહોંચ્યો. વાઇમાં છાવણી કરી તેની આસપાસ કિલ્લેબંધી મજબૂત કરાવી.

પ્રકરણ ૧૨ મું

અફઝુલખાન.

લોભ પાપકો મૂલ હે, નર્ક મૂલ અભિમાન;
જો તરનેકું ચાહો તો, છોડ લોભ અભિમાન.
* * * *
કામીકા ગુરૂ કામ હે, લોભીકા ગુરૂ દામ;
* * * *
કબીર કહે કનક, કામની, દોનો વિકટ બડી જાલ;
* * * *
કરણી કરે ભેડકી, ચલે હંસકી ચાલ;
પુછડા પકડે શિયાળકા, કીસબીધ ઉતરે પાર.

શિવાજીની દખણ અને કોકણમાં ફતેહો થવા લાગી. એક પછી એક પ્રાંત બિજાપુર તથા મોગલ સરકારની સત્તામાંથી તેના હાથમાં જવા લાગ્યા. આ સમયે બિજાપુરનું રાજ્ય અમીરોના અંદર અંદરના કજીયાથી નબળું પડતું હતું; અને યુવાન્ બાદશાહ અલીઆદિલશાહ તેમના ઉપર પૂર્ણ કાબુ રાખી શકતો નહોતો. ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં આગ્રાથી શાહજહાનના મંદવાડના સમાચાર આવ્યાથી, મોગલો અને બિજાપુર સરકાર વચ્ચે ચાલતા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. સલાહ થઈ, ઔરંગઝેબ આગ્રા તરફ પાછો ફર્યો અને દીલ્હિની ગાદી મેળવવાની ખટપટમાં પડ્યો. આથી શિવાજી દખણમાં વિશેષ નિર્ભય થયો અને કોકણના ઘણા દુર્ગો કબ્જે કર્યા. ઔરંગઝેબના પાછા ફર્યા પછી, તરત શિવાજીની સત્તા કમી કરવા લશ્કર મોકલવું જોઇતું હતું, પણ તે અમૂલ્ય તક બિજાપુરના અમીરોએ એક બીજાનો નાશ કરવાનાં કાવત્રાં રચવામાં ગુમાવી.

બિજાપુરનો મુખ્ય પ્રધાન ખાનમહમદ બાદશાહ સાથે દગો રમી છુપી રીતે મોગલ સરકાર સાથે મળી ગયો હતો. બાદશાહને આ ખબર થતાં ઘણો ક્રોધ ચઢયો. પ્રધાન ઘણો સત્તાવાળો હોવાથી તેને વધારે ભય લાગ્યો અને ઓચિંતો તેનો ઘાટ ઘડવા યુક્તિઓ રચી. એક દિવસ પ્રધાન દરબારમાં આવતાં કિલ્લાના દરવાજાપર રાખેલી ટોળીએ તેના ઉપર હલ્લો કરી ઘસડી ઘસડી ઘણી ક્રૂર રીતે ધોળે દિવસે તેને મારી નાંખ્યો. શહેરમાં ગભરાટ ફેલાયો, યુવાન્ બાદશાહે તેનાં કાવત્રાં રૈયત આગળ ખુલ્લાં કરી તેને શાંત કરી અને મ્હોટું મન દેખાડી તેની જાગીર જપ્ત ન કરવાં તેના પુત્ર ખ્વાસખાનને આપી.

અહીં બિજાપુરમાં શાંતિ થતાં તેમજ દખણ અને કોકણમાં શિવાજીની ફતે-હોથી આખરે બારીક સમય આવી લાગ્યો અને બિજાપુર સરકાર અંતે ચોંકી, તેને

ઝોખી દેવા સખત પગલાં લેવાના ઠરાવપર આવી. પણ બાદશાહને હવે ખાતરી થઈ કે, શિવાજી શાહજીના અંકુશમાં નથી અને તેના તરફથી લાવેલ દબાણુ શિવાજીને મોગલોના પક્ષમાં ઘસડી જઈ વધારે નિર્ભય બનાવશે.

આ બધા બનાવોથી બાદશાહ ગુંચવાયો. પ્રથમ શિવાજીને એકાએક હલ્લો કરી પકડી લાવવા બાહોશ મરાઠા સરદાર બાજી શામરાજેની સરદારી હેઠળ મોકલેલું સૈન્ય હાર ખાઈ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. તેમ જ તેનો મુખ્ય આધાર જાવલીના રાજા ચન્દ્રરાવ મોરે ઉપર હતો. તે પણ શિવાજીના સરદારોનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો અને તેનું રાજ્ય પણ મરાઠાની નવી ઉગતી સત્તાને આધીન થયું હતું. આ સર્વ બનાવો બાદશાહની નજર આગળ તરવરવા લાગ્યા. શિવાજીનો નાશ કેમ કરવો? તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. મુંજવણુ થવા લાગી. તેનો નાશ ન થાય તો તેને આખી બાદશાહત ડૂબી જવાનો ભય લાગવા માંડ્યો. આ ભયે તેની નિદ્રાને દૂર કરી, તેને બ્હાવરો બનાવ્યો.

ઘણો વિચાર કર્યા પછી શિવાજીનો નાશ કરી શકે એવો પોતાનો ચાલાક અને બહાદુર સરદાર અફ્ઝુલખાન યાદ આવ્યો; અને જબરજસ્ત સૈન્ય સાથે તેને મોકલવા નિશ્ચય થયો. બીજે દિવસે તેને દરબારમાં બોલાવ્યો.

અફ્ઝુલખાન બિજાપુર સરકારમાં કેવો વીર પુરુષ હતો તથા કઈ પદવી ભોગવતો હતો, તેનો થોડો ઘણો ઇતિહાસ, વાંચનાર ત્હારે જાણવાની જરૂર છે. તો વાંચ.

અફ્ઝુલખાન અથવા અબદુલ્લાખાન બિજાપુરના એક સૌથી મ્હોટા અમીરનો પુત્ર હતો; ને બિજાપુરી રાજદ્વારી ખટપટોમાં આગળ પડતો ભાગ તેણે બજાવ્યો હતો. પર રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર તેમ લડાઈખાતાનો સર્વ કાર્યભાર તેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યાં હતાં. બાદશાહનો તે જમણો હાથ થઈ પડ્યો હતો. તે ઘણો બાહોશ અને વીર સરદાર હતો. તેણે ઘણી ઘણી લડાઇઓમાં નામના મેળવી હતી. કર્ણાટકની લડાઇઓમાં પણ તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. કર્ણાટકપર ચઢાઈ લઈ જવા શિવાજીના પિતા શાહજી મહારાજને મોકલવામાં આવ્યા, તે વખતે અફ્ઝુલખાન પણ તેમની સાથે હતો. લોકોમાં ખાન વિષે એવો શક હતો કે, કનકગિરિના કિલ્લાપર હલ્લો કરતાં શાહજીના શત્રુને અફ્ઝુલખાને છૂપી રીતે મદદ કરી વિશ્વાસઘાતથી હલ્લા વખતે શિવાજીના જ્યેષ્ઠ બન્ધુ શંભાજીને મરાવ્યો હતો.

છેલ્લે છેલ્લે અફ્ઝુલખાન બિજાપુરમાં ચાલતી ખટપટોથી કંટાળી બાદશાહની રજા મેળવી બાદશાહી સેવામાંથી છૂટો થઈ એશઆરામમાં દિવસ ગાળવા લાગ્યો. ખાનને ભવ્ય મહેલો બાંધવાનો તેમ જ પૂર દબદબા ભરેલી રીતે રહેવાનો શોખ હતો. હજુ પણ બિજાપુરમાં તેના મહેલોનાં ખંડેરો દૃષ્ટિએ પડે છે અને તેની આસપાસનો લત્તો અફ્ઝુલપુરાને નામે ઓળખાય છે.

રાજ્યખટપટોમાંથી વાનપ્રસ્થ થતાં તે પોતાનો ઘણો ખરો વખત જનાનખાનામાં ગુમાવતો. મહેલ બહાર કવચિત્ જ દૃષ્ટિએ પડતો. કોઈ ખાસ જરૂરી પ્રસંગ હોય ને તે પણ બાદશાહ તરફથી નિમંત્રણ આવે ત્યારે જ દરબારમાં જતો. બાકી

રાત્રદિવસ તેનો જનાનો ભલો ને તે ભલો! ખુબસુરત સ્ત્રીઓનું સંગ્રહસ્થાન કરવાની લાલસા તેના મગજમાં અહોનિશ વાસ કરી રહેતી. અંતઃપુરમાં તેણે લગભગ બસો રૂપમાં એક એકથી ચઢે તેવી લલનાઓ ભરી હતી અને તેમની સાથે વિષયમાં મસ્ત થયેલા ખાન ભોગવિલાસમાં ડૂબકાં ખાતો હતો.

આ આનંદવિલાસમાં ભંગ પાડનાર દરબારમાં હાજર થવાનું બાદશાહી ફરમાન આવ્યું.

બીજો દિવસ થયો. મધ્યાહ્ન વીત્યા બાદ ખૂબ ઠાઠથી દરબાર ભરાયો. મહેલ બહાર બાદશાહી ખાસ પાગા ઉભી હતી. અમીર ઉમરાવ પોતાના કીમતી પોષાકમાં આવવા લાગ્યા. તેઓના રસાલાઓથી મહેલ બહાર ચોકમાં મેળો ભરાયો હોય તેવો ભવ્ય દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

દરબારમાં યુવાન્ બાદશાહ અદિલશાહ સાદા પોષાકમાં નિસ્તેજ મુખે ઉંડા વિચારગ્રસ્ત હોય તેમ સુવર્ણના ભવ્ય સિંહાસનપર બીરાજ્યો હતો. બાદશાહી તખ્તની આસપાસ અંગરક્ષકો ખુલ્લી તલવાર કરી ઉભા હતા. બાવીસ મ્હોટા મ્હોટા મુસલમાન મરાઠા ઉમરાવો—સરદારો તથા બીજા પચાસેક ન્હાના મ્હોટા જાગીરદારો, સરદારો—અમીરો વિગેરે કુરનસ બજાવી પોતપોતાના દરજ્જા મુજબ હમેશની રીત પ્રમાણે ઉભા હતા. અફ્ઝુલખાન પણ રીતસર કુરનસ બજાવી પોતાને સ્થળે ઉભો. તેની જોડમાં તેનો પુત્ર ફાજલખાન પણ હતો. દરબારનો દેખાવ ગંભીર હતો. દરબાર શા વાસ્તે ભરવામાં આવી હતી? તેની પણ કોઇને ખબર ન હોવાથી સર્વ એક ડોળે શું થાય છે, તેની રાહ જોઈ રહ્યા. તેમની આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરતો બાદશાહ તખ્ત ઉપરથી બોલ્યોઃ—

"મ્હારા વ્હાલા વફાદાર, અમીરો, સરદારો સાંભળો! આજે અમને તમારી સલાહ તથા મદદની જરૂર પડી છે ને તેટલા વાસ્તે જ આ દરબાર ભર્યો છે. તમારા બાપ દાદાઓએ દ્રવ્ય તથા લોહીના ખર્ચે આ બાદશાહતનું સંરક્ષણ કર્યું છે, તેવી જ નિમકહલાલી દેખાડવાનો સમય હાલમાં આવી લાગ્યો છે. અમારા નિમકહલાલ સરદારો! અમારે જે કહેવું છે, તે ટુંકામાં કહીશું. અમારી કીર્તિ, અમારી આબરૂ ને અમારી ફતેહમાં તમારી કીર્તિ, તમારી આબરૂ ને તમારી ફતેહ સમાયલી છે. આ રાજ્યની સલામતી તમારાપર જ અવલંબી રહી છે. તમો બિજાપુરના સ્થંભો છો. માંહોમાંહેની હલકી ખટપટો, કાવત્રાં, દગા ફટકા બાજુએ મૂકી એકત્ર થઈ રાજ્યનું ભલું કરવામાં સર્વનું હિત સમાયલું છે. માટે મ્હારા વ્હાલા સરદારો! ચેતો! હાલ આજે આપણે અહીં એકઠા થયા છીએ, તે શિવાજી ભોંસલેની દિન પ્રતિ દિન આપણી જ ગફલતીને લીધે વધતી જતી સત્તાને અટકાવવા શા શા ઉપાયો લેવા, તેના વિચારો ચલાવવા માટે જઃ-શિવાજીનો બાપ શાહજી આ બાબતમાં કેવળ નિરુપાય છે, એ આપણે જાણીએ છીએ-શિવાજી તેનું કાંઈ પણ સાંભળતો નથી. તેણે બળવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે. આપણો ઘણો દેશ કબ્જે કર્યો છે. ને બિજાપુરના રાજ્યને ખુવાર કરવા અગર બાદશાહાત પાદાક્રાંત કરવા તેની ધારણા જણાય છે. હજુ કાંઈ થઈ ગયું નથી. તેને દાબી નાંખવા તેનો નાશ કરવા સખત પગલાં લેવાં જોઇએ. મ્હારા વીરો! સજ્જ

થાઓ. બોલો, આ બાબતમાં તમારી શી સલાહ છે? પાક મુસલમાની સત્તા કરતાં એક કાફર લુટારાની સત્તા તળે રહેવા તમારો રાજીપો છે? હું હજી રાજકાર્યમાં પૂરતો કુશળ નથી, ન્હાનો છું તદપિ તમારો શાહ છું. હું તમારી સરદારી લઈ તે હરામખોર લુટારાનો ધ્વંસ કરવા તૈયાર છું. મ્હારા વીર સરદારો! શિવાજી આપણી સત્તાનું અપમાન કરે, આપણા મુલકો સર કરે, આપણા દેશપર દરોડો પાડે, એ સર્વ તમે સાંખી કેમ રહ્યા છો? શું જગતમાં આપણી હાંસી કરાવવી છે! આ ત્હેની તુંડાઇને માટે તેને કાંઈ પણ શિક્ષા કરવા ઉપાયો યોજો નહીં, એ કેટલી બધી હીનપસ્તી લગાડનારું કહેવાય? એક આવા ન્હાના-મ્હાડી ઉંદરને કાંઈ પણ ન કરી શકાએ, એ કેટલું શરમ ભરેલું. અરે! આપણા દુશ્મન લોકો શું કહેશે? કે બિજાપુરી સરદારો, અમીરો સ્ત્રીઓ પેઠે ચુડા પહેરી બેઠા છે, અને દ્વેષ તથા અદેખાઇથી એક બીજાનો નાશ કરવામાં પોતાની બહાદુરી સમાયલી દેખે છે. બહાદુર સરદારો! તે કાફરનો જલદી નાશ કરવા તૈયાર થાવ."

શાહનું બોલવું પૂરું થાય છે, એટલામાં સર્વના અંગમાં વેર, વેરનો અગ્નિ વ્યાપી ગયો. "દીન, દીન"ના પોકારો થવા લાગ્યા. "અમે અમારા શાહ માટે મરવા તૈયાર છીએ, અરે એ લુટારાના ભાર શા છે? એક ચપટીમાં મસળી નાંખીશું." વિગેરે અવાજો ચારે બાજુથી આવવા લાગ્યા; અને આખો સભામંડપ વીરહાકથી ગાજી રહ્યો. તેમને વધારે પાનો ચઢાવવા શાહે પોતાનું કહેવું આગળ ચલાવ્યું.

"મ્હારા વીરો! હવે આ કાફર લુટારો આપણા પવિત્ર મહજબને એબ લગાડવા બહાર પડ્યો છે; તે શું આપણાથી જોઈ રહેવાશે? ખોદા એને જાનમની ખાડીમાં નાંખી, આ વિગ્રહમાં આપણને ફતેહ અપાવશે. બસ, તમારા જેવા વીર નરો મ્હારી પાસે છે. પછી મ્હારે ડરવાનું શું કારણ છે? લડાઇમાં આપણે જરૂર વિજયી થઇશું અને કાફરનો નક્કી નાશ થશે જ. આટલું બોલતાં ઇશારત કરી સંકેત મુજબ હજુરીયાએ દરબારના મધ્ય ભાગમાં ચાંદીની થાળ મૂકી. તખ્તપરથી ઉઠી બાદશાહે થાળપર ઢાંકેલો જરીયાન પટકો પોતાને હાથે ઉંચકી લીધો. આ થાળમાં ફકત સુવર્ણના વરખવાળું પાનનું બીડું હતું. તેના તરફ આંગળી બતાવી શાહે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કર્યા:-

"મ્હારા નિમકહલાલ સરદારો, અમીરો, ઉમરાવો! બળવાખોર લુટારા શિવાજીએ આ શહેનશાહતના અસંખ્ય ગુન્હા કર્યા છે, માટે તેનો નાશ કરવા જેની હીમ્મત હોય, તે આ બીડું ઉંચકે!"

આ સાંભળી તથા બીડું જોતાં પળવાર પહેલાં ઉશ્કેરાયલા સર્વે સભાસદોનાં મુખ મ્લાન પડી ગયાં. બીડું ઉપાડવા કોઇની હીમ્મત ચાલી નહીં. સર્વના ઓઠ શીવાઈ ગયા જેવું થયું. એક એકના સામે ડાચાં વિકસાવી એકમેક સામે જોવા લાગ્યાં. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે, શિવાજી સામે જવું એ સાક્ષાત્ મોતને તેડું કરવા જવા બરોબર છે. હવે આ બીડું ઝડપવાને કોણ મરણીયો ઉભો થાય છે, તે જોવા સર્વ ઇંતેજાર થઈ રહ્યા. કોઈ બહાર પડતું નથી જાણી બાદશાહ અતિશય ખિન્ન થયો. "શું બધા નામર્દ એકઠા થયા છો? પુતળાં માફક ઉભા શું રહ્યા છો. ચુડીયો પહેરી જનાનામાં ભરાવ? શું બધા કાગળના ખાલી ખોખાં જ છો? માત્ર માન અકરામના ભુખ્યા

હોઈ ખાલી બડાશો મારવામાં જ તમારી વીરતા સમાઈ છે! આજે સર્વેની બુદ્ધિ ક્યાં ગઈ? એવાં એવાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં, પણ બીડું લેવા કોઈ આગળ પડ્યું નહીં. સર્વની હિમ્મત હરાઈ ગયેલી લાગી. બાદશાહે આખરે નિરાશાથી ચોમેર નજર ફેરવી, અફઝુલખાન પ્રતિ કાંઈ આશાભેર દૃષ્ટિ કરી. ચતુર ખાન ચેતી ગયો, ઉશ્કેરાયો, બાદશાહી સેવા કરવા તત્પર થઈ આગળ આવી બીડું ઉચકી આંખો સાથે દાબી પાઘડીમાં ખોસી બાદશાહને ત્રણ વખત જુહાર કરી, ફુલાતો બોલ્યો "ખુદાવિંદ! આ દીન સેવક આ સેવા બજાવવા તૈયાર છે. એ લુટારાના ભાર શા છે કે મ્હારી સામું ડોકું પણ ઉંચું કરી શકે! સરદાર! એ તુચ્છ લુટારા કાફરને બેડીયો નાંખી આપના પગ પાસે ધૂળ ચાટતો ખડો કરું યા તો તેનું શિર આપના કદમ પાસે રડવડતું નાખું તો જ હું ખરો, અફઘાન. તેનો નાશ કરવા હું તૈયાર છું. આપના હુકમની જ ખોટી."

"શાબાસ! મ્હારા વીર વફાદાર અફઝુલખાન શાબાસ છે." જા, ફતેહ કર. આજની મ્હારી આ અમૂલ્ય સેવાનો બદલો કેમ વાળી શકીશ?"

એમ કહી ભારે મૂલ્યવાન્ પોશાક મંગાવી ભર દરબારમાં અફઝુલખાનને પ્હેરાવ્યો; તેની પાઘડીમાં મોતીનો તુરો ખોશ્યો, ગળે હીરાનો હાર અને તરવાર, ઘોડા–વિગેરે બક્ષિસ કર્યાં. સર્વ સભામાં આનંદ થઈ રહ્યો. તેની સરદારી હેઠળ મ્હોટું તોપખાનું, ઉંટો પર લાદેલી આંકડાવાળી તોપો, ચુંટી કાઢેલ બાર હજાર ઘોડેસ્વાર, મ્હોટું પાયદળ સૈન્ય, સાતસો ઉંટો, હાથીઓ વિગેરે તેની સરદારી હેઠળ આપવા હુકમ ફરમાવી, દરબાર બરખાસ્ત કરી.

આવી રીતે પૂર દમામથી શિવાજી વિરુદ્ધ લડાઈ બિજાપુરમાં જાહેર થઈ. ખાને પળભરની ઉશ્કેરીણીથી ફૂલાઇને સરદારી લેવાનું બીડું ઝડપ્યું, પણ દરબારમાંથી નીકળતાં, નીકળતાં તેને પોતાનો જનાનો–એશઆરામ યાદ આવ્યાં–અને સરદારી લેવી કે ના પાડવી, તેના દ્વંદ્વ યુદ્ધથી તેનું ચિત્ત ડગમગવા લાગ્યું. બહાર આવતાં બાદશાહી સૈન્યે વિજય ઘોષથી તેને વધાવી લીધો, પરંતુ ખાનને તો ઉપરના વિચારોએ બાવરો બાવરો બનાવ્યો હતો, અને પોતે આપેલું વચન પાછું ફેરવાય નહીં અને તેમ કરવા જતાં બાદશાહી ખફગીનો ભોગ થઈ પડવાની ભીતિ–વિગેરે ઘણા ઘણા કારણોથી અંતે શિવાજીની સામે જવા અફઝુલખાન પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તૈયાર થયો.

વિષયી પુરુષનું મન તેના સ્વાધીન હોતું નથી. તેને વિષયસુખ છોડી દેવામાં ઝેર જેવું લાગે છે. તેવું જ આ ખાનને પણ થયું. બસો સ્ત્રીઓનો જનાનો લડાઇમાં સાથે લઈ જવાય નહીં, તેમ તેમને પાછળ મૂકી જવો જોઇએ. પોતે કદાચ પાછો ફરે કે ન ફરે તો પોતા પાછળ તેઓ શું શું કરશે? એ વિચારથી તેને ઇર્ષા ઉત્પન્ન થઈ અને તે એટલી હદ સુધી વધી કે તે પોતાનું મન કાબુમાં રાખી શક્યો નહીં; અને અંતે તેના મને તેને ઘણું જ ભયંકર કૃત્ય કરવા ઉત્તેજિત કર્યો. જતાં પહેલાં તેણે સતત આઠ દિવસ સુધી જનાનામાં પોતાની પ્રિયાઓ સાથે ખુબ એશઆરામ અને રંગ વિલાસ ભોગવ્યા અને આ વિષય વિલાસના આનંદનું પરિણામ અતિશય ભયંકર નીપજ્યું. છેલ્લે દિવસે આ દુષ્ટે તે નિર્ભાગી સ્ત્રીઓને સમક્ષ બોલાવી પોતાની પ્રત્યક્ષ ખંજર ભોકાવી તેમની જીંદગીનો અંત આણ્યો, અને આ અઘોર હીચકારું કૃત્ય પૂર્ણ કરી સંતોષ સાથે જનાનાની બહાર નીકળ્યો.

આવી સુંદર શરૂવાત કરી માત્ર લોહી અને ખુનરેજીના શ્વાસો લેતો દુષ્ટ **ખાન** બિજાપુર કિલ્લાની બહાર પડાવ નાંખી પડેલા પોતાના સૈન્યમાં દાખલ થયો. માત્ર તેની વડી બેગમ આ અઘોર પાપ કર્મનો ભોગ થઈ પડી નહોતી. તેને તથા ફાજલખાનના જનાનાને સાથે લીધો. આ ક્રૂર હેવાનીયત ભરેલાં અઘોર કૃત્યના સમાચાર વિદ્યુત્‌ની ત્વરાએ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યા અને કોઈ પણ મનુષ્ય આ ભયંકર બીના ધ્રુજારી તથા કંપારી વગર સાંભળી શકતો નહોતો.

ખાને કિલ્લા બહાર ડેરો નાંખ્યો કે અપશકુન થયાં. ફત્તેહલશ્કર નામનો મુખ્ય હાથી મૃત્યુ પામ્યો. શકુન બકુન **ખાને** ગણ્યા નહીં ને થોડા સમયમાં **શિવાજીનો** નાશ કરવાના ઇરાદાથી પુર દબદબાથી મ્હોટા સૈન્ય સાથે **અફઝુલખાને** બિજાપુર છોડયું.

ખાન તુળજાપુર આવ્યો. શ્રીતુળજા ભવાનીની મૂર્ત્તિ તોડી, મંદિરને સ્થળે મસજીદ બાંધી, ગૌવધથી મંદિર અપવિત્ર કરી આખા શહેરનો નાશ કર્યો: અને એવી રીતે તેની લડાઇએ ધર્મનું સ્વરૂપ લીધું; પ્રિય વાંચનાર ! તેણે **વાઇ** પહોંચતાં પહેલાં માર્ગમાં શા શા વિનાશો કર્યા, તે સર્વેથી તું પૂર્વના પ્રકરણોથી વાકેફ થયો છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રતાપગઢ

પ્રસિદ્ધ **પ્રતાપગઢનો** કિલ્લો **મહાબળેશ્વરમાં** આવેલી સર્વ પશ્ચિમ ધારો (points) ઉપરથી છેટેની દૃગ્ભૂમિમાં (lands-cape) સૌથી મનોરમ્ય દેખાવ આપે છે. એ કિલ્લો, કોયના નદીની ખીણના મનોહર લીલોત્રીવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી ઉભા ઢોળાવવાળી વાઘના મુખની આકૃતિવાળી લોડવીક પોઇન્ટ પરથી ઘણો જ પ્રકાશી નીકળે છે. આ પોઇન્ટની સામે જમણી બાજુએ, નીચેથી પૂર્વમાં પથરાયલા વિશાળ ઉંચા ખડકોપર આવેલી ચોરસ અને અભેદ્ય સ્થૂલ કિલ્લેબંધીવાળી ટોંચવાળો એ દુર્ગ પોતાની મહત્તા દાખવતો **શરાટ** પર્વતપર ન્હાના વ્હાણ જેવો દેખાય છે. **મહાબળેશ્વરની** શીતળ ટેકરીપરથી કોંકણાભિમુખ "ફીટ ઝરલ પાસ" નામના મુખ્ય માર્ગપરથી આ કિલ્લાપર જવાય છે. આ રસ્તો આઠ માઇલ સુધી ધીમા ધીમા ઢોળાવમાં ઉતરતો **મહાબળેશ્વર** નીચે બે હજાર ફીટ ઉપર આવેલી, કોયનાની સુંદર ખીણમાં દાખલ થાય છે. અહીંથી રસ્તો કુંટાઈ સત્તર સો ફીટ ઉંચાઇવાળો માર્ગ ક્રમશઃ ચઢી કિલ્લામાં દાખલ થવાય છે.

શિવાજી મહારાજે બંધાવેલા અનેક કિલ્લાઓમાં **પ્રતાપગઢનો** કિલ્લો આવી જાય છે. જાવળી લીધા પછી તેના હુકમથી તેના પ્રધાન **મોરો ત્રાંબક** પીંગળેએ ઈ. સ. ૧૬૫૬ માં આ કિલ્લો બંધાવ્યો.

આ દુર્ગ ઘણા માઇલો સુધી લંબાયલી પર્વતોની હારોની છેક ઉત્તર મર્યાદાનું ભૂષણ થઈ રહ્યો છે અને દખણની સીમાપર પોતાની આસપાસના અગત્યના પ્રદેશનું આધિપત્ય ભોગવતો હોય, એમ આવી રહ્યો છે. દખણમાંથી કોકણમાં પ્રસાર

થતા મુખ્ય જૂના પારઘાટ નામના માર્ગનું તે રક્ષણ કરે છે. ઉત્તર તરફ સાવિત્રીની આસપાસના પ્રદેશ તથા પૂર્વે કોયનાની આસપાસ આવેલા પ્રદેશ આ કિલ્લાની છાયામાં આવેલા છે. પશ્ચિમ દિશામાં માંજેઓની લ્હેરો જેવો ઉત્સર્પી (ઉંચો નીચો) કોકણનો પહાડી મુલક આઠ માઇલ દૂર રહેલા સમુદ્રપર્યન્ત ઢળતો લંબાયલો છે. શિવાજીએ કોયના તથા સાવિત્રીપર આવેલા પોતાના દેશો તથા 'પારઘાટ'ના મુખ્ય માર્ગના બચાવ માટે પ્રતાપગઢનો કિલ્લો બંધાવ્યો. કિલ્લો બાંધવા માટેનું સ્થાન તેનું ચાતુર્ય બતાવી આપે છે.

કિલ્લેબંધી બેવડી દિવાલની ચણેલી છે. એક દિવાલ ટેકરીની મથાળાની આસપાસ ને બાજુએ તેનાથી એક સો ફીટને આસરે નીચે ટેકરીના સપાટ ભાગને ઘેરી લીધો છે. નીચેના ગઢનો દરવાજો પૂર્વાભિમુખ છે. આ દરવાજામાં દાખલ થતાં થોડે છેટે એક બુરજ નજરે પડે છે. એ બુરજ 'અબદુલ્લા બુરજ'ને નામે ઓળખાય છે. આપણી નવલ કથામાં અફઝુલખાનને શિવાજીએ આ કિલ્લાની બહાર થોડે દૂર કેવી રીતે માર્યો, તે આગળ ઉપર જોઇશું. તે અફઝુલખાનનું મસ્તક કાપી, આ બુરજ તળે દાટી આ યુદ્ધની યાદગીરી દાખલ શિવાજીએ તેનું નામ અબદુલ્લા બુરજ પાડયું.

બેઉ કિલ્લાની દિવાલો ઘણી જાડી ને ઉંચી બાંધેલી છે. જમીન ઉપરથી ગઢ ઉપર નજર નાંખતાં રાક્ષસી કદે દેખાતી કોઈ સ્થળે ઉંચી ચઢતી તો કોઈ સ્થળે નીચે ઉતરતી દિવાલો દેખાય છે. ઉપલા ગઢમાંથી નીચેના ગઢમાં જવા આવવાને તથા ભય વખતે કિલ્લા બહાર છૂપી રીતે નાસી જવાને ગુપ્ત માર્ગ કરેલા છે. બેઉ ગઢમાં ચારે બાજુએ, નજર પહોંચી શકે તેવા તોપો તથા બંદુકો ફોડવાને આડા, ઉભા, સિધા બાંકાંરાવાળા બુરજો બાંધેલા છે. બે ચાર રદ થયેલી તોપો પણ હજુ કિલ્લામાં પડી છે. ઉપરનો કિલ્લો 'બાલે કિલ્લા' એ નામથી ઓળખાય છે.

નીચલા ગઢમાં શિવાજીની પવિત્ર દેવી શ્રી ભવાનીનું મંદિર આવેલું છે. આ શ્રી ભવાની માતા શ્રી શિવાજીની ભવાનીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ માતાનો તે ચુસ્ત ભક્ત હતો. તેનાં દર્શન શિવાય તે કોઈ પણ કાર્ય કરતો નહીં, એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી ભવાનીની સેવા પૂજા નૈવેદ્ય તથા ઉત્સવ વિગેરેના ખર્ચ માટે પંદર ગામોની જાગીર દેવીને અર્પણ કરેલી છે. જેમાંથી હજી પણ ખર્ચની વ્યવસ્થા થાય છે. માતાના પૂજારી ભોપી જાતના છે. મંદિર કાંઈ પણ નકસી કે ગારીગીરી વગરનું તદન સાદું પણ ઘણું મજબૂત, કાળા પથ્થરનું બાંધેલું છે. માતાજીની મૂર્ત્તિ અંદરના ઘણા જ અંધારાવાળા ખંડમાં બીરાજેલી છે. જેથી બ્હારના સભામંડપમાંથી તેમનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. માતાજીની મૂર્ત્તિ પાસે શિવાજીની પોતાની પૂજાના સ્ફાટિકના પારદર્શક મહાદેવનું લિંગ તથા બાળકૃષ્ણની મૂર્ત્તિ રાખેલી છે. મંદિરના શિખરનો ભાગ એક આખા પથ્થરને કોરીને બનાવેલો છે. શિવાજીના નામની સાથે શ્રી ભવાની માતાનું નામ પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે. તેણે માતાજીના નામપરથી જ પોતાની તલવારનું નામ 'ભવાની' રાખ્યું હતું.

બાલે કિલ્લામાં શંકરના બે તથા હનુમાનનું એક, એમ ત્રણ દેવસ્થાન છે. હનુમાનજીની સ્થાપના શિવાજીના પ્રસિદ્ધ ગુરુ રામદાસ સ્વામીએ કરી કહેવાય છે. આ

શિવાય સભામંડપ, મહેલો વિગેરેનાં છાપરાં વગરનાં ખંડેરો જીર્ણ અવસ્થામાં શિવાજીના રાજશાહી ઠાઠનાં ચિન્હોરૂપે જોવામાં આવે છે.

હાલમાં બીસ્માર હાલતમાં પડેલો પ્રતાપગઢ નામનો આ સુપ્રસિદ્ધ ગઢ એક વખત આખા ભારતવર્ષમાં પોતાની પ્રબળ સત્તા ફેલાવી મરાઠા રાજ્યની મહત્તા દાખવતો, માત્ર સ્મારક ચિહ્ન તરીકે ઉભો છે. જે પ્રવાસી ઉપર ચઢવા પરિશ્રમ લે છે, તેને તેની મહેનતનો બદલો, તે પોતાની આસપાસના ઘણા જ મનોરમ્ય, સર્વ દિગ્દર્શક ચિત્તવેધક દેખાવથી વાળી આપે છે.

આ કિલ્લાપરથી ચોમેર દૃષ્ટિગોચર થતો કુદરતી દેખાવ હિંદના પશ્ચિમ ભાગના સૃષ્ટિસૌંદર્યના દેખાવમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

પ્રતાપગઢનું આટલું વર્ણન જિજ્ઞાસુ વાંચનારને પૂરતું છે, માટે હવે આપણી નવલ કથાના વિષય પરત્વે લક્ષ આપીએ.

શિવાજીએ પ્રતાપગઢમાં મુકામ કર્યે આજે ત્રણ દિવસ થયા છે. આખો આસપાસનો પ્રદેશ, લડાઇની ધામધુમથી ગાજી રહ્યો છે. નેતાજી પાલકર દેશમાંથી પાયદળ સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો છે. સર્વ સરદારો સજ્જ થયા. કેટલાક નિપુણ મંત્રશોધકોને અફઝુલખાનની હીલચાલ તપાસવા વાઈ તરફ શિવાજીએ મોકલ્યા. તેમ નેતાજીને ચાર પાંચ હજાર માવલાઓ સાથે ખાનની છાવણીની આસપાસના ડુંગરાઓમાં ભરાઈ, છૂપી રીતે તેની દરેક હીલચાલ ઉપર નજર રાખવાના ઈરાદાથી રવાના કર્યો.

આ વખતે શિવાજીએ પુખ્ત વિચાર કરી લડાઇની તૈયારીઓ કરવા માંડી. અત્યાર સૂધી મેળવેલું સર્વ-કીર્તિ, માન, પ્રદેશ તે આ સર્વનો સવાલ આ લડાઇના વિજયપર અવલંબી રહ્યો હતો. મ્હોટા સૈન્ય સાથે આવેલા અફઝુલખાન જેવા ચાલાક સરદાર સાથે સાવચેતીથી કામ લેવાનું તેથી ચિંતાએ તેના મનપર વાસ કર્યો. વિજય માટે તેને જરા મનમાં સંદેહ આવવા લાગ્યો. પોતે તથા પોતાના સલાહકારો બારીક વખતની ગંભીરતા સારી પેઠે જાણતા હતા. સર્વના દીલમાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વધર્માભિમાનનો જુસ્સો ઉછળતો હતો અને દુશ્મનોનો નાશ કરવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા; ને તે સ્હેલાઇથી થઈ શકે એમ નથી, એ પણ સમજતા હોવાથી પુખ્ત વિચાર કરી આગળ પગલું ભરવાના વિચારપર આવી, આ ચઢાઈ પાછી હઠાવવા તૈયાર થયા. શિવાજીએ માતાજીની આરાધના કરી, માતાએ તેનો વિજય થશે એમ ખાત્રી આપી ને બત્રીસ દાંતનો અફઝુલ બકરો ચઢાવવાની આજ્ઞા કરી. માતા તરફથી આવી રીતે મળેલાં રક્ષાનાં વચનથી, તેમની માતુશ્રી જીજાઈ બાઈસાહેબના આશીર્વાદથી અને પોતાના સૈન્યની નિમકહલાલીથી શિવાજીએ પોતાના કટ્ટા શત્રુની સામે થવા તૈયારીઓ કરી. પ્રતાપગઢ આવવાના માર્ગમાં મહાબળેશ્વર વિગેરે ગાઢા અરણ્યની ઝાડીમાં માવલાની ટુકડીઓ છૂપાવી, તેમને ખાનનાં આવતાં લશ્કર ઉપર છાપો મારી તેમનો કચ્ચરઘાણ વાળવાની તાકીદ આપી. પણ ખાનનું લશ્કર વાઇથી ખસ્યું નહીં, પણ ત્યાં જ મુકામ નાંખી પડી રહ્યું. બે દિવસ પછી સમાચાર મળ્યા કે, અફઝુલખાનની ચઢાઇનો લાગ સાધી જંજીરાના સીદીએ તથા વાડીના સાવંતોએ પોતાના કોકણ

પ્રાંતપર હલ્લો કર્યો છે. તલા તથા ઘોસાળાના કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલ્યો છે, તેમાં તલાગઢનો નીચલો કિલ્લો સીધીને હાથ આવ્યો છે. ઉપલો ગઢ હાથ આવ્યો નથી, ને દુર્ગ રક્ષક ટુકડી, તેનું વીરતાથી રક્ષણ કરે છે, તેને છોડાવવા તરત મદદ મોકલવી જોઇએ. આ સમાચારથી શિવાજી ગુંચવાયો. અફઝુલખાન સામે લડવા આખા સૈન્યની જરૂર હતી. તેમ વળી આ નવા હલ્લા સામે પોતાની રૈયતનું તેમ રાજ્યનું રક્ષણ કરવું પણ આવશ્યક હતું.

અંતે પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી સંતાજીરાવ તથા રઘુનાથરાવની સરદારી હેઠળ એક હજાર માણસની ન્હાની સેના કોકણના બચાવ માટે મોકલી. તેમને સૂચના કરી કે, "ખુલ્લી રીતે લડાઇમાં ન ઉતરતાં સીધીના અને સાવંતના સૈન્ય ઉપર વારંવાર છુટા છુટા હલ્લાઓ કરી તેમને આગળ વધતા અટકાવવા ને ખુબ હેરાન કરવા. એટલામાં અફઝુલખાન સાથેના વિગ્રહનો અંત આવતાંજ તરત કુમક મોકલવામાં આવશે, નહીં તો જેમ હુકમ આવે તે પ્રમાણે પગલાં ભરવાં."

સંતાજીએ ને રઘુનાથે આજ્ઞાનુસાર વર્તવા માંડ્યું. તેમણે તલાની તથા ઘોસાળાની રક્ષણ ટુકડીને જાસુસ માર્ફત કહાવી મોકલ્યું કે "બ્હાદુરીથી બચાવ કરજો, થોડા સમયમાં મદદ આવી પહોંચશે. કિલ્લાનું સાવચેતીથી રક્ષણ કરજો."

પ્રકરણ ૧૪ મું
ગોપીનાથ પંત

અફઝુલખાનને વાઇમાં મુકામ કર્યાને આજે ઘણા દિવસો વીતી ગયા છે. શિવાજીપર હલ્લો લઈ જવા જરા પણ તૈયારી કરી જણાતી નથી. શિવાજીએ પણ પ્રતાપગઢમાં મુકામ કર્યો છે. અહીં શિવાજી મુસલમાનોનો નાશ કરવા ચતુરાઇથી ને ઘણી સાવચેતીથી તૈયારીઓ કરે છે. ત્યારે વાઈમાં અફઝુલખાન, પોતાના પ્રબળ સૈન્ય સામે શિવાજી યુદ્ધમાં ટકી શકનાર નથી એવી ખાતરીથી મગરૂબ બની, કાંઈ પણ લડાઇઓની તૈયારીઓ કર્યા શિવાય નાચરંગ મોજમજામાં અમૂલ્ય વખત પસાર કરે છે. જ્યારે અફઝુલખાનનું આવી રીતે મોજમજામાં બેઉ બાજુ હલ્લા માટે વગર બચાવનું સૈન્ય વાઈથી મહાબળેશ્વરની તળેટી સુધી કૃષ્ણાને કિનારે પથરાયલું પડયું હતું, ત્યારે વિચક્ષણ શિવાજીનું સૈન્ય કોયના અને કૃષ્ણાની ખીણોમાં શત્રુની નજરથી સંતાઇને પડયું હતું.

અફઝુલખાન એક વખત વાઇનો સુબો હતો, તેથી આ ભૂમિનો તે માહીતગાર હતો, ને સારી પેઠે જાણતો હતો કે મહાબળેશ્વરનું ભયંકર રાન ઓળંગતાં અને શિવાજી પ્રતાપગઢ હોવાથી તે કિલ્લા નજીક પહોંચતાં સુધીમાં તેના સૈન્યને ભારે હેરાનગતી ખમવી પડશે અને વર્ષો સુધી કિલ્લાને ઘેરો નાંખી પડી રહેવું પડશે. તેમજ માર્ગમાં માણસોની ખુવારી થવાનો સંભવ! આ સર્વ વિચારો મોજીલા ખાનના મસ્તિષ્કમાં ભમતા હતા. તેને અંતે એક વિચાર સુઝયો કે, ગમે તે યુક્તિ વાપરી, શિવાજીને કિલ્લાઓની છાયામાંથી બહાર લાવી, ઓચીંતો પકડી યા તો તેનો વધ કરી, તેને કેદી તરીકે યા તો તેનું મસ્તક વિજયથી બિજાપુર લઈ જવું; અને આવી રીતે લાંબા વખતથી

ચાલતા વિગ્રહનો અંત આણવો. **ખાન** સારી રીતે જાણતો હતો કે, **મરાઠા** રાજાનું પડવું લડાઇનો એકદમ અંત આણશે, માટે તેને કેવી રીતે ફસાવવો? તેના વિચારમાં પડ્યો. આ તરફ **શિવાજી** પણ મુસલમાનોના કાવાદાવા તેમ જ **ખાનના** પગ્ચાથી યુદ્ધનો અંત આવશે, એમ સારી રીતે જાણતો હતો. આ ઉભય એક બીજાપર અણ-ચિંતવ્યો છાપો મારી એક બીજાને કેદ કરવા અગર નાશ કરવા ઇંતેજાર થઈ રહ્યા હતા.

દગા ફટકાના અભ્યસ્ત મગજે ઉપરનો હેતુ પાર પાડવાને આખરે એક યુક્તિ તેને સુઝાડી. **શિવાજી** સાથે સલાહ કરી, તેનો વિશ્વાસ મેળવી શકે એવો એક બાહોશ પ્રતિનિધિ મોકલવાના વિચાર ઉપર આવ્યો. આ કાર્ય પાર પાડે એવો **પંતોજી ગોપીનાથ** શિવાય કોઈ પણ વિશ્વાસુ માણસ તેની નજરમાં ખુંચ્યો નહીં. તેણે **પંતોજી ગોપીનાથને** ખાનગીમાં બોલાવી, પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી અને **શિવાજી** જાળમાં સપડાય તો દગો કરીને પણ તેને જીવતો પકડવો, જવા ન દેવો અને જો સપાટામાં ન આવે એમ હોય તો અને જો તાબે થાય તો તેની સાથે ઘણા સારા કોલ કરાર કરી, **ખાન** સાથે વાતચીત કરવા જાતોજાત મળવાનું ઠરાવવું વિગેરે ભલામણો આપી તેને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સારા રસાલા સહિત **મરાઠા** છાવણીમાં મોકલ્યો.

ગોપીનાથે જાવલી આવી મુકામ કર્યો, ને **શિવાજીને ખાનનો** પ્રતિનિધિ મળવા આવે છે, એમ વર્દિ મોકલી. **મહારાજે** તરત જ તેને યોગ્ય સત્કાર સાથે કિલ્લામાં બોલાવ્યો. **જાવલી** સુધી સ્વાગત કરવા એક ટુકડી સાથે **ખંડોજીને** સામે મોકલ્યો. દરવાજા સૂધી પોતાના બે મોટા સરદારોને માન આપવા સારા રસાલા સાથે મોકલ્યા ને ઉપર આવતાં સારા મકાનમાં તેને ઉતારો આપ્યો.

બીજે દિવસે દરબાર ભર્યો. સુશોભિત સિંહાસન ઉપર મહારાજા સાદા પોષાકમાં બીરાજ્યા હતા, તેની બન્ને બાજુમાં **પેશ્વા, મોરોપંત, પિંગળે,** રઘુનાથરાવ, **તાનાજી** માલુસરે, **નેતાજી** પાલકર, **નારોશંકર માનકોજી, ખંડોજી, સુભાનજી, પીલાજી, સુભાજી, જાવાજી** વિગેરે સરદારો પણ ઉભા હતા. **પંતોજી ગોપીનાથને મોરોપંત** પાસે જગ્યા આપવામાં આવી. **શિવાજીએ** તેને ઘણું જ માન આપ્યું, **નમ્રતાથી** તેની સાથે વાતો કરી, દરબારના કામકાજની લંબાણથી વિગત આપવાની જરૂર નથી.

પંતોજીએ શિવાજીના પૂછવાથી ઉત્તરમાં **ખાનની** સૂચના મુજબ **બિજાપુર** સર-કારની સ્તુતિ કરતાં **શિવાજીનાં** કૃત્યની સખત શબ્દમાં ફરિયાદ કરવા માંડી. "**શિવાજી બિજાપુર** સરકારનો સેવક થઈ, આવી રીતે બંડ કરીને સ્વતંત્ર થવું તથા તેમનો મુલક પચાવી પાડવો. બીજા પ્રાંતોપર દરોડા પાડવા, વિગેરે આવાં તેનાં ઉદ્ધતાઈનાં કાર્યથી **બિજાપુર** સરકાર તેના ઉપર અત્યંત નારાજ થઈ છે, ને તેમના તિરસ્કારનો પાત્ર થઈ રહ્યો છે. આવી જબરજસ્ત બાદશાહતની સામે થવામાં **સૂર્યની** સામે ધૂળ ઉરાડવા જેવું કર્યું છે, તે ધૂળ તેની આંખમાં જ પડશે. પોતાની બેસવાની ડાળ કાપવા જેવું **શિવાજીનું** આ કૃત્ય પસ્તાવો કરાવશે. તેની આ ગાંડાઇનું પરિણામ તેના પોતાના નાશમાં આવશે." આવી રીતે તીખા શબ્દમાં સાક્ષેપ ઉદ્દગાર કર્યો. પછી પોતા તરફથી કહ્યું. **અફઝુલખાન** નિષ્કપટ અને ઉદાર સ્વભાવનો સરદાર છે. **શાહજી** મહારાજનો જીવ-જાન મિત્ર છે, એટલે તેના પુત્ર **શિવાજીપર** દુશ્મનાવટ બીલકુલ છે જ નહીં. કારણ તેણે

અનેક ખટપટ કરી, શિવાજીને બાદશાહ પાસેથી માફી અપાવવા તથા બળજોરીથી વિના હકે જપ્ત કરેલો દેશ તેને જાગીર તરીકે બક્ષિસ અપાવવા મહેનત લેવા ખાનની તીવ્ર ઈચ્છા છે. તેથી જ તમારી સાથે સલાહ કરવા મોકલ્યો છે. વિગેરે શબ્દોમાં ઘણી હુશિયારીથી પોતાનો સંદેશો જણાવ્યો.

શિવાજીએ તેનું બોલવું અથ ઇતિ નિરુત્તર શાંતિથી સાંભળ્યાં કર્યું. તેનો ઉભરો બહાર નીકળી સમી ગયા પછી, પોતાના બચાવમાં નમ્રપણે કહ્યું, ખાનની આવી લાગણી માટે હું ઘણો આભારી છું. મ્હારા મેળવેલા દેશમાંથી થોડો ભાગ પણ મને જાગીર તરીકે અપાવવામાં આવશે તો તે પૂરતું થશે ને તેમાંથી સંતોષ સાથે મ્હારો નિર્વાહ કરીશ. દેશ, કિલ્લા, કોટ, સર્વ માલ મીલ્કત, જે કાંઈ મ્હારા સ્વાધીન છે, તે સર્વ બાદશાહની જ છે. હું તો બિજાપુર સરકારનો સેવક છું. ન્હાના ન્હાના બંડખોરો, માંડલિક રાજાઓ, જાગીરદારોનો નાશ કરી માત્ર મેં તો સરકારની સેવા બજાવી છે, તેમનો મુલક પણ હવે સરકારનો જ છે, વિગેરે શબ્દોમાં પોતાની દલીલો આગળ મૂકી.

પછી તેણે ખાનની તેને મળવાની વૃત્તિ જણાવી, અને તે પ્રમાણે મળવાને શિવાજીએ કબુલ કર્યું. કિલ્લા નીચે તેનું સૈન્ય પડાવ નાંખી ન રહે તે કબુલ કર્યું નહીં અને કોઈ પણ નક્કી ઠરાવ ઉપર આવ્યા વગર બીજે દિવસે પુનઃ મળવાનું નક્કી કરી, દરબાર બરખાસ્ત થઈ.

* * * * * * * *

મધ્યરાત્રિનો સમય હતો, ચારે પાસ અંધકાર પથરાઈ રહ્યું હતું. માત્ર ઉડુગણ આકાશમાં પોતાના નજીવા ઉજાસથી અંધકારને દૂર કરવા વ્યર્થ પ્રયાસ કરતા હતા, પ્રતાપગઢમાં સર્વ શાંત હતું, માત્ર પહેરેગીરની ઘડિયાલનો અવાજ સંભળાતો હતો. આવે વખતે પંતોજીના મકાનના દ્વાર આગળ એક બ્રાહ્મણ આવી ઉભો. દ્વાર ઠોકતાં અંદરથી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે બહાર ડોકિયું કર્યું. આ આવનાર યુવાન્ બ્રાહ્મણે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને જોતાં પૂછ્યું "કેમ નીલોજી ! પંત જાગે છે! "હા જાગે છે," ઉત્તર મળ્યો. વાતોએ ચઢાવી હજુ સૂધી મેં તેમને ઉંઘવા દીધા નથી. હું તમારી રાહ જોતો હતો. સર્વ સામગ્રી તૈયાર છે. મ્હેં તેમને સ્વધર્માભિમાનનો પાનો ચઢાવ્યો છે. કેમ અંદર વહિં આપું!" હાનો જવાબ મળતાં અંદર જઈ થોડા સમયમાં બહાર આવી યુવાન બ્રાહ્મણને પંતોજી પાસે લઈ ગયો.

પંતોજીવાળા ખંડમાં ખૂણામાં એક ઝીણો દીવો મંદ પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણની રાહ જોતો હાથમાં નાગી તલવાર રાખી પંતોજી ખાટલાપર બેઠો હતો.

બ્રાહ્મણ દાખલ થતાં જ પંતોજીએ તેને ઓળખ્યો અને ગભરાતો ચારપાયાપરથી ઉઠી હસ્તાંજલિ કરી બોલ્યો "આ શું! મહારાજ અત્યારે આપોઆપ અહીં પધારવા કૃપા કરી! શી આજ્ઞા છે!"

પ્રિય વાંચનાર, બ્રાહ્મણનો વેશ લઈ આવનાર પુરુષ બ્રાહ્મણ નહીં પણ શિવાજી પોતે જ હતો.

શિવાજીએ તેની પાસે આવતાં કહ્યું, "પંતોજી! હારા આજના દરબારનાં વચનોથી મ્હારા મન ઉપર થયેલી અસર મને અત્યારે અહીં ખેંચી લાવી છે. ત્હારી સલાહની ને મદદની મ્હારે જરૂર છે. પંતોજી, ત્હારા જેવા વિદ્વાને મ્લેચ્છોની સેવા સ્વીકારી છે અને તેની તરફથી જ તેના એલચી તરીકે મ્હારા દરબારમાં બેસવા આવ્યો છે, તે મ્હારાથી દેખી શકાતું નથી. ત્હારા જેવો ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ, મ્લેચ્છોની સેવા કરી પોતાને શા માટે કલંક લગાડતો હશે! એ વિચારથી મને ઉદ્વેગ થાય છે. શું શ્રીતુળજા ભવાનીનો નાશ કરનાર! પવિત્ર પંઢરીનો ધ્વંસ કરનાર! ગૌહત્યારા! પવિત્ર બ્રાહ્મણોને કાપનારા, વટલાવનારા મુસલમાનોનો તું સેવક! શરમ છે, શરમ છે, આ હું સાંખી શકતો નથી. પંતોજી સાંભળ! એ દુષ્ટોની સેવા ત્યજી મને મદદ કર, જો મ્હેં જે કાંઈ આજ દિવસ સુધી કર્યું છે, તે પવિત્ર હિંદુ ધર્મ અને હિંદુઓ માટે જ! તેમને તેમના દેવોને મુસલમાનોની જુલમી ધુંસરીમાંથી અપવિત્ર થતાં નાશ પામતા છોડાવવા–રક્ષણ કરવા માટે જ! શ્રીભવાનીએ ગૌ બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવા તેમજ આપણાં પવિત્ર દેવાલયો અને દેવોને ખંડિત–અપવિત્ર કરનારા મ્લેચ્છોને શિક્ષા આપવા તથા આ આપણા ધર્મશત્રુઓનો નાશ કરવા આજ્ઞા કરી છે. અને બ્રાહ્મણ તરીકે ગોપીનાથ પંત, ત્હારી મને મદદ કરવાની ફરજ છે. યવનોની સેવા ત્યજ અને અહીં મ્હારી નોકરીમાં ત્હારા જ્ઞાતિદેશીય બંધુઓ વચ્ચે સુખાનંદમાં ત્હારો કાળ ગાળ." આટલું કહેતામાં સ્વદેશાભિમાની નૃપતિનાં ચક્ષુઓ અશ્રુપૂરિત થયાં.

ગોપીનાથની સેવા માટે રાખેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ નીલોજી પંડિતે તેનામાં સ્વધર્માભિમાનનું બીજ પ્રથમથી રોપ્યું હતું અને શિવાજીના વચનામૃત વારિથી સિંચન પામી ફળવાળું વૃક્ષ દેખાવા લાગ્યું. ગોપીનાથનું હૃદય પીગળ્યું. મુસલમાનના સેવક તરીકે તેને શરમ લાગવા માંડી ને તે ગદ્ગદિત કંઠે બોલી ઉઠયો, "મહારાજ! હું મ્લેચ્છોની સેવા ત્યજી આપની આજ્ઞા ઉઠાવવા તૈયાર છું."

આ ઉત્તર મળતાં આનંદમાં આવી શિવાજીએ તેની પીઠ થાબડી કહ્યું "શાબાશ છે ગોપીનાથ, ધન્ય છે! પ્રથમ પવિત્ર માતા ભવાની તથા પંઢરીનાથ વિગેરે દેવમૂર્તિનો નાશ કર્યો છે, તેનું વેર લેવું જોઇએ. આ શોચનીય બનાવથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં રડારોળ ચાલી રહી છે. સર્વ દેશ ખળભળી ઉઠયો છે અને એનું વેર લેવા સર્વ એક પગે તૈયાર થઈ રહ્યું છે, માટે પહેલું તો આ વેર લેવું! પણ પ્રથમ એ તો જણાવ કે તને એલચી તરીકે મોકલવામાં ખાનનો ખરો હેતુ શો છે! આ કાર્યમાં કાંઈ પણ છૂપાવીશ નહીં. સર્વ સત્ય કહેજે. આ સેવા તું મ્હારી નથી કરતો, પણ ત્હારા દેશની, ત્હારા લોકોની અને ત્હારા ધર્મની કરે છે. ગોપીનાથ! આ સેવાથી ત્હારી કીર્તિનો તારો, મરાઠા ઇતિહાસમાં ચિરકાળ પ્રકાશી રહેશે. યાદ રાખજે કે આજે શિવાજી ત્હારી આ સેવાની કદર બુજ્યા વગર રહેશે નહીં. આના બદલામાં હીંવરી ગામની જાગીર તને યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ ઇનામમાં અપાઈ છે, એમ સમજજે. તે માટેની સનંદ મ્હારી મહોર સિક્કા સાથે આ તૈયાર છે, તે ગ્રહણ કરી, આ એક મ્હોટી દેશસેવા બજાવ" એમ કરી વસ્ત્રમાં વીંટાળેલી સનંદ તેના હાથમાં આપી.

ગોપીનાથનું ચિત્ત સંભ્રમમાં પડયું. એક તરફથી અફઝુલખાનના સેવક તરીકેની ફરજ અને બીજી તરફ સ્વદેશાભિમાન, સ્વધર્માભિમાન તથા વંશપરંપરા મળતી

જાગીર અને તે સાથે હિંદુઓની આવી રીતે બજાવાતી સેવા-એ વિચારોએ તેના મનમાં યુદ્ધ મચાવી મૂકયું, પણ આ યુદ્ધ લાંબુ ચાલ્યું નહીં. અંતે સ્વદેશાભિમાન, સ્વધર્માભિમાનની લાગણી અને વળી વધારામાં પોતાના હાથમાં પકડેલી હાંવરી ગામની સનંદથી ગોપીનાથ જીતાયો ને શિવાજીની સેવા બજાવવા તૈયાર થયો. અને તરત જ "દોસ્તી નિમિત્તે મળી દગો કરી શિવાજીને જીવતો અથવા મુવેલો બિજાપુર કેદ કરી લઈ જવાનો, ખાનના મૂળ ગુપ્ત ઉદ્દેશથી તેણે શિવાજીને માહીતગાર કર્યો. "આ તરતનું લટકતું ભય નિવારવા યોગ્ય ઉપાયો લેવા વિચારો ચલાવ્યા. પણ ગોપીનાથ અફઝુલખાનની ખાસિયતથી સારી રીતે માહિતગાર હોવાથી પ્રતાપગઢ પાસે જ શિવાજીનો મેળાપ કરાવવા ખાનને લલચાવવા, ને શિવાજીની હીમ્મત હોય તો તેને તેના અંગરક્ષકોથી છૂટો પાડવા, તેણે માથે લીધું. શિવાજી તરફ વફાદાર રહેવાના સોગન લીધા અને વધારામાં કહ્યું કે, "હું આપનો હમ્મેશનો દાસ છું, ને સુપ્રત કરેલું કાર્ય નિમકહલાલીથી તથા તન મનથી ન કરું તો મને શ્રીભવાની પૂછે!"

આથી શિવાજીની ખાત્રી થઈ, ગોપીનાથ કહ્યા પ્રમાણે ખાનનો એકાન્ત મેળાપ કરાવે, તો બાકીનું પોતે પૂરું કરવા કબૂલ થયો. પછી પોતાના વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણ કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને બોલાવી મંગાવી, તેને અથ ઇતિ કહ્યું. ને પૂરતો વિચાર કરી એ જ નિર્ણય ઉપર આવી જેવા આવ્યા હતા તેવી રીતે ગુપ્ત છૂટા પડ્યા.

તેમનો ખરો હેતુ છૂપાવવાને નામની કેટલીક મુલાકાત અને તકરારો કરી અને અંતે શિવાજીએ પોતાના એલચી તરીકે કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને ગોપીનાથ સાથે અફઝુલખાન જોડે મંત્ર કરવા વાઈ રવાના કર્યો.

પંતોજી ગોપીનાથે લાગ સાધી અફઝુલખાનને એકાન્તમાં "શિવાજીને લડવાની મરજી નથી, તે ઘણી જ ધાસ્તી રાખે છે અને જો ખાન તેને મળી રક્ષણ માટે ખાત્રી આપે તો શરણ થવા તેને વાંધો નથી. ખાન સાહેબની તેને માફી અપાવવાની તથા બાદશાહ પાસેથી મ્હોટો હુદ્દો અપાવવાની ખરી ઇચ્છા હોય તો પહેલાં જાતે જ કોઈ પણ માણસ સાથે લીધા વગર તેની જોડે એકાન્ત મળી, તેના મનનું શંકા સમાધાન કરે ને તે પછી તેનો હાથ પકડી ભલે બિજાપુર લઈ જાય, ને મદદ માટે યોગ્ય પ્રયાસ કરે. જો ખાન સાહેબ આ વિચારને મળતા થાય તો કિલ્લાના દરવાજા નીચે જગ્યા તૈયાર કરાવી, એક પણ માણસ લીધા વગર શિવાજી આદર સત્કાર કરવાને તૈયાર રહેશે" વિગેરે શબ્દોમાં સમજાવ્યું.

આ સાંભળી શિવાજી દબાયો જોઇ મગરૂબ બની ખાન બહુ ફુલાયો. ને પંતોજીના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, શિવાજીની ઇચ્છાનુસાર તેના કિલ્લા પાસે મળવા કબૂલ થયો. આવી રીતે પંતે શિવાજીને માટે માર્ગ સુલભ કરી આપ્યો. "જરૂર ખાન સાહેબ મુલાકાત વખતે તેના કટ્ટા શત્રુને મુએલો કે જીવતો કેદ પકડવાની કલ્પનામાં ફતેહમંદ થશે, અને શિવાજી વિશે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું, તેટલો તે વીર નથી, પણ નિર્માલ્ય છે," વિગેરે સ્વાદિષ્ટ શબ્દોમાં પંતોજીએ ખાનને આશામાં ને આશામાં હીમ્મત આપ્યા કરી. આખરે ચાર પાંચ દિવસ પછી નજુમીઓ પાસે સીતારાઓની ગતિ જોવડાવી, શુભ મુહૂર્તમાં અફઝુલખાને વાઇથી છાવણી ઉઠાવવા હુકમ આપ્યો, અને બિજાપુર સૈન્યે ઘણી મહેનતથી ભારી તોપખાના સાથે મહાબ-

ભેશ્વર વટાવી, 'રડ ટોંડી' નો ઘાટ ઉતરી કોયનાના કિનારાપર આવી જાવલીથી પારગામ સુધી પથરાઇને પડાવ નાંખ્યો. નજુમીઓએ તથા જોશીઓએ શિવાજી સાથે મેળાપ માટે શુભ મુહૂર્ત જોઈ માર્ગશીર્ષ સુદ ૯ મીની મધ્યાહ્ન ઠરાવી, ને દિવસ નક્કી કર્યાના સમાચાર શિવાજીને પહોંચડાવ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું

શિવાજીનો વાઘનખ અને અફ્ઝુલખાનનો વધ

"दानव आयो दगाकरि जावलि दिग्ध भयारो महामद भार्यो ॥
भूषन बाहुबली सरजाहिसु भेटिवेकों निरशंकपधार्यो ॥
बीछुके घायगिरे अफजुल्लाहि ऊपराहि शिवराज विहार्यो ॥
दावि-यों. बैठ्यो नरिंद्रअरिंद्राहि मानो मयंद गयंद पछार्यो" ॥१॥

અર્થ-"મહા મદનો ભરેલો, ઝેર પાયેલ બાણો લઇને જે બળવાન્ અસુર (મુસલમાન) દગો કરીને આવ્યો. તેને જોઇને ભૂષણ કવિ કહે, બાહુબળવાળો સરજી શિવાજી તેની સામો તેને ભેટવાને નિરભયપણે ગયો; અને સામસામા લડાઇમાં મળતાં જ, બિછુવાનો ઘા લાગવાથી અફ્ઝુલખાન પડ્યો અને તેની ઉપર શિવાજી ચઢી બેઠો. એમ શત્રુના પતિ જે અફ્ઝુલખાન તેને નરિંદ્ર જે શિવાજી તેણે નીચે દબાવીને ઉપર ચઢી બેઠો. પણ શિવાજીનું શરીર કદમાં ન્હાનું અને અફ્ઝુલખાનનું શરીર કદમાં ઘણું જ મ્હોટું હોવાથી એમ શોભે છે કે, જાણે રીંછ હાથીને પછાડીને ઉપર ચઢ્યો હોયની!! એમ લાગે છે." ॥ ૧ ॥

માર્ગશીર્ષ શુકલપક્ષ ૯ મીના પ્રાતઃકાળમાં પ્રતાપગઢમાં સર્વ કોઈ ઉદ્યમમાં લાગી રહ્યા હતા, મધ્યાહ્ન સમયે અફ્ઝુલખાન અને શિવાજીનો મેળાપ થવાનો હતો એટલે તે બાબત દરેક તૈયારી ચાલી રહી હતી. ગઢની નજીકની ધારપર મેળાપને વાસ્તે સુશોભિત ચારે પાસથી ખુલ્લો મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. સ્તંભો ઉપર કીનખાબનું બુટ્ટાદાર કપડું તથા મોતીની ઝાલર અનુપમ તેજ મારી રહ્યાં હતાં. મંડપની અંદરનો ભાગ જરિયાન બુટ્ટાદાર કાપડથી મઢી દીધેલો હતો, સુંવાળી મખમલની કીનખાબની ગાદીઓ તથા ભરત કામના રેશમી જરિયાન તકિયાઓ અને ઉંચો મૂલ્યવાન્ કાશ્મીરી ગલીચો, આ સર્વ મંડપની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. મંડપની આસપાસની ઝાડી કપાવી નાંખી જગ્યા સાફ કરાવી હતી. અફ્ઝુલખાનનો આવવાનો માર્ગ, પણ સાફ કરાવ્યો હતો. દરેક ઝાડી તેમ જ મેળાપની જગ્યાની આસપાસની છૂટી છવાઈ રાખેલી ઝાડીઓ ઘણી જ સંભાળથી પરખાઈ ન શકાય એવી રીતે વધારે ઘીચ બનાવી હતી. આ પ્રમાણે મેળાપની સર્વ તૈયારીઓ થઈ રહી હતી.

કિલ્લામાં સવારમાં શિવાજીની આજ્ઞા સાંભળવા સર્વ સરદારો મુખ્ય કચેરીમાં એકઠા થયા હતા. સર્વને શિવાજીએ પોતાના વિચાર જણાવ્યા. "માતા શ્રી ભવાની અને શંકર આપણા પર પ્રસન્ન છે, શ્રી તુળજા માતાની પૂર્ણ કૃપા છે. મુસલમાનોપર વેર લેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. આનના દિવસ હવે ભરાઈ ચૂકયા છે. મ્હારા

નાશ કરવાના ઇરાદાથી પોતે જ ચાલી ચલાવી સિંહના પંજામાં સપડાયો છે." વિગેરે કહી આખરે બોલ્યો "મ્હારા વ્હાલા સરદારો! આજનું કાર્ય ઘણું મહત્વનું હોઈ ઘણું વિકટ છે. ખાન ઘણો જોરાવર છે. આ મુલાકાતનો અંત શું આવશે, તે કહેવાય એમ નથી. શ્રી ભવાનીની કૃપાથી એ દુષ્ટનો નાશ થશે એ નિર્વિવાદ. પરંતુ ન કરે નારાયણને કદાપિ કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવે ને હું હતો ન હતો થાઉં તો મ્હારા સરદારો આપણું આરંભેલું–આ હિંદુ ધર્મના ઉદ્ધારનું કાર્ય પડતું મૂકશો નહીં. મ્હારી સરદારી હેઠળ જ છો એમ વર્તજો. મુસલમાનોને ફાવવા દેતા નહીં. તમારા ધર્મ માટે, તમારા દેશ માટે પૂરી હીમ્મતથી લડજો. શત્રુઓનો નાશ કરી, અમર કીર્તિ મેળવજો. આ બાળક સંભાજીને તમારા હાથમાં સોંપુ છું. મ્હારા પછી તમારા એ બાળરાજાનું રક્ષણ કરજો. પિતાજીને મ્હારા પ્રણામ કહાવજો અને કહાવજો કે, તમારો પુત્ર દેશના છુટકા માટે લડતો મુઓ છે, શત્રુને પીઠ દાખવી નથી. મોરોપંત! એ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને કાશી ને ગયાજી તરફ અત્યારે ને અત્યારે એવી ભલામણથી રવાના કર કે મ્હારા પંચત્વ પામ્યાના સમાચાર સાંભળે કે, મ્હારા આત્માની શાંતિ માટેની સર્વ ક્રિયા કર્મ કરે. તેમ જ શૃંગને સુવર્ણ બાંધેલી એવી સહસ્ર ગાયો બ્રાહ્મણને દાનમાં આપો. ગરીબ ગુરબાંને પુષ્કળ અન્ન આપી તૃપ્ત કરો. મ્હારા વ્હાલા સરદારો! હું પાછો જીવતો આવીશ કે નહીં તેની મને શંકા છે. મ્હારા તમને સર્વને છેલ્લા રામ રામ છે. આ રાજ્યની ને બાળ સંભાજીની કાળજી મ્હારા પછી તમારે માથે પડશે. હીમ્મત હારતા નહીં. મુસલમાન સાથેનો વિગ્રહ પૂર હોંસથી ચાલુ રાખજો; અને એમ જ સમજજો કે, તમારો રાજા તમારી સાથે જ છે. મ્હારા વીરો! ભીરુ થઈ આજ સુધી મેળવેલી કીર્તિને કલંક લગાડશો નહીં. હું ન આવું તો મ્હારા છેલ્લા રામ રામ સમજજો"........

શિવાજી ગળગળો થઈ ગયો અને તેનાથી વધુ બોલાયું નહીં. તેની વીર આંખોમાંથી અશ્રુ ચમકવા માંડ્યાં. સર્વ રાજસભાનો દેખાવ ગંભીર બન્યો. સર્વ સ્વામિભક્ત સરદારોના ચક્ષુમાંથી અશ્રુની ધાર પડવા માંડી.

તાનાજી નમન કરી બોલ્યો "મહારાજ મ્હારી વિનતિ કહો કે સલાહ માનો પણ આ કાર્યમાં આપે આગળ પડવું નહીં. હું જ આપના વેશમાં અફઝુલખાનને મળીશ તેને મારીશ યા તો મરીશ. મ્હારા જેવા એકના જવાથી શું થવાનું છે? પણ આપ જેવા લાખુંના ખાવંદના જવાથી આખો દેશ, આખી હિંદુ પ્રજા રંડાઈ જશે. આપે આ સાહસમાં આગળ પડવું નહીં અને આપના આ દીન સેવકને જ આ કાર્ય સોંપવું." સર્વ એક મતે તેમ કરવા મરજી દેખાડી. ને ઘણાએ મહારાજને બદલે પોતે ત્યાં જવા આતુરતા દેખાડી.

મહારાજ સર્વને શાંત પાડતો બોલ્યો:–"મ્હારા નિમકહલાલ સરદારો શું તમો એમ ધારો છો કે, શિવાજી ડરે છે? નહીં જ. આ કાર્ય શિવાજીએ જાતે જ કરવું જોઇએ. અફઝુલખાન ચાલી ચલાવી પોતે મને મળવા આવે ને હું તેને ન મળતાં ઘરમાં ભરાઈ બેસું એ બને જ કેમ? હું તેનાથી ડરતો નથી. શ્રી ભવાનીના મ્હારાપર ચારે હાથ છે. મ્હેં હજી કોઈ મ્હોટા ખાનની ભેટ લીધી નથી. આ પહેલી જ ભેટ

અને તે પણ વળી-આપણા ધર્મના, આપણા દેશના, કટ્ટા શત્રુ આપણી પવિત્ર માતાની મૂર્તિનું ખંડન કરનાર-આપણા પવિત્ર પંઢરીનાથને અપવિત્ર કરનાર-દેવોની મૂર્તિનો નાશ કરનાર-ગૌ હત્યારા **અફ્ઝુલખાનની!** હા-એટલુંજ નહીં પણ દગાખોર ખુની-મ્હારા વડીલ બંધુનું ખુન કરનાર-બસ, એ દુષ્ટને તો મ્હારે હાથે જ શિક્ષા કરીશ. એ શિયાળ મને શું કરી શકનાર છે. 'જય ભવાની, જય ભવાની,' શૂરના આવેશમાં **શિવાજીની** મુખમુદ્રા ચમકવા લાગી. સર્વ સરદારોએ **શિવાજીની** વીર હાક ઝીલી લીધી, સર્વ કચેરી, એ વીર હાકથી ગર્જી ઉઠી. સર્વના ચહેરાપર વીરતા છવાઈ રહી. તેમના હસ્તો સમશેરપર પડ્યા. અને સર્વ દેખાવ એવો થઈ રહ્યો કે, **શિવાજીની** આજ્ઞા થાય તો આખા મહમદી દળનો નાશ કરવા ફક્ત એટલા જ સમર્થ ન હોય?

આ પછી તેણે આગળ વધતાં જણાવ્યું કે "**અફ્ઝુલખાન** આપણા પર ચઢી આવ્યો છે. તેમ જ **શ્રી** વર્ધનવાળા બનાવપરથી જંજીરાના સીદી અને **વાડીના સાંવતે** આપણા **કોકણના** પ્રદેશોપર હલ્લો કર્યો છે, અને આપણા **તલા** અને **ગોસાલાના** કિલ્લા **સીદી**એ કબ્જ કર્યા છે. તેમને આગળ વધતા તથા દેશમાં રૈયતને રંજાડતા અટકાવવા. **સંતાજીરાજ** તથા **રઘુનાથરાવને** એક હજાર માણસોની ટુકડીઓ સહિત મોકલ્યા છે. તેઓ અહિંથી પંદર કોસ દૂર છે. તેમને મ્હારૂં અહીં કાંઈ અહિત થાય તો સમાચાર કરવા. **મોરોપંત** અને **જીવાજી સુભાનજી** વિગેરેએ મુખ્ય હયદળ, સૈન્ય લઈ મુસલમાનોની છાવણીની આસપાસ ભરાઈ બેસવું. જ્યાં **અફ્ઝુલખાનનો** રસાલો થોભવાની વકી છે, તે જગ્યાની લગભગમાં **માવલાઓની** ટુકડી સહિત **નેતાજી પાલકરે** ગુપ્ત રહેવું. **ખંડોજી, પિલાજી**એ મેળાપના મંડપની આસપાસ છૂટે છૂટે ભરાઈ રહેવું. કિલ્લાની સર્વ તોપોનાં મ્હોડાં મુસલમાની છાવણી તરફ ફેરવવાં અને **ખંડોજી**, જેવો **ખાન**ને પડતો દેખે કે તરત જ રણશિંગડું ફુંકે. રણશિંગડાના અવાજની નિશાની સમજી **નેતાજી**એ **ખાન**ના રસાલાપર તુટી પડવું અને **શિવાજીની** સહીસલામતી માટે કિલ્લામાંથી તરત જ ઉપલો પ્રકાર દૃષ્ટિએ પડતાં જ, તોપના પાંચ અવાજો કરવા. **મોરોપંતે બિજાપુરના** સૈન્ય ઉપર એકદમ હલ્લો કરવાની એ નિશાની સમજવી. અને કિલ્લામાંથી સાથે લાગો તોપોનો મારો મુસલમાની છાવણીપર શરુ કરવો. થયેલા કોલકરાર પ્રમાણે અંગરક્ષક તરીકે **તાનાજી**એ **શિવાજી** સાથે જવું વિગેરે **ખાન**ને ભેટવા જતાં પહેલાં તૈયારીઓ કરી.

હવે આ તરફ પ્રભાતમાં **અફ્ઝુલખાને** ઉઠતાં નિમાજ વિગેરે કરી તૈયારી કરવા માંડી. લશ્કરમાંથી ચુંટી કાઢેલા પંદરસો સ્વારોનો રસાલો અને પોતાના માનિતા અંગરક્ષક **સૈયદ બંદુ**ને સાથે લીધો. **શિવાજી** મરકટ પોતાને શું કરવાનો છે, એક ઝપાટામાં મારી તેનું શિર લઈ પાછા ફરીશું-વધુ ગડબડ થાય તો પંદરસો વીરો તૈયાર છે. અરે **શિવાજી** મરતાં જ તે મરાઠાઓના હાંજા ગબડી જશે. તેના શા ભાર છે? કે મ્હારા જેવા પહેલવાનની સાથે ચું ચાં કરી શકે! એ ચુવાથી શું થનાર છે? આજ તેનો કાળ આવી લાગ્યો છે, વિગેરે અનેક વિચારોથી **ખાન** મસ્ત બન્યો. તેની તો ખાતરી જ હતી કે, **શિવાજી**ને મારી વિજયી થઈ, પોતે પાછો ફરશે, **શિવાજી** જેવો ચાલાક નર કેવી રીતે પોતાની જાળમાં ફસાયો! આ સર્વ વિચારથી પોતે ખડખડ હસ્યો. અને

વિજય મળવાના નાદથી ફુલાયો. પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવી, શિવાજીને અંજાવવા તેણે ઉંચી ઝીણી મજલીનનો જામો પહેર્યો, તે ઉપર હીરાનો કંડો અને કમરે શમશેર બાંધી ને પેટમાં કટાર ખોશી. પાઘડીપર બાદશાહે આપેલો મોતીનો તુરો ખોશ્યો; અને શિવાજીનો નાશ કરવાની ઉમેદમાં શુભ ચોઘડીએ હાથીપર બેસી, પંદરસો માણસોના રસાલા સાથે અફઝુલખાન પ્રતાપગઢ તરફ નીકળ્યો. તેનો મંત્રી પંતોજી ગોપીનાથ તેને ચઢાવતો તેની સાથે હતો.

પ્રતાપગઢ જવાનો માર્ગ સાંકડો અને અતિશય ચઢાવવાળો હોવાથી ખાનનો હાથી ચઢી શકયો નહીં. આખરે ખાનને નીચે ઉતરવું પડયું; "અને શિવાજીનો પોતાનો હાથી ચઢી શકતો નથી, માટે તેણે કિલ્લાની તળેટીએ મળવા આવવું એમ કહાવ્યું." ઉત્તરમાં શિવાજીએ કહાવી મોકલ્યું કે "મેળાપ માટે મંડપ વિગેરેની તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે. તેમ જ શિવાજી થયેલી સરત મુજબ નીચે આવી શકશે નહીં." આ ઉપરથી પ્રથમની ગોઠવણ કાયમ રહી અને ખાનને પાલખીમાં બેસી ઉપર જવું પડયું. માર્ગપર ચઢતાં ખાનને તેમ જ તેના રસાલાને માર્ગની આસપાસની ઝાડીઓ જીવતી છે અને દરેક ઝાડીમાં માવલાઓ છુપાયલા પડ્યા છે, તેની ખબર રહી નહીં. તેઓ ફતેહની હોંસમાં ઉલટથી પોતાનો માર્ગ કાપે જતા હતા. મ્હોટા રસાલાથી શિવાજી ડરી જશે વિગેરે પંતોજીના કહેવાથી રસાલો મંડપથી થોડે દૂર, તીરનો મારો ચાલી શકે એટલે અંતરે થોભવા ખાને હુકમ આપી, કરાર મુજબ પોતાના હથિયારબંધ અંગરક્ષક સૈયદ બંદુને તેમ જ ગોપીનાથ પંતને સાથે રાખી ખાન મંડપ તરફ પાલખીમાં ચાલ્યો. મંડપના દ્વારપર તેનો આદરસત્કાર કરવા કૃષ્ણાજી ભાસ્કર અને બે હજુરિયા ઉભા હતા. ખાનને નીચા નમી સલામ કરી ઘણા જ માન સહિત ગાદીપર બેસાડ્યા, અને શિવાજી મહારાજને ખબર કરવા હજુરિયાને મોકલ્યો. મંડપની શોભા નીરખી ખાન મનમાં ઘણો જ બળવા લાગ્યો; અને શિવાજી જેવો એક સાધારણ સરદાર બાદશાહ જેવો ભવ્ય શમિયાનો કરે, એ ઠીક નહિ. એનો તો હવે જલદીથી નાશ થવો જોઇએ, એમ મનમાં લાવ્યો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કર અને ગોપીનાથ પંત હાથ જોડી તેની સ્તુતિ કરતા ઉભા હતા. સૈયદ બંદુ પાસે હોવાથી શિવાજી ડરશે વિગેરે કહી તેને થોડે દૂર ઉભો રાખ્યો.

ખાન મંડપમાં આવી, પોતાની રાહ જોતો બેઠો છે, એમ શિવાજીને ખબર થતાં શિવાજી મળવા જવા સજ થયો. તેણે રેશમી સુરવાળ ચઢાવી, અંગપર સાંકળીવાળું ચીલખત પહેરી ઉપર સાદો ઝભો પહેર્યો. મસ્તક ઉપર શિરસ્ત્રાણ મૂકી, તે ઉપર પાઘડી રાખી હતી. જમણા હાથની બાંહમાં બીછવો છુપાવ્યો, ને ડાબા હાથના પંજામાં વાઘનખ પહેર્યાં. તાનાજીને સાથે લીધો. તેની કમરે બે તલવારો લટકાવી હતી. હાજર રહેલા સરદારોને ઉતાવળમાં ભેટી છેલ્લા રામ રામ કરી સંભાજીની પુનઃ ભલામણ કરી, માતુશ્રી જીજાઇ બાઈ સાહેબને અવાસે જઈ તેમને પગે પડ્યો.

"માતા, જાઉં છું. ખાનને મળવા જાઉં છું. પાછો ન ફરું તો આ સંભાજીને સંભાળજો." આટલું કહેતાં સાદ રુંધાયો, નેત્રમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં, માતાની છાતી ભરાઈ આવી, તે ગદ્દગદ કંઠે બોલી ઉઠી. "શિવબા! તું હજુ ન જાય તો

સારું. મુસલમાન બે ઈમાન છે. તેનો ભરોંસો કેવો! તે જરૂર દગો કરશે. પુત્ર! વળી ખાન જોરાવર છે, ને તેણે આખું કર્ણાટક હલાવી નાંખ્યું છે."

"માતા મને તેનો ડર નથી. હું તમારે પેટે જન્મ્યો છું, એણે કર્ણાટક હલાવ્યું છે, તો હું તેને હલાવીશ. તેનું શિર લઈ આવું છું. માતા! મ્હેં હજી આટલી ઉમરમાં આવા કોઇની ભેટ લીધી નથી. આટલી આજ્ઞા આપો! અફઝુલખાન આવ્યો છે, દેવોના હાલ કર્યા છે, તેને શિક્ષા કરવી છે. શ્રી ભવાનીને આ બત્રીસ દાંતનો બકરો ચઢાવવો છે, ભદ્રકાળી કોપી છે, તેને બળી આપવો જોઇએ, માતા, આજ્ઞા આપો!"

પોતાના પુત્રની જવા માટેની સ્વેચ્છા તથા નિડરતા જોઈ, માતાએ આશીર્વાદ આપ્યો "બેટા, સુખે જા, ફતેહ કર. શિવબા, હુશિયારીથી કામ કરજે. શ્રી ભવાનીનો ત્હારાપર હાથ છે. ત્હારો વાંકો વાળ પણ થશે નહીં. ઘણું જીવો ને દિન પ્રતિદિન ચઢતી કળા થાવ. લે આ શકુનમાં યશની બીડી. પુત્ર ત્હારી માતાની કુખ લજવીશ નહીં. ભાઈ! સંભાજીનું વેર લેજે! જા ફતેહ કર" માતુશ્રીના આશીર્વાદ માથે ચઢાવી યશની બીડીને શિરોવંદન કરી, પાઘડીમાં ખોશી. જીજાઉ બાઇએ તેનાં ઓવારણાં લીધાં ને શિવાજી તેને પુનઃ ચરણમાં પડી આશિષ સાથે બ્હાર નીકળ્યો. શ્રી ભવાનીને મંદિરે ગયો, ને ધ્યાન ધરી બોલ્યો "માજી, ત્હારી કૃપાથી આજ ત્હારું વેર લઈ, અફઝુલખાન બકરાનો ભોગ આપીશ, પણ એ સર્વ ત્હારી સહાયતાથી!" શંકરનું તથા ભગવતીનું ધ્યાન ધરી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી તાનાજી સાથે મંડપ તરફ શિવાજી ચાલ્યો.

અહીં મંડપમાં શિવાજીની રાહ જોતો ખાન ઉતાવળ કરતો હતો એટલામાં એક માવલાએ શિવાજી આવે છે એમ ખબર આપી. તરત જ ગોપીનાથ તથા કૃષ્ણાજી ભાસ્કર સામે દરવાજા સુધી લેવા ગયા. ને મહારાજાને નીચા વળી નમન કર્યું. ખાન પણ ઉઠી બે ત્રણ ડગલાં સામે આવ્યો. તાનાજીની કમરે બે તલવાર દીઠી પણ ઘણીવાર મરાઠાઓ તે વખતમાં કમરે બે તલવાર રાખતા હતા તેથી કોઇએ વાંધો ઉઠાવ્યો નહીં. તાનાજી સૈયદ બંદુથી થોડે દૂર ઉભો રહ્યો. ગોપીનાથે શિવાજીની ઓળખાણ કરાવી. ને ખાન તથા શિવાજી રીવાજ મુજબ એક બીજાને ભેટ્યા. ખાન ભેટવામાં દગો રમશે એ શિવાજી સારી રીતે જાણતો હોવાથી તે સાવચેત રહ્યો. ભેટતાં જ અફઝુલખાને શિવાજીનું મસ્તક પોતાના પડખામાં દબાવ્યું ને મ્યાનમાંથી શમશેર કાઢી તેના શિરપર જોરથી ઘા કર્યો. પણ શિરસ્ત્રાણપર અથડાઇને ખણખણ કરતો અવાજ થયો ને આ ફટકાની કાંઈ પણ અસર થઈ નહીં. આ બધું એક પલકારામાં બન્યું.

બીજી જ પળે અને વિદ્યુતના વેગ જેટલી ત્વરાથી 'દુષ્ટ, દગાખોર,' બોલતા છેડાયલા શિવાજીએ સિંહના બચ્ચાની માફક ખાનની બાથમાંથી બળ કરી છૂટા થતાં જ ડાબા હાથમાં પહેરેલા "વાઘનખ" તેના પેટમાં ખોશી તેનાં આંતરડાં બ્હાર ખેંચી કહાડતાં નૃસિંહ અવતારનું સ્મરણ કરાવ્યું અને જમણા હાથમાં રાખેલો બીછવો તેની છાતીમાં ભોકતાં "યા અલ્લાહ, દગો" એમ બોલતો ખાન જમીનપર તુટી પડ્યો.

ને શિવાજીને મારવા કરેલ છટકાનો આવી રીતે ભોગ થઈ પડ્યો. પડતા ખાનના હાથમાંથી તલવાર ખુંચી લઈ શિવાજી એકદમ મંડપ બહાર આવ્યો. તાનાજીએ સૈયદ બંદુને શરણ થવા કહ્યું, પણ તેણે માન્યું નહીં; અને વીરતાથી લડતાં તાનાજીની અસિનો ભોગ થઈ પડ્યો.

"वैर कियो शिव चाहत हो तबलों अरि बाह्यो कटार कठेठोः ।
योंहि मलेच्छहि छोडै नही सरजा मनतापर रोषमैं पेठोः ।
भूषन क्यौं अफजुल्लबचैं हठ पायके सिंहको पायडमेठो ।
बीछुके घाव धौ क्यौंह धराक हे तापर धाय धराधर बैठोः" ॥१॥

અર્થ-"શિવાજી પ્રથમ અફ્ઝુલખાનની મુલાકાત વખતે તેની સાથે કેમ વાંધો પાડીને વેર કરવું તે વિચારમાં હતો. એટલામાં તો તે દુશ્મને પ્રથમ મળતાં જ શિવાજીપર કઠોર કટારનો ઘા કર્યો; એમ જોર બતાવવાથી મ્લેચ્છને છોડે નહીં પણ ઉલટો સરજા (શિવાજી) મનમાં તેની પર રીસે ભરાણો. કેમકે હઠ કરીને સૂતા સિંહનો પગ પકડીને તાણ્યો તેથી ભૂષણ કવિ કહે હવે તે અફ્ઝુલખાન કેમ બચે. અર્થાત્ અફ્ઝુલખાનનો ઘા બચાવીને શિવાજીએ અફ્ઝુલખાનપર બિછુવાનો જોરથી એવો તો ઘા કર્યો કે તે બિછુવો, અફ્ઝુલખાન અને પૃથ્વીને છેદીને કોણ જાણે કેમ ધડાક થઇને ધાઇને ધરાધર જે શેષનાગ તેના માથાપર થઇને બેઠો" ॥ ૧ ॥

ભોઇઓએ આ પ્રકાર જોયો કે તરત જ મંડપમાં દોડ્યા. તાનાજીનું તો લડવામાં ધ્યાન રોકાયું હતું; અને અહીં મરણને કાંઠે પડેલા તરફડિયાં મારતા ખાનને ભોઇઓએ ઉપાડી પાલખીમાં નાંખી, નાસી જવાની તૈયારી કરી, પણ સર્વ પૂર્ણ થયું હતું-નિશાની અપાઈ ગઈ હતી. ઝાડિયોમાંથી નેતાજી પાલકરે હલ્લો કરી, અફ્ઝુલખાનના રસાલાને ઘેરી લઈ, તેનો નાશ કરવો શરુ કર્યો હતો. થોડી વારમાં પૂર ભભકામાં વિજયની આશામાં આવેલા રસાલાનો ઘાણ નીકળી ગયો.

મંડપની જગ્યાએ ખંડોજી અને બીજા સરદારો આવી પહોંચ્યા. પાલખી છોડતાં ભોઇઓ પોતાનો જીવ બચાવવામાં પડ્યા. મરતા ખાનનું ડોકું કાપી, તેઓ કિલ્લામાં લઈ ગયા. કિલ્લાને દરવાજે અફ્ઝુલખાનનું ડોકું લટકાવ્યું, અને ભવાની માતાને આવી રીતે ખાનનો ભોગ આપી શાંત કરી માતાનું વેર વાળ્યું.

અફ્ઝુલખાન પડ્યો કે નિશાની અપાઈ, કિલ્લામાંથી ધડુક ધડુક કરતી તોપના પાંચ અવાજ થયા. મોરો ત્રિમળ પિંગળેની સરદારી હેઠળ માવળાઓનું બનેલું હયદળ અને પાયદળ પોતાની છુપાવાની ઝાડિયોમાંથી ચોમેરથી વિજય ઘોષ કરતું ઓચીંતું નીકળી આવ્યું.

ખાનનો નિઃસંશય વિજય થશે, એવી ધારણાથી બિજાપુરી સૈન્ય નિષ્ફીકર હોઈ અવ્યસ્થિત પડયું હતું, અને તેના સરદારો પણ શિવાજીને જીવતો અગર મરણ પામેલો લઈ થોડા સમયમાં ખાન આવશે, એવી આશામાં નિર્ભય થઈ અસાવધ રહ્યા હતા. તેવામાં અણચિંતવ્યા માવળાઓ 'જય ભવાની, જય શિવાજી,' 'હર હર મહાદેવ'ની વીર ગર્જના કરતા મુસલમાનો પર ચા હોમ કરી તુટી પડ્યા. અસાવધ શત્રુદળ ગભરાટમાં પડી પ્રાણ બચાવવા નાશ ભાગ કરવામાં પડયું. મ્હોટું હયદળ,

પાયદળ અને તોપખાનું પીગળી જઈ ફતેહમંદ મરાઠા સરદારોનું ભોગ થઈ પડ્યું. શિવાજી તરત જ પોતાના સૈન્યમાં આવી મળ્યો ને જે કોઈ હથિયાર મૂકી શરણ થાય તેને ન મારવાનો હુકમ ફેરવ્યો.

ફતેહની ઉમેદમાં આવેલું બિજાપુરી સૈન્ય આમ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. ઘણાઓ મરાયા, કેટલાક નાસી ગયા, ઘણાઓ કેદ પકડાયા. કેટલા મ્હોટા મ્હોટા મરાઠા સરદારો કેદ થયા. ખાન પડ્યાના તેમ છાવણીપર મરાઠાના હલ્લાના સમાચાર મળવા સાથે જ ફાજલખાન વેશ બદલી પોતાની મા તથા પત્નીને લઈ દસ પંદર માણસો સાથે નાસી છૂટયો. લાંબાજી ભોંસલે, ઝુંજારરાવ ઘાડગે વિગેરે કેદ પકડાયલા નામાંકિત સરદારોને માન સાથે પ્રતાપગઢ મોકલાવી આપ્યા. મરાઠાનું કેટલું સૈન્ય નાસી ગયેલાની પાછળ પડ્યું.

અફઝુલખાનની માલખજાના સાથે આખી છાવણી આમ શિવાજીના હાથમાં આવી. ૬૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડા, ૧૨૦૦ ઉંટ, ૨૦૦ કાપડના તાકા, ૭૦૦,૦૦૦ નગદ રૂપિયા, એ શિવાય લાખો રૂપિયાનું ઝવેરાત, સોનું તથા મ્હોરો, હુન વિગેરે ને આખું તોપખાનું શિવાજીના હાથમાં આવ્યું. નાસી ગયેલા ઘણાખરા માણસોને જંગલમાંથી રખડતા કંગાળ સ્થિતિમાં પકડી લાવવામાં આવ્યા પણ તેમની તરફ શિવાજી ઘણી માયાથી વર્ત્યો, એથી ઘણા કેદીઓ શિવાજીની સેવામાં રહેવા લલચાયા. શાહજીનો ખાસ મિત્ર અને બિજાપુરનો પ્રખ્યાત સરદાર ઝુંજારરાવ ઘાડગેને પોતાની પાસે રહેવાનો અત્યાગ્રહ કર્યો. પરન્તુ તેમ ના પાડ્યાથી પોષાક વિગેરે ભેટો આપી, પૂર માન સહિત બિજાપુર મોકલી આપ્યા.

બીજે દિવસે ખાનના ધડને મંડપથી થોડે વારને છેટે યોગ્ય માન સાથે દાટયું ને તે ઉપર સારી કબર ચણાવવા હુકમ આપ્યો. તેના વફાદાર અંગરક્ષક સૈયદ બંદુને તેની પડોશમાં દાટયો. અફઝુલખાનનું મસ્તક શ્રી ભવાનીની સામે દાટી, તે ઉપર બુરજ ચણાવ્યો. ને આ યુદ્ધના સ્મરણ તરીકે તેનું નામ અફઝુલ અથવા અબદુલ્લા બુરજ આપ્યું કે જે નામ હજી પણ પ્રસિદ્ધિમાં છે.

કેદ થયેલા સીપાઇઓમાંથી જેની રહેવાની મરજી હતી તેને સેવામાં રાખ્યા ને બાકીનાને મુક્ત કર્યા. પોતાના તેમ જ શત્રુ સૈન્યના ઘવાયલા માણસોને દીલાસો આપી, તેમની બહાદુરીનાં વખાણ કરી, પચ્ચીસથી તે બસો સુધીની હોન લાયકાત પ્રમાણે દરેકને બક્ષીસ કરી ને તેમની સારવારને માટે બંદોબસ્ત કર્યો. કેદ થયેલા સરદારોને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે પોષાકો આપી કદર બુજવામાં આવી. જે સીપાઈઓ તથા સરદારોની ઇચ્છા પોતાને ત્યાં સેવા કરવાની હતી, તેમને નોકરીમાં રાખ્યા ને બીજાઓને બિજાપુર મોકલાવી આપ્યા.

વિજય હર્ષનો મહાસાગર ચારે બાજુએથી ઉછળવા માંડ્યો. શિવાજી મહારાજ અવતારી પુરુષ મનાવા લાગ્યા. તેની કીર્ત્તિ ચોમેર ગવાઈ રહી, બિજાપુરના સૈન્યની આમ દુર્દશા થઈ, હિંદુઓનાં પવિત્ર દેહરાનું વેર શિવાજીએ લીધું. માતાને પ્રસન્ન કરી. ભવાનીને પગે લાગ્યો અને "માજી, વિશ્વજનની! આ સર્વ ત્હારો પ્રતાપ!" એમ ઓષ્ટમાંથી શબ્દ પસાર થયા.

સઘળું શાંત થતાં શિવાજીએ મોરોપંતને તેના ભાઇને છોડાવવા, તેમ પન્હાલાનો કિલ્લો સર કરવા મ્હોટા સૈન્ય સાથે નીકળવા ફરમાવ્યું. તન્ના, ગોસાલાના કિલ્લા લેવા તથા સીદિઓ અને સાવંતોને પાછા હઠાવવાના ઇરાદાથી અગાઉથી મોકલાવેલા સંતાજી તથા રઘુનાથરાવને મદદ કરવા માટે ખંડેરાવને સાથે રાખી, પોતે ત્રણસો માણસોની ટુકડી સહિત કોકણમાં કુચ કરી; અને તાનાજીને પાંચ હજારના સૈન્ય સાથે તરત પાછળ કુમકે આવવા હુકમ કર્યો.

—✻—

પ્રકરણ ૧૬ મું
પ્રેમમુદ્રિકા

એક દિવસ સંધ્યાના રંગથી લાલ થયેલો ચંદ્રમા પશ્ચિમ સમુદ્રના તટ ઉપર ઉતરતો હતો. વૃદ્ધ મૃગના વાળ જેવો શ્વેત દિશાઓનો સમૂહ વિસ્તીર્ણ થતો જતો હતો. ગગનતલ ઉપરના પુષ્પસમૂહ જેવો તારાગણ સૂર્યના ફેંકાતા તેજવંત કિરણોથી અસ્ત થતો હતો. રાત્રિને અંતે શીતલ થયેલો પવન મંદમંદ વાતો હતો. જ્યારે ભગવાન્ સૂર્યનારાયણનાં મંદમંદ રક્તબિંદુની પેઠે લાલ કિરણો વનવૃક્ષની ટાચ-પર પ્રકાશ ફેંકી રહ્યાં હતાં.

ઝુપડાંઓમાંથી નીકળતો ધુમાડો વર્તુલ આકારમાં આકાશ તરફ જતો હતો, મનુષ્ય રાત્રિની અંધકારનિદ્રાનો પરિત્યાગ કરી પોતાના ક્રમમાર્ગમાં લાગી રહ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓનાં વૃંદ જલપાત્ર માથે મૂકી વાર્તાવિનોદ કરતાં તો કોઈ એકાકી સ્વગૃહ તરફ જવાની ગતિમાં હતાં. આવા દેખાવ સાથે સૂર્યગઢમાં પ્રભાતસમય થયો.

આ સમયે સૂરેશ્વરની ગુફામાં પોતાના ધ્યાનમાં લીન થઈ ચંદ્રાબાઈ બેઠી હતી; ધ્યાનમુક્ત થતાં આંખનાં પોપચાં અર્ધ ઉઘડતાં પોતાસન્મુખ રેશમી દોરીથી બાંધેલ પત્રિકા સાથે હીરા જડિત સુવર્ણ મુદ્રિકા પડેલી દીઠી. પત્રિકાના શિરોભાગમાં માત્ર "આ ચંદ્રાબાઈ માટે છે" એવા શબ્દો લખેલા વાંચ્યા. પત્રિકા ઉકેલતાં તેને નીચે પ્રમાણે લખાણ દૃષ્ટિગોચર થયું.

"આ મુદ્રિકા મ્હારી જોડે લગ્ન ગાંઠથી બંધાવાની પ્રતીતિ દાખલ રઘુનાથે મને આપી હતી. પરંતુ તેનું વચન પૂરું કરતાં હું આ વીંટી પાછી ફેરવું છું. તેનું હૃદય જેણે જિત્યું છે, તેના પ્રતિ આ મુદ્રિકા મોકલી તેના આપનારને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરું છું. અરે! ઈંદિરા માટે એક અશ્રુબિંદુ કે નિઃશ્વાસ પણ ન નાંખતાં ત્હારા પ્રિયતમ જોડે જોડાઈ સુખી થા. એવી આ નિર્ભાગિણી ઈંદિરાની આશિષ છે!"

સાનંદાશ્ચર્યનો માત્ર એક જ ભભુકો ચંદ્રાબાઇના કાળા ચક્ષુમાંથી નીકળ્યો. પણ તરત જ તે શરમમાં સમાઈ ગયો. પળવારમાં તેની વિરક્તતાએ પોતાની સત્તા પાછી ફેલાવતાં એક પળ માટે પણ થયેલા આ મનોવિકારને ઠપકો આપવા લાગી. હૃદય સાથે વાત કરતી હોય એમ બોલી; " મ્હારી સ્થિતિને ન છાજતા વિચાર! દૂર થા! તે નિર્દોષ બાળાની સર્વ આશાઓ નષ્ટ કરતો એક પળ માત્ર પણ આનંદી ખ્યાલનો ઉડેલો ધબકારો કેટલો બધો સ્વાર્થી, તુચ્છ અને ધિક્કારપાત્ર છે. ઈંદિરા! તું નિરાશ

ન થા! મ્હારો પ્રેમ અચળ છે. રઘુનાથ તને જ પરણશે. તને આશાભંગ કરી ચંદ્રા આવું થવા દેનાર નથી. કૃતઘ્ની મનુષ્ય અને ઠગાયલી કુમારિકાની પ્રેમબંધન મુદ્રિકા! તું અત્રે ભૂલી પડી છે. ત્હારું તેજ આ સ્થળે બીજા હૃદયને આશાવંત બનાવશે, એમ ધારીશ નહીં. હે લલચાવનારી ચિત્ર વિચિત્ર ભભકાદાર વીંટી! અહીં જ્યાં સંસારી વિચારો દબાઇને પડ્યા છે, જ્યાં સંસારી જાહોજલાલી હીણી-હલકી થઈ ડૂબી ગઈ છે, ત્યાં શાંતતાથી તું પડી રહેશે." એમ કહી તે વીંટી પૂજાની મૂર્ત્તિનાં ચરણપાસે મૂકી.

"આ વીંટીનો માલિક ઘણે દૂર છે, છતાં આ સ્થળે શી રીતે આવી પડી? કોણ લાવ્યું હશે! લાવનાર આવો જાપ્તો છતાં શી રીતે આવ્યો હશે?" વિગેરે પ્રશ્નોનો ખુલાસો ન થતાં તેણે દાસીને બુમ મારી:--

"રાધા અહીં આવ? આજે મને કાંઈ વ્હેમ પડ્યો છે. આજે પ્રભાતે કોણ આવ્યું હતું?"

"બાઈ સાહેબ, બીજું કોઈ નથી આવ્યું કે ગયું. માત્ર આપના ભાઇએ આપની સેવામાં મૂકી ગયેલા મુંગા છોકરાને સ્હેજ સ્હાજ મળસ્કું થતાં અહીંથી ઝડપથી પસાર થતાં જોયો હતો, તેનું મુખ ઉતરી ગયું હતું ને તેના ગાલપરથી ગળતાં ટીપાંથી લાગ્યું કે, તે રડતો હશે, પરન્તુ ઘણી ખરી તેની આવી સુરત દીઠેલી, એટલે તે ઉપર મ્હેં વિશેષ ધ્યાન આપ્યું નહીં."

ધૂળથી ઢંકાયલું રત્ન જેમ પવનથી ધૂળ નીકળી જવાથી પોતાનો પ્રકાશ આપે છે, તેમ ચંદ્રાબાઇના મગજમાં સત્ય વાત સમજાઈ. "મુંગો છોકરો તે જ ઇંદિરા. એમાં બીલકુલ શંકા નથી. તેનો મુંગો શોક, તેની આકૃતિ, તેનો મૂઢ મર્મ દેખાડે છે કે, તે જ વીંટી પત્રિકા સાથે નાંખી ચાલી ગઈ હશે, એમ મ્હારી કલ્પના છે. કારણ આજ આવે પંદર દિવસ થયા તોપણ મ્હારાથી દૂર ને દૂર રહેવા પ્રયાસ કરતી હતી. મ્હેં એને ઘણીવાર એકલી બેઠી બેઠી રડતી જોઈ છે. તેના મનમાં અંતે એમ વિચાર આવ્યો હશે કે, રઘુનાથ મને જ ચાહે છે અને પોતે આડ ખીલીરૂપે નડે છે.' તેથી મને સુખી કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના પ્રેમનો ભોગ આપી આ માર્ગ લીધો હશે. પણ એની એ ધારણા ખોટી છે. ઇંદિરા! એ રઘુનાથ તને જ પરણશે. મ્હેં તો સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. તું ગભરા નહીં." પળ વારમાં આ સર્વ વિચારનું સમુદ્રમંથન થયું અને રાધાને સંબોધી તે મુંગા છોકરાને સત્વર તેડી લાવવા કહ્યું.

થોડીવાર પછી રાધા ગાભરી ગાભરી આવી કહેવા લાગી; "બાઈ સાહેબ, બાઈ સાહેબ, ઘણી શોધ ખોળ કરી, પણ તે છોકરાનો પત્તો જ નથી. આખા મહેલમાં, મંદિરમાં, નોકર ચાકરની કોટડીમાં, સર્વ જગ્યાએ ખુણે ખોચરે તપાસ કરી, પણ કયાંઈ જડતો નથી. તે આવી રીતે કોઈ દિવસ બ્હાર જતો નહોતો. કાંઈ ખબર પડતી નથી.

ચંદ્રા હવે ખરેખરી ચેતી ગઈ. નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલી; "અરેરે મ્હેં ધાર્યું જ હતું. રાધા! હવે તે છોકરાનો પત્તો મળશે નહીં. છતાં અરણ્યમાં માણસ દોડાવી તપાસ કરાવ ને નીલકંઠ મહારાજને સત્વર મોકલતી જા."

થોડી વારમાં ગુફામાં દાખલ થતાંની સાથે મહારાજને ચંદ્રાબાઇએ કહ્યું, "મહારાજ! તમે સત્વર પ્રતાપગઢ જઈ ભાઇને કહો કે, શિવાજી મહારાજનો માનીતો મુંગો છોકરો કે જે તમો મૂકી ગયા હતા, તે ખોવાયો છે. ઘણી શોધ કરી પણ જડતો નથી. માણસો વધારે શોધને માટે દોડાવ્યા છે. આ સંદેશો લઈ જેમ બને તેમ જલદી ભાઇને મળો ને વધારેમાં કહેજો કે, તોફાન શાંત થતાં તમારી બહેન તમને મળવા પ્રતાપગઢ આવશે."

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે ચંદ્રાબાઇની આજ્ઞા મુજબ પ્રતાપગઢનો રસ્તો લીધો.

* * * *

કોકણના ડુંગરાઉ પ્રદેશની પાછળ સમુદ્રમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલા, રતાશ મારતા કિરણ જાળવાળા જળશય્યા કરતા સૂર્યે એ પ્રદેશને આનંદનો આભાસ દેખાડતી સુરખી આણી. કિરણોનો પ્રકાશ ઝાંખો ઝાંખો પર્વતોની ને વૃક્ષોની ટોંચપર પડતો હતો. પક્ષીઓ પોતાના માળા તરફ જવાની તૈયારીમાં હતાં. તેજ સમયે તલાગઢની પૂર્વે આશરે દશેક માઇલપર આવેલી સુંદર ઘોડનદીનો કિનારો અનેક કોલાહલના અવાજોથી ગાજી રહ્યો હતો. કિનારાપરથી શિવાજીના માવલાઓની દૃષ્ટિ પશ્ચિમમાં ઝાંખા પ્રકાશમાં આછા દેખાતા તલાગઢ તરફ ડોકીયાં કરતી હતી. સૂર્ય અસ્ત થતાં સંધ્યાની છાય વધારે ને વધારે ગાઢી બનતી ગઈ અને સર્વ પ્રદેશ ઝાંખો ને ઝાંખો થતો આશમાની રંગ પકડતો ગયો. ચંદ્રાબાઇના મોકલેલા બ્રાહ્મણને પ્રતાપગઢ તરફ જતાં માર્ગમાં શિવાજી મહારાજ તલાગઢ તરફ ગયા છે, એમ ખબર મળતાં ખંડેરાવ પણ તેમની સાથે જ હશે, એમ ધારી તેણે તે તરફનો માર્ગ લીધો; અને ચાલતાં ચાલતાં લડાઈ માટે તૈયારી કરતા લડવઇઆઓ, મુસાફરી માટે તૈયાર થયેલાં ખંખારતા ઘોડાઓ, ઝબકતા ભાલાઓ, ચળકતા કુહાડાઓ ને શમશેર વચ્ચે તે આવી પહોંચ્યો.

લડાઈ માટે ઉન્મુખ ભયંકર ટોળીની મેદિનીમાંથી માર્ગ કાપતો નીલકંઠ શિવાજી મહારાજ પાસે ઉભેલા ખંડેરાવ પાસે આવી ઉભો. રઘુનાથરાવ ને સંતાજીરાવ પણ આ વખતે મહારાજની પાસે જ હતા. આ સર્વેનાં ચક્ષુઓ તલાગઢ તરફ ખેંચાયલાં હતાં. સેવકો તેમના ઘોડાઓ સજ્જ કરી લગામ પકડી રાખી થોડે દૂર ઉભા હતા. તે રાત્રિએ કાંઈ નવા જૂની થવાની છે, એનાં ચિહ્નો સર્વેના ચ્હેરાપર સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

વૃદ્ધ નીલકંઠે જય 'જયકાર થાવ' એમ આશીર્વાદ આપ્યા. મહારાજની તેનાપર દૃષ્ટિ પડતાં પૂછયું "કેમ મહારાજ! યુદ્ધ માટે આગળ વધીએ, તે પૂર્વે આશીષ આપવા આવ્યા છો કે!"

મહારાજ! એક વફાદાર રૈયત તરીકે આપને આશીર્વાદ આપવા, એ મ્હારી ફરજ છે. પણ હાલ તો મ્હારા સરદાર ખંડેરાવજીને તેમની બહેન ચંદ્રાબાઈ સાહેબે કહેવડાવેલો સંદેશો પહોંચાડવા આવ્યો છું.'

એટલું કહી ખંડેરાવને બાજુપર બોલાવી, ચંદ્રાબાઇનો અથ ઇતિ સંદેશો જણાવ્યો. સંદેશો સાંભળતાં તેનું મુખ મ્લાન થઈ ગયું. ચિંતાની રેખા મુખમુદ્રાપર

થવા લાગી. શું! નાશી ગયો? એમ બડબડતો મહારાજ પાસે આવી મંદસ્વરમાં બોલ્યોઃ—

"સરકાર! ક્ષમા કરો. આ દીન સેવકનો ગંભીર ગુન્હો થયો છે. કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી. આપે આ કમનસીબની બહેનની તહેનાતમાં રાખવા જે મુંગો આપ્યો હતો, તે ગઈ કાલથી ખોવાઈ ગયો છે. ઘણી શોધ કરી, પણ તેનો પત્તો નથી" એવા સમાચાર આ બ્રાહ્મણ લાવ્યો છે.

શિવાજી હાથ પછાડતાં બોલી ઉઠયો; "ખંડોજી! આ શું કહેવાય! મ્હારી બહેનની સંભાળમાં આપેલો છોકરો શું ખોવાઈ ગયો? અરે તેની તપાસ કરો! ખંડોજી આ શું! અરેરે-"

સંતાજી આગળ આવી ઉપરોધ કરતો બોલી ઉઠયો, "ભાઈ, ગભરાશો નહીં. તે છોકરો ખોવાયો નથી. મ્હેં તેને યોગ્ય એક સારા કામ વાસ્તે રોકયો છે. તમારો લખેલો ફરમાન તળાના કિલ્લેદાર માનકોજીને પહોંચાડવા એક યોગ્ય હલકારાની તપાસમાં હતો, તેવામાં કાલે સવારમાં છેક મળસ્કા વખતે કુંડલિકા નદીને કીનારે આવેલા શંકરનાં દર્શન કરી પાછો ફરતો હતો, ત્યાં માર્ગમાં આમલીના ઝાડ નીચે જીર્ણ થયેલી એક કબર પાસે તે બીચારો મુંગો છોકરો આમલીના થડને અઢેલી બેઠેલો તથા પોતાને આવા એકાન્ત યોગીને યોગ્ય સ્થળમાં રાખવા માટે પોતાના ભાગ્યને દોષ આપતો રડતો મ્હારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેને માયાથી ઉઠાડ્યો ને મ્હારો ઉદ્દેશ તેને જણાવ્યો ને તે કરવાને તે ખુશી હોય એમ તેનાં ચક્ષુ આનંદથી ચમકવા લાગ્યાં. મ્હેં તેને મ્હારી સાથે લીધો, ને તેના મ્હોડાને, તથા હાથ પગને રંગી સીદીનો વેશ આપી, તળાગઢ મોકલ્યો છે. સાથે બાહોશ ચાર યમાજીને પણ રવાના કર્યો છે. જુઓ, જુઓ મહારાજ, તળાગઢ તરફ નજર કરો. તેણે મ્હારી આજ્ઞા પ્રમાણે કેવું કામ બજાવ્યું છે? ને જુઓ, લાલ દેખાતા અગ્નિજ્વાળાની તેણે નિશાની બતાવી છે કે, ફતેહખાન પોતાના રંગીલા માણસો સાથે કિલ્લાની અસાવધતાથી ચોકી કરે છે ને હલ્લો કરવાનો સમય જોઇએ તેવો છે."

"અરે ઝનુની વિચારના, કઠોર હૃદયના" મહારાજ ગુસ્સામાં ફફડી ઉઠયા, "આવા ઘણા જોખમ ભરેલા કામમાં એક નિર્દોષ મુંગા નાજુક છોકરાને રોકતાં વિચાર ન થયો? લડાઈ માટે નાલાયક, મારામારીમાં કમતાકાત, ને જીવનને માટે વાંધો-બચાવ કરવાને જિહ્વા વગરનાને આ કામ સોંપ્યું?-સંતાજી! આ નિર્દોષ બાળકની જીંદગી આવી રીતે જોખમમાં નાંખવા કરતાં મ્હારું રાજ્ય ખોવા હું વધારે પસંદ કરીશ!"

જરા માઠું લાગ્યું હોય તેમ આર્ત સ્વરમાં સંતાજી બોલ્યો; "ભાઈ, મહારાજ! મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, આથી હું ઠપકાપાત્ર થઇશ. એક અજાણ પુરુષને કાસદનું આવું કામ સોંપવું, એમાં ભૂલ થયેલી જણાતી નથી. તેની ત્યાં હાજરીથી કોઇનું ધ્યાન ખેંચાય તેમ નથી. વાચાની ન્યૂનતા તેનો બચાવ છે. તેની પાસેથી કોઈ સંદેશો જાણી શકે તેમ નથી. કદાચ કેદ કરે તો કાંઈ બોલી શકે તેમ નથી. મહારાજ! મ્હારું ધારવું છે કે, ઘણે લાંબે દેખાતી ચમકતી અગ્નિની નિશાની મ્હારા આ ગુન્હા કરતાં મ્હોટા ગુન્હાને સાફ કરી નાંખવા પૂરતી છે."

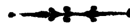
શિવાજીએ ઉત્તર આપ્યોઃ-"ગાંડા, ઉતાવળીયા, શું એ કૃત્ય કરવા જેવું? પણ હવે શું થાય! તે તો થઈ ગયું. गतं न शोच्यं. ચાલો હવે કિલ્લા પર હલ્લો લઈ જઇએ. મહારાજ! ચંદ્રાબાઇને કહેજો કે, મુંગો છોકરો જન્મ્યો છે ને સર્વ શાંત થયા પછી તેને તમારી સેવામાં મોકલી આપીશું."

"બ્રાહ્મણ બે હાથ ઉંચા કરી આશીર્વાદ આપતો પોતાને માર્ગે પડ્યો."

શિવાજીનું સૈન્ય આશરે અગીયારસો વીરોનું હતું. તેઓ સ્વામી સાથે રહી જીવ જતાં સુધી લડવાને તૈયાર હતા. તાનાજીની સરદારી તળેનું સૈન્ય હજુ સુધી આવ્યું નહોતું. તેને બે દિવસની વાર હતી. પણ તળાના કિલ્લામાંના શત્રુઓની ગેરવ્યવસ્થાનો લાભ લેવા ઢીલ ન કરવી, તે હેતુથી તે જ રાત્રિએ હલ્લો લઈ જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તાનાજીને તળાના કિલ્લા તરફ બ્હારો બ્હાર ત્વરાથી આવવું, એવા સમાચાર કાસદમારફત તેનાપર મોકલાવ્યા, કુચ કરવા હુકમ અપાયો ને વીર ટોળી ઘોડનદી ઉલ્લંઘન કરી, તળા તરફ માર્ગે પડી.

અંધારામાં આછી આછી દેખાતી દૂર જતી વિજેતા ન્હાની મરાઠા સેના તરફ જોતાં વૃદ્ધ નિલકંઠ બોલી ઉઠયો, "શ્રી સુરેશ્વર ભગવાન્ તેમનો વિજય કરો! અરે ભગવાન્! જ્યારે સ્વતંત્રતા માટે, રાજાના હકો માટે તલવારો ચમકે છે, ત્યારે તે કાર્ય ત્હારે ત્હારું ગણી પાર પાડવાનું છે! ઓ ઈશ્વર! એ પ્રસંગે દરેક સ્વદેશભક્ત વીરના ફટકામાં બેવડું જોર મૂક! શત્રુના ઝુંડાને ધૂળમાં રોળી નાંખ! અને તેમ કરીને આખા જગતને દેખાડ કે, વિજય તો માત્ર પ્રભુને હાથ છે!"

આવી રીતનાં આશીર્વચનનો ઉદ્‌ગાર જેમ જેમ ડુંગર ઉપર ચઢતો ગયો, તેમ તેમ આ બ્રાહ્મણ પુનઃ પુનઃ કરતો ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

ગાંડીની કથા

જે દિવસે અફઝુલખાનનું મૃત્યુ થયું અને મુસલમાન સેનાની નાસભાગ થઈ, તે જ દિવસે અને તે જ સમયે પન્હાલાના કિલ્લાના દરવાજા આગળ એક ફકીર "અલ્લા દીલાયા તો લઉંગા" પોકારતો ઉભો હતો. તેને ચોકીદારોએ નામ તથા હેતુ જાણવા પ્રશ્ન કર્યો.

ફકીરે ઉત્તર આપ્યો; "ભાઈ, હું તો ભમતો ફકીર છું. મક્કે હજ કરી, અજમેરના ખ્વાજા પીરની યાત્રા કરી દખણમાં જાઉં છું. અમે તો ફરતા રામ-ફરતો ફરતો આ તરફ નીકળી આવ્યો. માર્ગમાં સાંભળ્યું કે, કેટલાક કાફરોને પન્હાલાના કિલ્લામાં પૂર્યા છે, તેથી વિચાર થયો કે, તે કાફરોને કાંઈ ધર્મોપદેશ કરી મુસલમાન ધર્મ સ્વીકરાવવા પ્રયત્ન કરવો અને ભેગાભેગું સાધાબો પીરનાં દર્શન કરી પાછા ફરવું."

ચોકીદાર "તું ઘણો હીમ્મતવાન્ ને ચતુર ફકીર દેખાય છે. આજે વીસ વીસ વર્ષ થયાં કોઈ પણ ફકીરે અહીં આવવા હીમ્મત ધરી નથી."

"ખુદાતાલા ત્હારું ભલું કરો ભાઈ! કિલ્લેદારને મ્હારા આવવાની ખબર કર."

"હું ખબર કરવા તો જાઉં છું, પણ તું જો અહીંથી ચસ્યો છે તો ત્હારા હાલ થયા સમજજે!" આવી ધમકી બતાવી તે કિલ્લેદાર પાસે ગયો. ફકીરનું નામ આપી તેને અંદર દાખલ થવાની ઇચ્છા બતાવી. અજાયેબી સાથે ચોકીદારે તેને અંદર દાખલ કરવાનો હુકમ સાંભળ્યો. તે ફકીરને કિલ્લેદાર પાસે લઈ ગયો ને પોતાના અસલ સ્થાનકે પાછો ફર્યો. ફકીરે કિલ્લેદારને આશિષ આપ્યા અને તરત જ કિલ્લેદારે પ્રશ્ન કર્યો:—

"સાંઈ મહારાજ, તમે કોણ છો ને કયાંથી આવો છો?" "અલ્લા દીલાયા તો લઉંગા," એ વાકયારંભથી તેણે બોલવું શરુ કર્યું. હું ખ્વાજાપીરનો સેવક છું, અજમેરથી આવું છું, દક્ષિણમાં ફરવા નીકળેલો હોવાથી ફરતો ફરતો આ તરફ નીકળી આવ્યો અને માર્ગમાં સમાચાર મળ્યા કે, આ કિલ્લામાં કેટલાક કાફર કુતરાઓને પૂર્યા છે ને વિચાર થયો કે, તેમને બોધ આપી પવિત્ર મહમદી ધર્મમાં દાખલ કરાવવા અને સાધોબાપીર સાહેબની દરગાહનાં પણ દર્શન કરવાં."

"ખરોખર છે, તમારા જેવા પવિત્ર સાંઈઓનો તો એ જ ધર્મ છે. ભલે તમે તમારો પ્રયત્ન કરો. પણ મ્હારા ધારવા મુજબ તે કાફર કુતરાઓ માને, એમ લાગતું નથી" એમ કહી એક હજુરીયાને ફકીર સાથે સદાશિવરાવ વિગેરેના કેદખાનાની જગ્યા આગળ જવા ફરમાવ્યું. "અલ્લા દીલાયા તો લઉંગા" એમ પોકારતો ફકીર તેની સાથે ગયો.

સદાશિવરાવ તથા વિશ્વાસરાવની કેદખાનામાં જૂદી જ અવસ્થા દેખાતી હતી. "પોતાની સ્ત્રીની શી દશા થઈ હશે, એને શું શું દુઃખ પડતાં હશે, અહીંથી છુટકો ક્યારે થશે, વિગેરે વિચારોથી સદાશિવરાવ ગાંડા જેવો બાવરો થઈ ગયો હતો. વૃદ્ધ વિશ્વાસરાવની પણ ચિંતાનો પાર નહોતો. તે તેને આશ્વાસનનાં વચન બોલી ધીરજ આપતો હતો. કોઈ કોઈ વાર વાતો કરતાં જુસ્સામાં આવી પાંજરામાં પૂરાયલા વાઘની પેઠે ઓરડામાં શત્રુને મારવા જતો હોય તેમ આંટા મારતો, કોઈ વાર દુઃખથી કંટાળી ભુખ્યા ડાંસી જેવા સિંહની પેઠે પડી રહેતો. આ બધાં નિરર્થક ફાંફાં છે, એમ જાણી નિરાશામાં ધુમ થતો ને જમીન પર ઢળી પડતો. વિશ્વાસરાવ તેને સમજાવી શાંત પાડતો. નાસી જવાનો માર્ગ ખોળવામાં ઓરડાની ચારે ભીંતો તેમણે તપાસી, પણ માર્ગ ન હોવાને લીધે તેમનો પ્રયાસ વ્યર્થ જતો; ઓરડો પણ મજબૂત બાંધેલો હોવાથી તેમનાં સર્વ ફાંફાં નિરર્થક જતાં. આજે સદાશિવરાવ ઘણો ઉશ્કેરાયો હતો. તેથી વિષમ સ્થિતિ થઈ હતી. તેવામાં ઓરડાનાં કમાડ ખુલ્યાં ને બંધ થયાં. કેદીઓએ દરવાજા તરફ નજર કરી તો તેમના તરફ તાકી તાકી જોતો એક ફકીર તેમની પાસે ધીમે પગલે આવતો દીઠો.

સાંઈ પાસે આવતાં બોલ્યો; "તમો બન્ને જણ પવિત્ર ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારો, અગર મરવા તૈયાર થાઓ."

આ સાંભળી સદાશિવરાવ લાલચોળ થઈ ગયો. તિરસ્કારથી ફાટા ઘાંટાથી બોલી ઉઠયો; "કોની મગદુર છે કે, અમારા અંગને સ્પર્શ કરી શકે? અમને મુસલમાન કરનાર તું કોણ? નીચ કુતરા, હમણાં જ તને નરકના કુંડમાં ધકેલીશ."

શાંત મને તેના ક્રોધની દરકાર ન કરતાં ફકીર બોલ્યો; "ઉદ્ધત જુવાન! મ્હારું માન, છુટવાને બીજો એક પણ માર્ગ નથી. ત્હારે મુસલમાન થવું જ પડશે."

આથી સદાશિવરાવ વધારે છેડાયો. "અરે નીચ! મને મુસલમાન કરવાની ત્હારી તાકાત શું છે? તે કરતાં મરવું બહેતર ગણીશ. સર્વને એકવાર મરવું છે. માટે ધર્મભ્રષ્ટ થવા કરતાં પોતાના પવિત્ર ધર્મમાં મરવાનું અતિ ઉત્તમ ગણું છું. હું મરવા તૈયાર છું. પણ સબુર, ઓ નીચ ફકીર, તું મને વટલાવવા આવ્યો છે નહીં? પહેલાં તને મારીશ ને પછી સુખે મરીશ! તું તો લેતો જા," એમ કહી ફકીર તરફ ધસ્યો.

ફકીરે પોતાનો અવાજ બદલી બોલી ઉઠયો. "સબુર કરો રાવસાહેબ! પળ વાર થોભો. મ્હારી ઉપર હલ્લો કરો, તે પહેલાં પુખ્ત વિચાર કરો."

પાછો હઠતો સદાશિવરાવ બોલ્યોઃ "અરે આ શું! આ અવાજ મ્હારા પરિચયવાળો લાગે છે. તું ફકીર ન હોય."

કૃત્રિમ દાઢી સાથેનો ફકીરનો વેશ કાઢી નાંખી સજળનેત્રે ઘુંટણીએ પડતાં ફકીર બોલ્યો "મ્હારા વ્હાલા સરદાર! હું ફકીર નથી, પણ સેવક રામદેવરાવ છું."

વિકસિત આંખોમાં આનંદનો ચમત્કાર થતાં પ્રશ્ન કર્યો; "રામદેવરાવ! તું અહીં કયાંથી? આ શું!"

"સાહેબ, વખત ગુમાવવાનો નથી. આ ફકીરનો વેશ પહેરી તમો અત્રેથી બહાર નીકળી જાઓ. નીચે જંગલમાં આપણી ટુકડી તમારી રાહ જોઈ પડી હશે. તમારા સ્થળે હું રહીશ. સંધ્યા પડી છે. એટલામાં નીકળી જાઓ. માર્ગમાં "અલ્લા દીલાયા તો લઉંગા" એમ પોકારતા ચાલજો."

સેવકની નિમકહલાલી જોઈ, સદાશિવરાવની આંખમાં આનંદાશ્રુ વહ્યાં. તે ગદ્ગદિત કંઠે બોલ્યો, "શું મ્હારે સાટે તને મૂકી જાઉં? ના, એમ ન થાય. વખતે જાણ પડી તો તને તો ફાંસિયે લટકાવે."

"મને મરણનો ભય નથી. સ્વામી માટે જીવનું જોખમ ખેડવામાં હું મહદ્‌ભાગ્ય સમજું છું. મ્હારી તમારે ચિંતા કરવી નહીં. વખત ખોવાથી નુકસાન થશે "का हानिः समयच्यूतिः"

"અરે પણ હું વિશ્વાસરાવને મૂકીને જવાનો નથી! માટે તેમને મ્હારે બદલે જવા દ્યો"

વિશ્વાસરાવ બોલી ઉઠયો; "સદાશિવરાવ! તમે જ જાઓ. હું વૃદ્ધ થયો છું. ખાઈ પી ઉતર્યો છું. એટલે મૃત્યુ કાલે આવતું હોય, તેને બદલે આજ આવે. મને તેનો ડર નથી. તમો જીવતા હશો તો અમને વખતે બચાવશો ને મહત્વનાં કામ પણ કરશો. માટે હવે ઢીલ ન કરો, જલદી નીકળી પડો."

છેલ્લે કેટલીક આનાકાની પછી રામદેવરાવને પોતાના બદલામાં મૂકી સદાશિવરાવે ફકીરના વેષમાં, સર્વ જાણવાજોગ માહિતી સાથે, "અલ્લા દીલાયા તો લઉંગા" એમ પોકારતો પીરની દરગાહ તરફનો માર્ગ લીધો. થોડો આગળ વધ્યો હશે, ત્યાં ફાટેલ તુટેલ વસ્ત્રમાં એક ડોસી સામે મળી. સંધ્યા થઈ હતી. કાંઈ કાંઈ ઉજાસ હતો, એટલે બુઢ્ઢીને બરોબર જોઈ શકયો નહીં ને પોતાનું સૂત્ર બોલતો આગળ ચાલતો થયો.

તેને અટકાવતી ડોસી બોલી, "પવિત્ર સાંઈ, મ્હારી ઝુંપડી પાવન કરી મને કાંઈ બે બોધવચન કહો."

વ્યાકુળ થતો સદાશિવરાવ બોલ્યો; "બાઈ! આ કિલ્લામાં રાત્રિ રહેવા મને પરવાનગી નથી. તેમ થોડા વખતને માટે મને અંદર આવવાની રજા આપી છે. પીર સાહેબનાં દર્શન કરી મ્હારે સત્વર નીકળી જવું જોઇએ."

"સાંઈ સાહેબ, એ બધું ખરું! પણ હું તમને વધુ વખત રોકીશ નહીં. આ કિલ્લાના તમો ભોમિયા નથી, તેથી તમે મ્હારી પાછળ ચાલો. હું તમને દરગાહ પાસે ટુંકે રસ્તે લઈ જઇશ. મ્હારાપર વિશ્વાસ રાખો. એટલું કરી માર્ગ બતાવતી આગળ ચાલી. માર્ગમાં એક પુરાણા મકાનના ખંડિયેરમાં આવેલી એકાંત ખૂણામાં જીર્ણ થયેલી પક્કી બાંધેલી કોટડીમાં સદાશિવરાવને લઈ આવી, સંભાળથી બારણું બંધ કર્યું અને તેને આસન આપી પોતે સામી બેસી ધીમે સ્વરે બોલવા લાગી.

"સાંઈ મહારાજ! ખરું કહે, તું સાંઇના વેષમાં કોઈ હિંદુ છે. તું એમ ન સમજીશ કે, હું તને ઓળખતી નથી! તું પહેલાં કેદીઓ પાસે ગયો ત્યારથી મને વ્હેમ પડ્યો કે દાળમાં કાંઈ કાળું છે. ત્હારી સાથે વાત કરતાં તું ખરો સાંઇ નથી, એ મ્હેં જાણી લીધું; અને તું મરાઠો છે, હિંદુ છે એ હું જાણું છું. મ્હારા જાતિ ભાઇનો અવાજ મ્હારા કાનને ઘણો મીઠો લાગે છે. મ્હારાથી કાંઈ પણ છૂપાવીશ નહીં. હું તને ખુલ્લો પાડીશ નહીં. તું નિર્ભય રહે. આ અભાગણી તને કદી પણ દગો દેશે નહીં. ઉલટી તને મદદગાર થશે. જો મ્હારી વીતી તું સાંભળી દયા લાવ. મને જે કંગાળ સ્થિતિમાં હાલ દેખે છે, તેવી સ્થિતિમાં હું જન્મી નથી. હું સ્વતંત્ર હતી, સુખી હતી, મને બધા ચ્હાતા, માન આપતા ને ખમાખમા કરતા. અરેરે ઇએ એક દહાડો હતો ને આજે હું એક ગુલામડી, કંગાળ ને હલકી થઈ પડી છું, એ પણ દહાડો! ઓ ઈશ્વર—એમ બોલી નિઃશ્વાસ નાંખવા લાગી ને પોતાની વિતક આગળ ચલાવી. "અરેરે મ્હારામાં જ્યારે સૌન્દર્ય હતું ત્યારે મ્હારા પતિની કામાસક્તિની હું ભોક્તા—રમત હતી ને હવે તે સૌન્દર્ય જવા સાથે હું તેના ધિક્કાર, ક્રોધને પાત્ર તુચ્છ—ગાંડી બની છું. જે જાતિના મનુષ્યે મને આ દશાએ પહોંચાડી છે, તે જાતિને ધિક્કારું તો તેમાં નવાઈ શું! ઓ સાંઇના વેષમાં રહેલા મરાઠા! આ ત્હારી સામે બેઠેલી નિસ્તેજ ને કરચળી પડેલા અંગવાળી બુઢ્ઢી અરેરે જેનો ક્રોધ માત્ર નિરર્થક નંખાતા શ્રાપોનો બનેલો છે, તે શું ભૂલી જશે કે શું? આ પન્હાલાના હકદાર માલીક માધુરાવ શીર્કેની પુત્રી છે"

"શું તું માધુરાવ શીર્કેની પુત્રી! અરે, કોણ, અમારા શિવાજી મહારાજના પિતાના તે ભલા મિત્રની તું પુત્રી! હેં," ચકિત થતો સદાશિવરાવ બોલ્યો.

"શું મ્હારી સન્મુખ બેઠેલા ફકીરના વેશમાં રહેલા તમે શિવાજીના સરદાર છો? અહો કેવી આનંદની વાત? તમે કોણ છો ને આ વેષમાં કેમ આવવું થયું, તે સર્વ હકીકત કહો" બુઢ્ઢી બોલી.

"હું કોણ છું, તે જાણવાની હાલમાં ત્હારે કાંઈ પણ જરૂર નથી." સદાશિવરાવે ઉત્તર આપ્યો. "હીનભાગી અબળા! હાલ તો તું ત્હારી શોકજનક કથા કહી દે—ત્હારા જેવીની આ સ્થિતિ કાંઈ ભયંકર ભેદ—ગુન્હો બતાવે છે."

"હા ખરું—ઘણો જ, ગંભીર, ને કદાપિ ભુસાય નહિ એવો નામોશીવાળો ગુન્હો—હા, ગુન્હો મ્હારી છાતીમાં ભારરૂપે દબાયલો—ભરેલો છે. હા, આ જ મહેલમાં, આ જ

સ્થળમાં, મ્હારા પિતાના, મ્હારા ભાઇઓના, મ્હારા કુટુમ્બના સ્વચ્છ અને પવિત્ર લોહીથી રંગાયલી દૂષિત થયેલી હું, હાય! આજ મહેલમાં તેમના ખૂનીની પ્રિયતમા થઇને રહી. તે દુષ્ટના મોજશોખની ભાગિયણ થઈ, તેની ગુલામડી બની, મ્હારા કુળને નામોશી લગાડતી હું ચંડાલ, પાપિણી કલંકના કાળા વસ્ત્રમાં લપેટાઈ હજુ જીવું છું. અરેરે! આ કલંક–પાપ કોઈ પણ નાશ કરી શકનાર નથી."

"કંગાળ સ્ત્રી!" સદાશિવરાવ બોલી ઉઠયો "જ્યારે ત્હારા પિતાના મિત્રો–અને જ્યારે દરેક ખરો મરાઠો એમ જ જાણતો હતો કે, ત્હારા પિતાના, ત્હારા ભાઇઓના ભયંકર મોત સાથે ત્હારો–રેણુકાનો પણ અંત આવ્યો છે. જ્યારે સર્વ ભયંકર બનાવ માટે દીલગીરી દેખાડતા શોક પાળતા ત્યારે તે વખતે તું અમારા ક્રોધ અને ધિક્કારને માટે જીવતી રહી છે! અરેરે! ત્હેં દુષ્ટ જુલ્મી ખૂની–ત્હારાં વ્હાલાંઓ, પિતા, ભાઈઓના ખૂની સાથે જોડાઈ રહી કુળને કલંકિત કર્યું? ઓ કુલટા! ત્હારા કુળનું નિકંદન કરનાર ખૂનીની તું પ્રિયતમા બની? શરમ છે."

"શું, હું તેની પ્રિયતમા! હા ખરે જ પ્રિયતમા! બની. પણ નહીં! ખરા પ્રેમથી તેની પ્રિયતમા નથી થઇ" રેણુકા આવેશમાં આવતી બોલી; "મ્હારો તેના તરફ ખરો પ્રેમ હતો જ નહીં. પ્રેમ, આવા કુકર્મી નાપાક ખૂનીના મકાનમાં રહેવા કરતાં કોઈ પવિત્ર ઉત્તમ ધામમાં રહેવા વધારે પ્રસન્ન કરશે. નહીં, એ માટે હું મને ઠપકો આપી શકતી નથી. અરે તેના પાપી ગુન્હા ભરેલા પ્રેમના વખતમાં પણ મ્હારા હૃદયમાં એ દુષ્ટ રુસ્તમજમાન અને તેના જાતિના લોકો માટે હડહડતો ધિક્કાર પ્રજ્વળી રહ્યો હતો."

"તું તેને ધિક્કારતી હતી, છતાં તેની સાથે રહી? કંગાળ! શું છરી, તલવાર કે ખંજર નહોતું? અરે! જ્યારે ત્હારા પિતાના મિત્રો જાણશે કે, શીર્કેની પુત્રી તેના પિતાના ખૂની સાથે અપવિત્ર સંબંધ રાખી તેની પ્રિયતમા બની જીવતી રહી છે, ત્યારે તેમને કેટલું લાગી આવશે! દુષ્ટા, તને વિચાર ન આવ્યો! તું મૃત્યુ કેમ ન પામી! અરેરે કોઈ પણ ખરા મરાઠા અરે કોઈ પણ ત્હારા પિતાના મિત્રે ત્હારો આ નીચ સંબંધ પહેલેથી જાણ્યો હત તો તને ત્હારા યારની ગોદમાંથી ખેંચી શમશેરથી પૂરી કરત!"

"શીર્કેના વંશનું વેર વાળી મને કોઇએ યમપુરી પહોંચાડી હોત તો કેવી ખુશી થાત!" આંખમાંથી અશ્રુપાડતી રેણુકા બોલી; "આવી પાપિષ્ઠ જીંદગીમાં આ કિલ્લો જ્યાં ઘણાં અઘોર કૃત્યો થયાં છે ત્યાં પણ શિવાજીનું નામ મ્હેં સાંભળ્યું છે અને મ્હેં કંગાળ–હલકી પડેલીએ–આપણા કમનસીબ હિંદુઓનું વેર લેનાર ઉત્પન્ન થયો છે, એ જાણી મનમાં ઘણો જ આનંદ માન્યો છે. મ્હારા પિતાના મિત્રનો પુત્ર મ્હારા પિતાનું વેર લેશે. તું ખરો હિંદુ–ખરો મરાઠો હોય તો મ્હારી વાત કહી મ્હારા પિતાનું વેર લેવરાવ–હું પણ મ્હારી બનતી મદદ આપીશ. મ્હારા હાથમાં પણ વેર લેવાનો સમય આવી ગયો છે. મ્હેં આપણા શત્રુઓમાં તેમને દારૂના ઘેનમાં ડોળાવી કલહ સળગાવ્યો હતો. તેમના ખૂન કરાવ્યાં–તેમનાં લોહી રેડાતાં મ્હેં જોયાં છે. તેમના મૃત્યુ વખતના નિઃશ્વાસ મ્હેં સાંભળ્યો છે. તું મ્હારી તરફ જો. શું હજી આ હિનભાગિણીના

અપવિત્ર અને કરમાઈ ગયેલા મ્હેરાપર શીર્કેના કુટુમ્બનાં ચિન્હોની કેટલીક નિશાનીઓ દૃષ્ટિએ પડતી નથી?"

"રેણુકા, મને તે પૂછીશ નહીં" તિરસ્કારથી જોતો સદાશિવરાવ બોલ્યો; "આ ત્હારા મ્હેરાપરની નિશાનીઓ મૃત્યુ પામેલાઓની વાસના, ડાકણરૂપે બહાર આવતી પિશાચ જેવી છે."

"ભલે એમ હોય" રેણુકા બોલી; "પણ જ્યારે આ ડાકણ પૂર યુવાવસ્થામાં હતી, ત્યારે રુસ્તમ જમાન અને તેના પિતા વચ્ચે વેર કરાવવા શક્તિવાન્ થઈ હતી, સમજ્યો! નર્કનું અંધકાર ભવિષ્યના બનાવોને ભલે છૂપાવે, પરંતુ વેર તો પડદો ઉંચો કરી, ઝનુની પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ કરી નિર્દયતાના કઠોર અવાજથી મરેલાને સંજ્ઞા કરતો મ્હોટેથી બોલાવતો જગાડશે. ઘણા લાંબા વખત સુધી જુલ્મી પિતા અને પુત્ર વચ્ચે બે દીલીનો ધુંધવાતો અગ્નિ ઘણા જુસ્સાથી સળગી રહ્યો હતો અને ઘણા લાંબા વખત સુધી આ ઉભય દુષ્ટોમાં અકુદરતી ધિક્કારને છૂપી રીતે હું ઉછેરી રહી હતી. એક સમયે અતિશય દારૂના ઘેનમાં એ કલહાગ્નિના ભડકા નીકળવા લાગ્યા; અને પરિણામમાં તેજ વખતે મ્હારા પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરનાર, મ્હારા કુળનો નાશ કરનાર ખૂની પોતાના પુત્રના હાથથી આ સ્થળે મરાયો. મ્હારું વેર આવી કુનહેથી પિતાપુત્રને લડાવી મ્હેં વાળ્યું, તેના મોતનો ખરો ભેદ આ જ મહેરાબમાં આવી રીતે છૂપાયલો રહેલો છે. બ્હાર જગતમાં તેના મોતનું કારણ જૂદું જણાવ્યું. ખરો ભેદ હું અને તેનો પુત્ર આ રુસ્તમ જમાન માત્ર જાણતાં હતાં."

"અરે ઓ નીચ કર્મ કરનારી! અધમા! ત્હારા સતીત્વનો ભંગ કરનારનાં મૃત્યુ પછી ત્હારી શી દશા થઈ!"

"તું જાતે જ તેનો ખ્યાલ કરી જો. મને પૂછીશ નહીં–અહીં આજ સ્થળે હું રહી-હજી પણ વૃદ્ધાવસ્થા–અકાલિક આવેલી જીર્ણાવસ્થાની નિશાનીઓ મ્હારા મ્હેરાપર છવાઈ રહી છે, છતાં પણ હું અત્રે રહું છું. આ સ્થિતિએ પહોંચતાં સુધી સૌ કોઈ મને માન આપતાં હતાં. હું ચાહું તે કરી શકતી હતી–તે જ હું અત્યારે તજાયલી મ્હારા શત્રુઓના તુચ્છકાર બોલ સાંભળતી, એક ગુલામડીથી પણ હલકી દશામાં જીવું છું. મ્હારી એવી અવદશા થઈ છે કે, એક હલકામાં હલકો નોકર પણ મ્હારી અવગણના કરે, એટલું જ નહીં પણ મ્હારી મશ્કરી કરે, મને ગાળો ભાંડે, તુચ્છકારી કાઢે અને આ કંગાળ ડોસીના શ્રાપોરૂપી ધમકીને ગણકારે નહી, અને જ્યાં ત્યાં હડ હડ કરી ગાંડી ગણી, કાઢી મૂકે અને આવી રીતે જ્યાં એક વખત મ્હારું વેર લેવા પૂરતી જગ્યા હતી, તે વેરને આજે મનમાં ને મનમાં સમાવવાની ફરજ પડી છે ને આવી કંગાળ સ્થિતિમાં હું મ્હારા આ એકાન્ત સ્થાનમાં મ્હારા આગલા દિવસો, વેર યાદ કરતી, રડતી અને નવા નવા ફસાતા ભોગોની ચીચીયારીઓ સાંભળતી, તેમનાપર ગુજરતા જુલમો જોતી નિઃશ્વાસ નાંખતી દિવસ ગુજારું છું," રેણુકા બોલી.

"રેણુકા દુર્ભાગી રેણુકા, અહીં કે પરલોકમાં એકે સ્થાને તને છૂટવાનો માર્ગ નથી. ધર્મધુરંધર શિવાજી મહારાજ જ્યારે તને અત્રે આવી રીતે જીવતી જોશે ત્યારે શું ધારશે? અરે! તેને કેટલું દુઃખ થશે? ઈશ્વર ત્હારા સર્વ ગુન્હા માફ કરો. પણ નહી! ત્હારા ગુન્હા એવા છે કે, ઈશ્વર પણ તને માફ કરી શકે તેમ નથી."

"અરેરે તું મ્હારીપર ગુસ્સે ન થા. હું દુનિયાંથી ત્યજાયલી છું. મ્હારા દુઃખમાં મનુષ્ય જાતિથી ત્યજાયલી છું–પણ મ્હારા વેરથી ત્યજાયલી નથી. વેર તો મ્હારા મનમાં જેવું ને તેવું જાગૃત છે. કોઈ પણ માણસ મને મદદ કરનાર નથી, પણ મનુષ્યના કાનો મ્હારું વેર લેવા જે હું કરનાર છું તે જ્યારે શ્રવણ કરશે, ત્યારે અજાયેબી પામશે. એ અજાણ્યા મરાઠા! તું હજી મનુષ્યના હૃદયને પૂરેપૂરું ઓળખતો નથી. મ્હેં જે કૃત્યો કર્યાં છે તે પ્રમાણે કરવા, મ્હેં જે વિચાર કર્યા છે તેવા વિચારને હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા તે વેરની ભયંકર તીક્ષ્ણ ભુખ, સત્તાની, પ્રબલ ચૈતન્ય શક્તિ સાથે મિશ્રિત થતાં સ્પષ્ટ આનંદના અનહદ પ્રેમની જરૂર છે. તેની સત્તા ઘણા લાંબા વખતથી ઉડી ગઈ છે–વૃદ્ધાવસ્થાથી કોઇને આનંદ આપી શકતી નથી. કરચલીઓનું ચલણ ચાલતું નથી, અને વેર પોતે નપુંસક બનેલા શ્રાપોમાં ભુંસાઈ જાય છે અને અંતે પૂર્વની દશા માટે વ્યર્થ અફસોસ ભવિષ્ય માટે નિરાશા સાથે મિશ્રિત થતાં સર્વ ભયંકર ઝેરો સાથે પશ્ચાત્તાપ આવે છે અને જ્યારે બીજા બધા મજબૂત સ્વેચ્છાચારી આવેશો બંધ થાય છે ત્યારે આપણે પશ્ચાત્તાપ પામતા નર્કના પિશાચો જેવા બનીએ છીએ. પરન્તુ ત્હારા દેખાવે અને ત્હારા શબ્દોએ આજે મ્હારા શુષ્ક હૃદયમાં નવું જીવન દાખલ કર્યું છે. અરે જે મરવા ડરતો નથી, તે સર્વ કરી શકે છે. મ્હારા કુલનું, મ્હારા પિતાનું, મ્હારા ભાઇઓનું, મ્હારી જાતનું હું સંપૂર્ણ વેર લઇશ. આજ પર્યન્ત મ્હારા હૃદયમાં મ્હારું વેર બીજા સમોવડિયા આવે તેઓ સાથે ભાગ પડાવતું પડી રહ્યું હતું. હવે તો તે જ તે સ્થાનનો પૂર્ણ કબજો લેશે ને તું થોડા સમયમાં જોઇશ કે આ કંગાળ રેણુકાનું જીવન જોઇએ તેવું હતું, પણ તેનું મોત ઝેબ આપનાર નીવડયું. મહારાજ શિવાજીને મ્હારા નામથી અર્જ કરજે કે, આ કિલ્લાપર તરત હલ્લો લાવે. આજથી બરોબર પંદરમે દિવસે કિલ્લાની પૂર્વે કલાવતીના મકાનની પાસેના બુરજપર લાલ વાવટો ઉડતો જુવો, ત્યારે કિલ્લાપર એકદમ હલ્લો લાવજો. તે વખતે કિલ્લાના લોકને અંદર ઘણું કરવાનું હશે અને વગર મ્હેનતે કિલ્લો હાથ આવશે; ને મ્હારું ઇષ્ટ વેર લેવાશે. બસ હવે વખત થાય છે. પંથી તું ત્હારે માર્ગે પડ અને મને મ્હારું પ્રારબ્ધ અજમાવવા પડતી મૂક."

વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો સદાશિવરાવ આ સમાચારથી છતો થતો કાંઈ પૂછવા જતો હતો, એટલામાં લાંબેથી બખ્તાવરખાનનો અવાજ સંભળાયો "કુ હજુ સૂધી તે ફકીર કયાં રખડે છો! શું કરે છે" આથી ગાંડીને પડતી મૂકી સદાશિવરાવ પોતાને રસ્તે પડ્યો ને છૂટાં પડતાં ગાંડીએ તેને વાવટાનું પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું.

સદાશિવરાવને માર્ગમાં બખ્તાવરખાન સામો મળ્યો. કિલ્લામાં વધારે વખત રોકાવાનું કારણ પૂછતાં જણાવ્યું. કિલ્લો ફરી જોયો, દરગાહમાં વખત વધારે થયો. કાફરો સ્હેલાઇથી સમજે એવા નથી, વિગેરે કારણ બતાવી થાપ આપીને 'અલ્લા દીલાયા તો લઉંગા' એમ પોકારતો ફકીર આગળ વધ્યો અને તરત જ કિલ્લા બહાર નીકળી જઈ ઝાડીમાં છૂપાઈ રહેલી રાહ જોતી ટોળીને મળ્યો.

—:::—

પ્રકરણ ૧૮ મું

તળાગઢનું પતન

રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં જ્યારે શિવાજી મહારાજ માવલાની ટોળી સાથે તલાગઢનો કબજો લેવાના વિચારમાં રસ્તો કાપતા હતા ત્યારે ગઢના મહેલમાં ફતેહથી ફૂલાતો ફતેહખાન ઉપરનો કિલ્લો સ્વાધીનમાં લેવાની યુક્તિના તરંગોમાં ઝોંકાં ખાતો બેઠો હતો. ઘોસાલાનો કિલ્લો પણ હજુ જિતાયો નથી. શિવાજી કોકણમાં પાછો ફરે, તે પહેલાં તે કિલ્લો લેવાની ઘણી જરૂર હતી, અને તે દરમીયાન ન લેવાયો તો વીલે મ્હોંએ પાછું જવું પડશે, એથી ઉંડા વિચારમાં પડ્યા હોય તેવી સ્થિતિમાં હતો. ત્યાં તેના વિચારમાં વિઘ્ન નાંખતાં એક કાળા મુખવાળા પણ નાજુક દેખાતા છોકરાને લઈને બે રાક્ષસી કદના સીદીઓ હાજર થયા. છોકરો બીચારો થરથર ધ્રુજતો હતો.

તેને જોતાં જ વિચારમાં ભંગ પડ્યાથી ચીઢાઈ જતા ફતેહખાન ક્રૂર મ્હેરે બરાડી ઉઠયો; "જોહર! કોને લઈ આવ્યો છો!"

"સરકાર, આ છોકરો પેલા વડના ઝાડ તળે છૂપાતો લપ્પાઇને બેઠો હતો અને એક છૂપા જાસુસ તરીકેનો વ્હેમ પડવાથી અત્રે લાવ્યા છીએ."

"આ છોકરો શા સમાચાર આપે છે!"

"સાહેબ! એ મુંગાનો પાઠ ભજવે છે."

"હું ઠીક છે. ત્યારે તો એને પહેલાં મુશ્કે ટાટ કરી તેને માટે એક ફાંસો તૈયાર કરો. કિલ્લાની બહાર નીચે સુબેદારની કચેરીથી થોડે દૂર આવેલા ગુન્હેગારોને લટકાવવાના પેલા આમીલના મ્હોટા વૃક્ષ ઉપર, ભયથી તેના મ્હોંમાં જીભ આવે અને જ્યાં સુધી એ ખુલ્લા દીલથી સર્વ સમાચાર આપે નહીં ત્યાં સુધી તેને અદ્ધર લટકવા દ્યો. છેવટે ન માને તો તેજ સ્થિતિમાં સુખે મરવા દ્યો." એમ બેદરકારીથી તેની તરફ જોતાં કહી પોતા પાસે બેઠેલા બે ત્રણ સરદારોમાંથી સૈયદ હુસેન નામના સરદાર તરફ જોઈ કહ્યું; "હુસેનખાન તમે આ કામ બજાવો. પચાસ માણસની ટુકડી લઈ જાઓ અને ઝાડપર લટકાવી એના મોતના તરફડીયાંનો તમાસો જુઓ!"

થોડા સમયમાં આ ખૂની ટોળી મશાલો સાથે દરવાજો ખોલી પોતાના ભોગને સાથે રાખી કિલ્લા બ્હાર પડી, પાયરીઓ ઉતરી આમલીના વૃક્ષ તરફનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો.

ગરીબ બીચારો મુંગો છોકરો! તેના મનમાં અનેક વિચારપ્રવાહ વહ્યા જતા હતા. મરણ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું; અને મદદની આશા માટે તેનાં ચક્ષુઓ ચોમેર નિરર્થક ફાંફાં મારવા લાગ્યાં. આવતું મોત તેને ડંખવા લાગ્યું. બચાવનો એક માર્ગ સૂઝયો નહીં.

અનાથનો બેલી ઈશ્વર હોય છે, જે અરક્ષિત છે તેને દૈવનું રક્ષણ હોય છે, 'જેને રામ રાખે રે તેને કોણ મારી શકે,' એ ભજનવાકય અક્ષરશઃ સત્ય છે. કારણ ભયને તુચ્છ ગણનાર તથા મોતને પગતળે દાબી રાખનાર વીર પુરુષો પડોશમાં જ હતા. જો કે તે મુંગા છોકરાને તે વિષેની કાંઈ પણ ખબર હતી નહી. બળતી મશાલો સાથે ચાલ-

નાર એક કરતાં વધારે માણુસનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળવાથી તે વીર પુરૂષો ઝાડીમાં છુપાઈ ગયા. ખૂની ટોળી તેમને વટાવી આગળ વધી. ઝાડીમાં છુપાયલી ટોળીમાંથી સંતાજી આગળ નીકળી આવી ક્રોધથી બોલી ઉઠ્યો; "ઓ ઈશ્વર! તેઓ મ્હારા હજુરીયાને મારવા લઈ જાય છે, અને તેના દુઃખથી મ્હારી મશ્કરી કરે છે! ચાલ, તેમને તેનો બદલો હમણાં જ આપું છું" એટલામાં શિવાજી, તેનો હાથ દાબી ચૂપ રહેવા જણાવી બોલ્યો; "અરે તેઓ એ છોકરાનો વાળ પણ વાંકો કરી શકનાર નથી. હું જ્યાં સુધી સંજ્ઞા ન કરું ત્યાં સુધી ખામોસ પકડ" "ખંડેરાવ! તમે પચાસ માણુસો લઈ, જરા ઉપર વધી, તે લોકોનો નાસવાનો માર્ગ રોકી ઉભા રહો. સંતાજી! તમે ટુકડીનો મુખ્ય ભાગ લઈ પરભાર્યા દરવાજા તરફ જાઓ! ને મ્હારું રણશિંગડું સાંભળો કે, તરત દરવાજા ઉપર હલ્લો કરી ચોકીદારોને કેદ કરી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી, કબજો લેજો અને બાકીના સો એક જણ મ્હારી સાથે ચાલો. રઘુનાથ, તમે પણ મ્હારી સાથે રહો, ખંડેરાવ, તમને કહ્યા પ્રમાણે તમે ઉપરથી હલ્લો લાવજો."

સ્વામીની આજ્ઞા માથે ચઢાવી સર્વ પોતપોતાના ક્રમમાં ગોઠવાઈ ગયા. સંતાજી-રાવ કિલ્લા તરફ વધ્યો અને શિવાજી ખૂની ટોળીપર પક્કી નજર રાખતો પોતાની ટુકડીને તેમની બે પડખે વ્હેંચી ખુબ સાવચેતીથી આગળ વધ્યો.

ખૂની ટોળી શિકાર સાથે આંબલીના વૃક્ષ આગળ આવી થોભી. તેઓ સર્વે આ ભયંકર લાગતા વૃક્ષને વીંટલાઈ વળ્યા ને પોતાના ભોગને તેના નસીબને આધીન થવા તૈયાર કર્યો.

'રઘુનાથ હવે વિલંબ કરવો નકામો છે. તે દુષ્ટોપર તુટી પડો. 'જય ભવાની" શિવાજીએ ગર્જના કરી. 'હરહર મહાદેવની' વીર હાંક સો વીરોના મુખમાંથી પડી, અને તેનો પ્રત્યાઘોષ આજુબાજુના ખડકોમાં થતો સંભળાયો. મુસલમાનો આભા બન્યા. આ ઝનુની તોફાન ક્યાં તુટી પડવાનું છે, તે જોતાં ભયભીત થયા, એટલામાં સામે પાછળ, ઉપર, નીચે, આસપાસ ચોમેરથી તે તોફાન તેમની ઉપર તુટી પડ્યું, અર્ધા હથિયાર બંધ, બેસાવધ, ચકિત થયેલા દરેક બાજુથી દબાયા-લોહી લુહાણ થયા-મૃત્યુને શરણ થયા. શિવાજીએ તેમનો જબરો સંહાર વાળવા માંડ્યો. થોડાક નાશી છૂટ્યા. પણ તેઓ ઉપરથી આવતી ખંડેરાવની ટુકડીનો ભોગ થઈ પડ્યા. બસો મુસલમાન સીપાઈઓ આ મોતની ક્રૂર રમત જોવા પચાસ સીપાઇઓની ટુકડી સાથે આવ્યા હતા, તેમાંથી એક પણ કિલ્લામાં પાછો જઈ શક્યો નહીં.

પરોપકારપર રઘુનાથ દયાશીલ કૃત્યમાં રોકાવાથી નાસતા શત્રુઓ પાછળ દોડી શક્યો નહીં. તેણે મૃતવત્ અર્ધશુદ્ધિમાં પડેલા તે મુંગા છોકરાને ઉંચક્યો. તે વખતે અત્યાર સુધી તે છોકરાએ સાવચેતીથી છૂપું રાખેલું ગુહ્ય ધાસ્તીથી રઘુનાથની અજા-એબી વચ્ચે ખુલ્લું થયું. જીવનના પુનઃ ફરવા સાથે તેના ઓષ્ઠમાંથી રઘુનાથનું ધ્રુજતું નામ ગણગણાતું બ્હાર પડ્યું. વ્હાલથી રઘુનાથે તેને ઉંચકતાં પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો. છોકરાએ તેની બાથમાંથી છૂટવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો ને તેના ઓષ્ઠમાંથી અસ્ફુટ નીકળતા શબ્દોથી રઘુનાથ આશ્ચર્યમાં ડૂબ્યો. તેને આ છોકરાનો ભેદ સમજાયો નહીં. વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાને તે પ્રશ્ન કરતો હતો, ત્યાં શિવાજીના રણશિંગડાના

અવાજે તેને ખરી વીરતાના કૃત્ય માટે આમંત્રણ કર્યું. તે, છોકરાને આંગળીએ રાખી ચાલતો થયો. રઘુનાથના હાથમાં પકડાયલો તે છોકરાનો હાથ ધ્રુજતો હતો. "હવે ખુશી થા. નિર્દોષ બાળક! ત્હારું હૃદય કેમ ધડકે છે? લુચ્ચા! શું તને મ્હારા હાથમાં શાંતિ નથી મળતી! શાંત થા! શત્રુથી ત્હારો છુટકારો થયો છે. હવે ત્હારા ધડકતા હૃદયને શાંત કર. ખાતરી રાખજે કે, રઘુનાથ તને પોતાના રક્ષણમાંથી ખસવા દેનાર નથી;" રઘુનાથ બોલ્યો.

ખાસ હેતુ વગરના સ્વાભાવિક બોલો તુટેલા હૃદયને કોઇવાર વધારે જખમી કરે છે અગર તો શાંત કરે છે. તેમ આ છોકરો થોડો શાંત થતો, થોડો દુઃખી થતો, થોડો ડરતો, રઘુનાથની સોડમાં વધારે ભરાવા લાગ્યો. આવી સ્થિતિમાં તે ચઢાણ ચઢતો હતો. ત્યાં તે દુઃખ-આપત્તિ વખતે પણ આનંદની અસાવધ ઝંઝણી તેના શરીરે વ્યાપી રહી અને પ્રેમના મદમાં, ભય, દુઃખ અને શ્રમ અલોપ થયાં.

ચાંદનીવાળી મનોહર રાત્રિ હતી. શિવાજીની વીર ટુકડી કિલ્લાપર હલ્લો કરવા હોંસભેર ઝડપથી ડુંગરપર ચઢતી હતી. તેમનાથી થોડે દૂર રઘુનાથ પણ તે છોકરાનો હાથ પકડી ડુંગરાઉ રસ્તો કાપતો હતો. ચઢવાના શ્રમથી થાકેલા તે નાજુક છોકરાના કપોલ ભાગપરથી પરસ્વેદનાં ઠંડાં ટીપાં પડવા લાગ્યાં, જો કે થોડું ચાલી રઘુનાથ તેને માટે વિસામો ખાતો, તો પણ આખરે તે થાકયો; થાકયો થાકયો પણ મહા મહેનતે તેની સાથે ઘસડાવા લાગ્યો. વીર લડવાઇયાએ તેને થાકતો જોતાં કહ્યું-આટલામાં થાકી ગયો? હવે થોડું જ રહ્યું, હુંશિયાર થા! ગભરા નહીં! હું ત્હારી સાથે જ છું. આ રાત્રિ, યુદ્ધમાં મ્હારી સાથે ત્હારે જેમતેમ પસાર કરવાની છે, આવતી કાલે તો તને આ કડાકુટમાં ન રાખતાં સુખમાં રહેવા મ્હારી પ્રિયતમાને ત્યાં સૂરગઢ મોકલી આપીશું; ને ત્યાં તને વાચા નથી, તોપણ હાથમાં સીતાર લઈ તેના અવાજથી મ્હારી પ્રિયા ચંદ્રાબાઇને સમજાવજે કે, રઘુનાથ તેને ચ્હાય છે."

તે છોકરાએ તેનો પકડેલો હાથ મૂકી દીધો. તેના નેત્રમાંથી અશ્રુ વહેવા માંડ્યાં, તેને લાગી આવ્યું હોય તેમ પોતાનું મુખ તેના તરફથી ફેરવ્યું. રઘુનાથ મુંઝાયો. તેમ જ આ વખત ખોવાનો ન હતો. દરેક પળ કીંમતી હતી, તેથી જેમતેમ સમજાવી તેને શાંત પાડી સાથે લીધો.

અહીં સંતાજીએ બહુ જ ઉતાવળ કરી. રણશિંગડાની રાહ ન જોતાં એકદમ કિલ્લાના દરવાજાપર હલ્લો લઈ ગયો, અને તેના ક્રોધનો તે દરવાજો ભોગ થઈ પડ્યો: આવી તેની હમેશની સાહસિક, પ્રમત્ત પ્રકૃતિ હતી, પણ તેની અપરિમિત વીરતાથી ઘણી વેળા સારાં પરિણામ આવતાં. કેદીને લઈ ગયેલી ટોળી તરત જ પાછી ફરશે, એમ ધારી અર્ધો ખોલી રાખેલા દરવાજા હજી ભય જોઈ બંધ કરે, તે પહેલાં તો "હરહર મહાદેવ" પોકારતા ગાંડામસ્ત હાથી પેઠે સંતાજીએ દરવાજામાં ધુસતાં દરવાનની છાતીમાં તલવાર ભોંકી તેને ધૂળ ચાટતો કર્યો. બીજા ચોકીદારોએ "દીન દીન" કરતા આ સાહસિક વીરપર તુટી પડી, તેને ઘેરી લીધો. ગમે તેટલું પણ આ ઘેરાયલો સિંહ હતો. પાંચ છ જણને તો જમીનદોસ્ત કર્યા, એટલામાં બીજો દરવાજો કડેડાટ કરતો ઉઘડ્યો ને 'હરહર મહાદેવ' બોલતા માવળાઓ અંદર ધુસ્યા. સખત

મારામારી ચાલી. ફતેહખાન ચેત્યો. તે તરત જ બસો માણસો હાજર હતાં તે સાથે દરવાજાપર દોડી આવ્યો. દરવાજાપરનો દેખાવ બહુ ભયંકર થઈ પડ્યો હતો. મુડદાના ઢગ થયા હતા. માવલાઓ મુસલમાનોને, સીદીઓને હઠાવતા કિલ્લામાં ધુસ્યા. બીજા સીપાઇઓ પણ સજ્જ થઈ પોતાના સરદારની કુમકે આવી પહોંચ્યા. જબરી કાપાકાપી થઈ. આ વખતે ઉપરના કિલ્લામાંથી માનકોજીની સરદારી તળેની મરાઠા ટુકડીએ દરવાજો ઉઘાડી સંતાજી સાથે લડતા જંજીરાના સૈન્યપર પાછળથી હલ્લો કરી, કચ્ચડ ઘાણ કાઢવા માંડ્યો. શિવાજી પણ આવી પહોંચ્યો. મહારાજને જોઈ માવલામાં વધારે જોર આવ્યું. જિતવાની એકે પાસથી આશા નથી, એમ જાણી ફતેહખાન જીવ લઈ છૂપો નાઠો. મારામારીની ધુનમાં તેને કોઇએ નાસતાં દીઠો નહીં. કિલ્લા બહાર અવિછિન્ન નીકળી ગયો ને બીજે દિવસે ગોસાલાને ઘેરો ઘાલી પડેલા પોતાના સૈન્યમાં જઈ મળ્યો.

અહીં થોડા વખતમાં સીદીનું સૈન્ય નાશભાગ કરવા લાગ્યું. કેટલાકોએ જીવ બચાવવા કિલ્લાની દીવાલપરથી પડતું નાંખ્યું. બાકી રહેલા શરણ થયા. પ્રભાત થતાં નારાયણના ઉદય સાથે જ શિવાજીના હાથમાં સંપૂર્ણ કિલ્લો આવ્યો. સીદીની ધ્વજાને બદલે શિવાજીની ભગવી ધ્વજા ફરફર ઉડવા લાગી. 'જય ભવાની શિવાજી મહારાજનો જય' એ ધ્વનિથી શિવાજી મહારાજને વધાવી લીધા. મહારાજે દરબાર ભરી આનંદ મનાવવા હુકમ આપ્યો ને પોતાના સરદારોને ધન્યવાદ આપતાં કહ્યું-"સૂર્યના ઉદય સાથે જ આપણા દેશને છોડાવવાનું શુભ કાર્ય આરંભાયું છે. હજુ આપણે ઘણું કરવાનું છે. પ્રથમ તો ગોસાલાના કિલ્લા પાસેથી સીદીને કાઢવો છે, ઉત્તર કોકણમાંથી સાવંતને આપણી પ્રજાને કનડતાં અટકાવવો છે, પન્હાલામાંથી સદાશિવરાવને છોડાવી અફઝુલખાનપર મેળવેલા વિજયને ઓપ આપવા, તે કિલ્લો તથા અન્ય પ્રદેશ જિતી લઈ મુસલમાનોની જુંસરીમાંથી છોડવવો છે. આખા કોકણમાં, આખા મહારાષ્ટ્રમાં ખબર ફેલાવો કે જુલ્મી મુસલમાનોની જુંસરીમાંથી તેમને સ્વતંત્ર કરતી મરાઠા સત્તા પ્રકાશી રહી છે"

બીજે દિવસે સાયંકાળે સમાચાર આવ્યા કે, સીદી તળાગઢ લેવાયાથી ડરી જઈ ગોસાલાનો ઘેરો ઉઠાવી લઈ જંજીરા તરફ ઉપડી ગયો છે અને સાવંત પણ વાડી તરફ પાછો ફર્યો છે.

આ શુભ ખબર મળતાં સર્વત્ર શાંતિ ફેલવવાના હુકમો બીજે દિવસે દરેક જીલ્લાના સુબાઓપર મોકલી મહારાજની સ્વારી પ્રતાપગઢ તરફ નીકળી ગઈ.

* * * * *

પ્રતાપગઢના બાલ કિલ્લામાં એકાંત ભાગમાં આવેલા એક ન્હાના પણ સુંદર મકાનની કોકણના રમ્ય પ્રદેશાભિમુખ આવેલી ગચ્ચીમાં જ્યારે ચંદ્રની શીતલ ચાંદની છવાઈ રહી હતી, તે સમયે પ્રહર રાત્રિ વીતતાં બે સુંદરીઓ સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો અનુભવ લેતાં ઉભી હતી. બન્ને સ્ત્રીઓ સમાન વયની દેખાતી હતી. એક જણ ભગવાં વસ્ત્રમાં તો બીજી અલંકાર સાથે શોભતી હતી. વાર્તાલાપનો આનંદ ભોગવતાં તેઓ આમ તેમ નજર ફેરવતાં હતાં. વાતમાં ભગવાં વસ્ત્રવાળીએ બીજીને પ્રશ્ન કર્યોઃ—

"બ્હેન ઈંદિરા! આ ચંદ્રને આપણા પરસ્પર હૃદયના ખુલાસાથી કેટલો આનંદ આજે થયો છે. તે હું શું કહું! તું વિચાર કર કે જ્યારે હું તને કહું છું કે આપણે છૂટાં પડીશું ત્યારે મ્હારા હૃદયને કેટલું દુઃખ થતું હશે? મધુર કુમારિકા! ત્હારા જેવી નાજુક કુસુમ કલિકાને આ વિરક્ત જીવન સરજાયલું નથી. ત્હારા નસીબમાં તો સંસાર-સુખ ભોગવવાનું છે. ઈંદિરા! હવે તું મનમાં કાંઈ પણ ધાસ્તી રાખીશ મા. મહારાજ બધું જાણે છે, કે તેનો ગરીબ મુંગો છોકરો ને શ્રીવર્ધનની કુમારિકા ઈંદિરા તે એક જ છે, એ મેં તને પૂછ્યા વગર જ મ્હારી મરજીથી ખુલ્લું કહી દીધું છે. ખંડેરાવ પણ આ ભેદથી જાણીતો થયો છે. મનુષ્યના ચંચળ હૃદયનો પરીક્ષક ઇન્તેજાર અને ઉત્સુકતા-વાળા ખંડેરાવે મ્હારી આશા હમેશને માટે છોડી મ્હારા તરફથી ત્હારા વિષેનો સંદેશો કહેતાં રઘુનાથરાવના હૃદયપર શી અસર થઈ છે, તે તેણે તપાસ્યું છે અને હવે ઈંદિરા! ત્હારી આ ચંદ્રાબ્હેન માટે તેને માફ કર અને તેની સાથે જોડાઈ સુખી થા. તેનો મ્હારા વિશેનો ખ્યાલ નષ્ટ પામ્યો છે. હવે ત્હારા માટે વિચારો તેને આવે છે અને પસ્તાય છે. માટે તું પોતાને માટે તેના પ્રેમ માટે તેને માફ કર."

"નહીં બ્હેન, ઈંદિરા હવે રઘુનાથની પત્ની તરીકે તેને ત્યાં જશે નહીં. હું તો ત્હારી સાથે જ રહી ઈશ્વરભજનમાં કાળ વ્યતીત કરીશ."

"ગાંડી આ વિચાર દૂર કર. ઉતાવળી મ થા. મ્હારું કહેવું સાંભળ. સર્વ નક્કી થઈ ગયું છે. શિવાજી મહારાજે પોતે આ કાર્ય પોતાના નિર્દોષ છોકરાના હિત માટે ઉપાડી લીધું છે. તે તને પોતાની પુત્રી તરીકે અતિશય ધામધૂમથી રઘુનાથ સાથે પર-ણાવશે. જો સાંભળ ખુશી થા. આજે ખંડેરાવે મને વર્તમાન આપ્યા છે કે, ત્હારો વૃદ્ધ પિતા કે જેનાપર સીદીએ અને સાવંતે શિવાજીને મળી જવાનું ત્હોમત મૂકયાથી તે બિજાપુર સરકારના પંજામાંથી છૂટી, પોતાના સૈન્ય સહિત શિવાજી મહારાજ સાથે ખુલ્લી રીતે જોડાયો છે, ને જે વખત જાય છે, તેમાં તે આવી પહોંચશે. ત્હારે રઘુનાથ સાથે પરણ્યા વગર છૂટકો નથી. તે તને ચ્હાય છે, તેના પ્રેમ ખાતર જ ત્હારી આટલી બધી વિપત્તિ સહન કરવાની શક્તિ સાથે ત્હેં મુંગા છોકરાનો પાઠ ભજવ્યો છે. લુચ્ચી! મુંગો છોકરો થતાં ઠીક આવડયું. મહારાજાના જીવ બચાવનાર સાથે પરણવામાં રઘુ-નાથ મ્હોટું માન સમજે છે. મ્હારી બાબતનો લેશમાત્ર વિચાર તેના હૃદયમાં હવે નથી. તું તેને પરણી સુખી થા, એ જ આ તપસ્વીનાં આશીર્વચન છે!" ગુંચવાતા મન અને શરમથી રતાસ પકડતા કપોલ ભાગવાળી કુમારિકાએ નીચું જોઈ રહી, આનંદ શરમ અને લજ્જા તેના ચ્હેરાપર પ્રદર્શિત થવા લાગ્યાં. સજીવન થતી આશા સાથે પ્રેમ સચેત થયો, પ્રેમ તેની આંખમાં ચમકવા લાગ્યો, લજ્જાસ્પદ થતી પોતાની અભિ-લાષાને છૂપાવવાના હેતુથી, આનાકાનીવાળા શબ્દ મુખમાંથી પણ હૃદયના ઉંડા સ્નેહનું ભાન કરાવતા નીકળવા લાગ્યા. માયાળુ ચંદ્રાબાઈએ આ કુમારિકાનો ફરેબ જોયો ને છૂપા હાસ્ય સાથે તેને માફ કર્યો, અને તેની મશ્કરી કરતી તેને વધારે ગુંચવવા લાગી. છેવટે પન્હાલાના કિલ્લાપર ચઢાઈ લઈ જવાની છે ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી પોતાનાં લગ્ન રઘુનાથ સાથે થશે, એવું ચંદ્રાબાઈ પાસેથી થોડા વખતમાં ઈંદિરાએ જાણ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું
આનંદીબાઈ

"I'll woo her as the lion wooes his bride."
(DOUGLAS.)

ગરીબ બીચારી આનંદી નિરાધાર સ્થિતિ ભોગવતી કેદખાનામાં પોતાના ભવિષ્યના વિચારવમળમાં ગોથાં ખાતી બેઠી છે. પોતાના સ્વામી માટે વ્યર્થ ચિંતા કરી રહી છે. અરેરે, તેમની આવી ગંભીર માંદગીમાં કેવી સારવાર થતી હશે! મ્હારા પિતાને કેવે સ્થાને પૂર્યા હશે? અરે તેઓનું–મ્હારું શું થશે? તે દુષ્ટ અહમદખાન પાછો આવશે ત્યારે કેવાં બળાત્કારનાં વચન સંભળાવશે. અરે! શું કહેશે! વિગેરે વિચારો તેને શોકમય બનાવી ભડકાવતા હતા, ત્યાં એક દિવસ સમી સાંજે જીર્ણ થઈ ગયેલા વસ્ત્રોમાં એક ડાકણ જેવી ગાંડાજેવી સ્ત્રી તેના ઓરડામાં દાખલ થઈ તેના પ્રતિ જોઈ, ખડખડ હસવા લાગી–ને બરબડવા લાગી.

"વળી આ દૈત્યો કોણ જાણે શું કરવા માગે છે?" આ બોલ સાથે કાંઈ દયાથી આનંદી તરફ પણ સ્વાભાવિક તિરસ્કારથી જોવા લાગી. હં, હં હવે સમજાયું, આ તો કાળી ચમક્તી આંખો–કાળા વાળ તથા નાજુક સુંદર બદનવાળી ગોરી બાળાને આ એકાંત ઓરડામાં પૂરી છે કે, તેનો શબ્દ પણ કોઈ સાંભળી શકે નહીં. "વાહ વાહ ઓ સુંદરી! આ સ્થળે એ ધુવડો લ્હારા સાથી થશે! તું કયાંથી આવી! કોણ છો! બોલ કેમ ઉત્તર આપતી નથી? શુંભ જેવી કેમ બેઠી છે? નથી બોલતી કે નથી રડતી!"

આનંદીબાઈ આ નવી આવનારીનો વિચિત્ર દેખાવ જોતાં જ ભયભીત થવાથી દિગ્મૂઢ જેવી બેઠી હતી, તે આ પ્રશ્નો સાંભળી દીન વદને બોલી; "બાઈ, માતુશ્રી આ રંક દુર્ભાગીપર ગુસ્સે ન થાવ, મ્હારાપર દયા લાવો. મ્હારા પર જુલમ ગુજારી શિયળભંગ કરવા જેની ઇચ્છા છે, તેમાં તેનું કાંઈ વળનાર નથી. હું મરીશ તે કબુલ, પણ તેની મરજીને તાબે થનાર નથી. શિયળના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાની નથી. તેઓ મને મારી નાંખવા માગતા હોય તો કહી દ્યો? હું મરવા તૈયાર છું."

તે ડોશી બોલી "શું તને મારી નાંખશે? ના, ના તને માર્યાથી તેમને શો લ્હાવો? તને તો તેમની પ્રિયતમા બનાવી આનંદ સાથે મોજ માણશે. લ્હારા શિયળનો ભંગ અત્રે જ થશે! જો મ્હારા તરફ નજર કર, હું પણ એક વખત લ્હારા જેવી યુવાન્ અને લ્હારા કરતાં વધારે સુંદર અને રૂપવાન્ હતી. મ્હારો પિતા આ કિલ્લાનો માલીક હતો. કાંઈ રાજકીય વાંધો ઉઠતાં બાદશાહી ફરમાનથી કોલ્હાપુરના સુબા આ રુસ્તમ જમાનના બાપે તેના મુસલમાન સાથે અમારા કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. મ્હારા પિતા તથા ત્રણ ભાઇઓ વડીલોપાર્જિત જાગીરનું રક્ષણ કરતાં મરણ પામ્યા. મહેલના દરેક ખંડમાં લોહી રેડાયું. સઘળા મરાયા અને તે શબમાંનું લોહી થંડુ તો થયું નથી–તેમને અગ્નિસંસ્કાર થયો નથી, તે પહેલાં તે વિજયી દુષ્ટના પંજામાં હું સપડાઈ, મારાપર બળાત્કાર કરી મ્હારા શિયળનો ભંગ કર્યો. અરેરે અરેરે–"

આ વિતક સાંભળતાં બીચારી આનંદી થરથર કંપવા લાગી. "શું ત્યારે બચવાનો એક માર્ગ નથી! અરે નાસી છુટવાનો એક પણ ઉપાય નથી! અરે તું મને આમાંથી બચાવે તો લ્હારો જન્મપર્યન્ત ઉપકાર ભૂલીશ નહીં."

પલિત અંગવાળી અને કપોલ ભાગપર કરચળીથી વક્ર થયેલું મ્હોં મલકાવતી ડોશી બોલી:–"બાળા, આ ત્હારો વિચાર જવા દે. મોત શિવાય નાસવાનો એક પણ ઉપાય નથી. અરેરે! મને ત્હારી ઘણી દયા આવે છે. મ્હેં જ્યારે સાંભળ્યું કે, કિલ્લામાં બે સુંદર સ્ત્રીઓ કેદ થઈ છે, ત્યારે દયા ઉપજતાં તમને જોવાને આવી. ત્હારી સાથેની બીજી સ્ત્રીની પાસે તો જવાય તેમ નથી. કારણ તે સખત જાપ્તામાં છે. પણ તને તો એકલી જ રાખી જણાય છે, તેમ મહેલના દરવાજાપર રાખેલા ચોકીદારો શિવાય બીજો કાંઈ જાપ્તો ત્હારે માટે કરેલો દેખાતો નથી; ને તેથી જ હું આવવા પામી છું. બાઈ પરમેશ્વર શ્રી જગદંબા ત્હારું રક્ષણ કરો. આ સ્થળેથી કોઈ પણ સ્ત્રી તે દુષ્ટોના પંજામાંથી બચી હોય, એમ હું ધારતી નથી. અરેરે આ સ્થળે કંઇક સ્ત્રીઓની લાજ લુટાઈ છે. હું હવે જાઉં છું. મને ભય રહે છે કે ત્હારું ભાગ્ય મ્હારા જેવું નીવડશે. જે દુષ્ટોમાં દયાનો કે માયાનો રજ પણ અંશ નથી, તેની સાથે ત્હારે કામ લેવાનું છે. મ્હારો વખત તો ચાલ્યો ગયો છે;અને ત્હારો વખત તો હજુ હવે શરુ થાય છે. તું ખચિત માનજે કે, તેના પંજામાંથી છટકી શકવાની નથી. ત્હારું નસીબ! હું તો હવે જાઉં છું."

"રહો, રહો ડોશી મા જરા વાર થોભો! આ મંદભાગી વાસ્તે કે ઈશ્વર ખાતર ઉભાં રહો. તમારો દેખાવ મને કાંઈ આશાનાં ચિહ્ન આપે છે. દયા કરો, અરેરે મ્હારો સ્વામી માંદો છે, તેને કોણ જાણે કયા ખૂણામાં નાંખ્યો હશે." તેમના સમાચાર કોઈ મને કહો! મને તેમની પાસે લઈ જાઓ! અરેરે આટલી દયા કરો, દયા કરો!" એટલું બોલતાં આનંદી આક્રંદ કરવા લાગી.

ડોશીને ઘણું લાગી આવ્યું. "ઈશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે, બાળા ધીરજ ધર–જગદંબાનું ધ્યાન ધર, કદાચ તે રક્ષણ કરે" આટલું કહી આવેલે રસ્તે બારણાં બંધ કરી તે ડોશી વેગથી પાછી ફરી.

ગરીબ બિચારી આનંદીબાઈ રેણુકાની વાતચીતથી ઘણી જ ભયભીત થઈ. પોતાનું ભવિષ્ય અશુભ દેખાવા લાગ્યું અને શિયળ નક્કી ભંગ થશે, એ વિચારે તેના મનમાં મજબૂત વાસ કર્યો. મરવું એ કબુલ પણ અહમદખાનનાં પાપી માણુસોને કદી પણ તાબે થવું નહી, એમ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો; અને સમીપ આવતા ભય સામે ટક્કર લેવા સજ્જ થઈ. નહાસવાનો માર્ગ શોધવાને પોતાના બંદીખાનારૂપ ઓરડામાં ચારે પાસ શોધ ખોળ કરવા લાગી; પણ તે મહેનત વ્યર્થ ગઈ. રક્ષણ કે નહાસવા માટે હવે તેણે આશા મૂકી. ઓરડામાં કોઈ છૂપો માર્ગ કે છૂપો દરવાજો તેને હાથ લાગ્યો નહીં. તેને એક જ દરવાજો હતો અને તે પણ અંદરથી બંધ થઈ શકે તેમ નહોતું, પરંતુ થોડીવારમાં પોતાને સદ્ભાગી માનવા લાગી. ઓરડામાં એક તરફ માત્ર એક જ બારી હતી, તે જોતાં કાંઈ આશાનાં ચિન્હો સ્ફુરતાં બારી ઉપર ચઢી ડોકીઉં કરતાં તેણે તરત જ જોયું કે, તે બારી પચાશેક ફીટ નીચે આવેલા એક ખડકવાળી કાળી જમીન ઉપર પડે છે. ન્હાસવાના દેખાતા આ એક સાધનમાં પણ તે નિષ્ફળ પામી. ભાવી ઉપર આધાર રાખી ભવિષ્યનો વિચાર કરતી બેઠી.

બીજો દિવસ થયો–ત્રીજો થયો–રેણુકા પાછી આવી. તેને જોતાં કાંઈ આશાના અંકુરો ફૂટયા. તેણે તેનું કાંઈ સાન્ત્વન કર્યું. પોતાના સમાચાર મળતાં તેને મળવા

ઇચ્છા દેખાડી. અન્તે ગાંડી રેણુકાને દયા આવી ને તેના પતિ સાથે મેળાપ કરાવવા તૈયાર થઈ. ઓરડાની એક બાજુએ એક ગોખ હતો. તેમાં નીચેની બાજુએ એક એક ખીલો ભીંતમાં મારેલો દેખાડ્યો અને તેને દાબવા કહ્યું. ખીલો દાબતાં જ આનંદીબાઇએ કાળા પથ્થરમાં કોરેલી ગુફા દીઠી. "આનંદી! આજ પ્રહર રાત્રિ વીત્યા પછી આ ગુફામાં ઉતરજે, પગથિયાં સંભાળી ઉતરજે ને એ જ માર્ગે તને ત્હારા સ્વામીના ઓરડામાં લઈ જશે. તે ઓરડાને પણ આવું જ દ્વાર હશે ને આવી જ રીતે ખીલો દાબતાં તે દ્વાર ખુલી જશે, અને તું ત્હારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થઇશ. ઉતાવળી થઈ તું હમણાં જઇશ નહીં. કહ્યા પ્રમાણે સાવધતાથી જજે ને પતિ પાસે વધારે રોકાઇશ નહીં. નહીં તો ત્હારો ધણી હેરાન થશે અને ત્હારી બધી ઉમેદ નષ્ટ થશે." એમ કહી દરવાજો પાછો બંધ કર્યો. કેટલો વખત થોભ્યા પછી આવેલે માર્ગે પાછી ચાલતી થઈ. આનંદી પ્રફુલ્લ બની. પતિને મળવાના હર્ષે તેનો ચ્હેરો આનંદી બનાવ્યો. મનમાં રેણુકાનો અતિશય આભાર માનવા લાગી. આજે સ્વામીનાં દર્શન થશે, એ વિચારથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગી ને પ્રહર રાત્રિ ક્યારે વીતે, તેની રાહ જોવા લાગી.

* * * *

પ્રહર રાત્રિ વીતી છે. કિલ્લામાં સર્વ રીતે શાંતિ પ્રસરી રહી છે. આ સમયે આનંદી પોતાના સ્વામીના બીછાના પાસે બેઠી અને ગરમ હાથે નિર્બળ થયેલા હસ્તને ધીમેથી પોતાના અંકપર મૂકી પ્રકૃતિના સમાચાર પૂછ્યા. નિર્બળ અવસ્થામાં પડેલા પતિના સ્પર્શથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહી. તેના સ્પર્શમાં ને શબ્દમાં વધારે મીઠાશ તેને લાગવા માંડી. અશક્ત પ્રભાકરે તેને જોતાં જ પૂછ્યું "કોણ તું આનંદી? અત્યારે અહીં ક્યાંથી?"

આ પ્રશ્નથી આનંદીનો હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો. પોતાની સાંપ્રત સ્થિતિ યાદ આવતાં તેની સાથે સ્વામીની આ દશા જોઈ તેનાં ચક્ષુમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી. અથ ઇતિ સર્વ વૃતાન્ત સ્વામીને જણાવ્યું, તેના અંગની સુશ્રૂષા કરવામાં થોડો વખત રોકાઈ ને લાગ મળે આવી જવાનું કહી, આવી હતી તેમ ચાલી ગઈ. વખત સાધી સ્વામી પાસે આવવા ચૂકતી નહીં.

* * * *

દિવસો પાણીના પૂરની પેઠે વહી જવા લાગ્યા ને સ્વામીનાં વારંવાર દર્શન થવાથી આનંદી પોતાનું દુઃખ અર્ધું ભૂલી ગઈ. આ તરફ અફઝુલખાન મરાયો તથા તેનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું વિગેરે સમાચાર પન્હાલામાં આવતાં બખ્તાવરખાને ખુબ સાવચેતીથી કિલ્લાના રક્ષણ માટે બંદોબસ્ત કર્યો. આ માઠા સમાચારથી આખા બિજાપુરમાં ગમગીની ફેલાઈ, અને શોક પળાયો. બાદશાહ ઘણો જ દીલગીર થયો. મહા મુશીબતે ફાજલખાન કુટુમ્બ સહિત બિજાપુર આવી પહોંચ્યો. બાદશાહે તેને ઘણો જ દીલાસો આપ્યો. "અફઝુલખાન ગયો! સિંહ પડ્યો! મ્હારી જમણી બ્હાંય કપાઇ" વિગેરે શબ્દોથી પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કર્યો. ફાજલખાને પિતાનું વેર લેવા પ્રતિજ્ઞા કરી. રુસ્તમ જમાનને ફાજલખાનની સરદારી તળે મ્હોટું લશ્કર આપી

શિવાજીનો નાશ કરવા બાદશાહે કૃતનિશ્ચય કર્યો. અહમદખાનને સ્વાર્થની ચટપટી થવા લાગી. પન્હાલામાં મૂકી આવેલા શિકાર માટે ફાજલખાનને ચેતવ્યો, ને કહ્યું કે મરાઠાઓ આ તકનો લાભ લઈ તેમને છોડાવી જશે. માટે પ્રથમ પન્હાલા જઈ લાશને બેગમ બનાવી, સદાશિવરાવ વિગેરેને ફાંસીએ લટકાવીએ અને તે પછી પિતાનું વેર લેવું. મ્હોટી ફોજ એકઠી થતાં કાંઈ વાર લાગશે ને તે દરમીયાન આપણે આપણું કામ ફતેહથી પાર પાડી શકીશું. નહીં તો શિકાર છટકી જતાં વાર લાગશે નહીં. ફાજલખાનને તેનો વિચાર ઠીક લાગ્યો ને રુસ્તમ જમાને પણ તેના મતને ટેકો આપ્યો. લડાઈ માટે સૈન્ય તૈયાર થાય, તે પહેલાં રુસ્તમ જમાને પોતાની કોલ્હાપુરની જાગીરનો બંદોબસ્ત કરી પાછા ફરવાનું જણાવી બાદશાહી રજા મેળવી. ફાજલખાને પણ તેની સાથે જવા ઇચ્છા દેખાડી. અહમદખાન પણ તૈયાર થયો અને કદાપિ મરાઠાઓ કોલ્હાપુર પર હલ્લો લાવે, માટે તેની સામે રક્ષણ કરવાના નિમિષથી પાંચ હજારનું સૈન્ય સાથે લઈ, રુસ્તમ જમાન ફાજલખાન સાથે કુચ કરતા માગશર વદી ૯ મીના પ્હો ફાટતાં જ પન્હાલા આવી પહોંચ્યો.

ફાજલખાન તથા અહમદખાનના આવી પ્હોંચ્યાના સમાચારથી આનંદીબાઇના હોંસકોશ ઉડી ગયા. શી શી આફતો આજે પોતાપર ત્રુટી પડશે, તેના વિચારથી ભયત્રસ્ત થઈ. શિયળ માટેનો ઠરાવ સદૃઢ કર્યો. આખો દિવસ વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રસાર કર્યો.

સંધ્યા થઈ ત્યારે દરવાજાપર પગરવ સંભળાયો. દરવાજો ઉઘડતાં સુંદર પોષાકમાં ઉંચો અક્કડ પુરુષ અંદર દાખલ થયો કે તરત જ બંધ થયો. તેને જોતાં કેદીનો રંગ બદલાયો. અંગે થરથર કંપવા લાગી ને પુરુષ નજીક આવતાં જ ભડકી, સફાળી ઉઠી ને ડોળા ઘુરકાવતી હોય તેમ તેની સામે જોતી ઉભી.

“સુંદરી ત્હારા ગળામાં પહેરેલી મોતીની માલા ત્હારી દંતકળીની સફેદાઈ આગળ કાંઈ હીસાબમાં નથી. ત્હેં પ્હેરેલા હીરાઓ ચળકે છે ખરા, પણ ત્હારાં સુંદર મૃગનયન સાથે સરખામણી કરી શકે તેમ નથી. ત્હારું ગૌર વર્ણ જોઈ હું ગાંડોતુર બન્યો છું. મને કાંઈ ચેન પડતું નથી. સુંદરી! ઘણા દિવસ મળે થયા છે, તો હવે આ તલસ તલસ થતા જીવને તૃપ્ત કરવા વિચાર કર્યો હશે. વ્હાલી! આવ અને ત્હારાં ચરણકમળ પાસે પડતા એક મહાન્ મુસલમાન સરદારની માગણી કબુલ કરી, તેની હૃદયેશ્વરી થા.”

“ભલા સરદાર, આ વચનો તને શોભતાં નથી. તું જોઇએ તેટલું ધન માગ, પણ મ્હારા પર દયા કરી મને મુક્ત કર. ઈશ્વર ત્હારું કલ્યાણ કરશે. અમારાપર જુલમ ગુજારતાં ઈશ્વરનો તું ગુન્હેગાર થઇશ અને પસ્તાઇશ.”

“સુંદરી! મને ત્હારા પૈસા કરતાં ત્હારું ખુબસુરતીપણું વધારે લોભમાં નાંખે છે. પ્રેમ અને સુંદરતા ત્હારો છુટકારો કરશે, કોઈ પણ સિક્કાથી તે થવાનો નથી. મ્હારું ગુલાબ, હું અહમદખાન, બિજાપુરનો સરદાર ત્હારા સુંદર નાજુક ગળા અને હાથને હીરા અને મોતીથી ભરચક કરી દેવા સમર્થ છું. મને ત્હારા પૈસાની દરકાર નથી—મને તો ત્હારો જ ખપ છે.”

"તું મને લઇને શું કરીશ? હું પરણેલી છું. વળી હું હિંદુ ને તું મુસલમાન—એવું જોડું બને જ કેમ?"

હસ્તાં હસ્તાં અહમદખાન બોલ્યો; "કેમ ન બને! એમાં ખોટું શું છે? એક હિંદવાણીને પરણવામાં કોઈ પણ જાતની હરકત નથી. હું તને ચાહું છું અને તને પરણીશ. તું આ, પૈસાઓના લોભી સ્વામીના ઘાણીના બળદ જેવા કાયસ્થની જુંસરીમાં રહેવા લાયક નથી. તું તો આ ફક્કડ અહમદખાનના હૃદયપિંજરમાં રહેવા લાયક બુલબુલ છે."

"દયા કર, અહમદખાન, દયા કર! ત્હારા જેવા વીર નરને આ છાજતું નથી. અમે પણ બિજાપુરની રૈયત છીએ. ત્હારા કૃત્યની બાદશાહને ખબર થશે તો તને શિક્ષા કરશે. માટે મ્હારા ગરીબનું સાંભળી અમને છોડી દે. તને આશિષ આપું છું ને આ વાત મરણપર્યન્ત ગુપ્ત રાખવાનું વચન આપું છું."

આનંદી ભલમનસાઇથી સમજે એવું ન લાગવાથી કરડી નજર કરીને બોલ્યો, "આનંદી! ત્હારી શિખામણ મ્હારે જોઇતી નથી. ત્હારે મ્હારી ઇચ્છાને તાબે થવું જ પડશે. સિધે સિધી માનીશ તો તને લાડ લડાવીશ, નહીં તો છેવટે બળાત્કાર કરીશ, પણ તને છોડનાર નથી. મ્હારા પ્રેમને ક્રોધરૂપ ન કર?"

અરે દુષ્ટ! ત્હારાથી હું ડરતી નથી. જા, ત્હારાથી થાય તે તું કરી લેજે. હું મરીશ, પણ તને તાબે થનાર નથી."

આવા ઉદ્ધતાઈ ભરેલા ઉત્તરથી અહમદખાન રાતો પીળો થયો. આનંદીનાપર બળાત્કાર કરવા તેનું મન તૈયાર થયું. તે બોલ્યો; "સાંભળ, આનંદી, અત્યાર સુધી ત્હારી જોડે નરમાશથી બોલ્યો છું અને હવેથી ત્હારી સાથેની મ્હારી ભાષા ત્હારા વિજેતા તરીકેની થશે. તને મ્હેં મ્હારી શમશેરથી જિતી છે. માટે વધારે ઓછું ન બોલતાં મ્હારે આધીન થા. તું મ્હારી કેદી છે, ને કાયદા પ્રમાણે મ્હારી દરેક ઇચ્છાને ત્હારે તાબે થવું જોઇએ. ત્હારાપર મ્હારો હક્ક છે ને તે પૂરેપૂરો બજાવીશ. હું તને મ્હારી પ્રિયતમા બનાવીશ. તું જ્યારે મારા પ્રેમાળુ શબ્દોને નથી ગાંઠતી ત્યારે મ્હારે બળજોરી કરવી પડશે. તને છોડવાનો નથી." એમ કહી તેના તરફ આગળ વધ્યો.

"પાછો હઠ" આનંદી જરા પાછી હઠતી બોલી "પાછો હઠ! અને ભયંકર કૃત્ય કરે તે પહેલાં મ્હારું જરા સાંભળી લે! મ્હારું અબળાનું જોર તું પુરુષ આગળ નભવાનું નથી, એ હું સારી પેઠે જાણું છું. કારણ ઈશ્વરે સ્ત્રીઓને, પુરુષનું ઔદાર્ય, તેમનું રક્ષણ કરશે ધારી, નબળી બનાવી છે. સ્ત્રીઓ અબળા કહેવાય છે, પરન્તુ સમય આવ્યે એ જ અબળા સબળા થાય છે. તેમના સતીત્વનું રક્ષણ કરવાને તેમનામાં ઈશ્વર અતુલ બળ મૂકે છે. એક અબળા બળવાળા પુરુષને હંફાવે છે. તું કોઈ પણ રીતે મ્હારા અંગને સ્પર્શ કરીશ તો હું બુમ પાડીશ. જીભ કચરીને મરીશ, પણ ત્હારી દુષ્ટ વાંચ્છનાને શરણ થઇશ નહી."

"સુંદરી! ત્હારા શબ્દો ઘણા કઠોર છે. ત્હારા જેવી કોમલાંગીને રુચતા નથી. તું જોઇએ તેવી બુમો પાડીશ, પણ આ ઓરડાની દીવાલમાં તે સમાઈ જશે. ત્હારું રક્ષણ કરવા કોઈ આવી શકે તેમ નથી. આ દિવાલોમાં અનેક બુમ બરાડા, નિઃશ્વાસો,

આજીજીઓ અને મદદમાટેના પોકારો અગાઉ ઘણી વખત ચુપકીદી પકડતાં મરણ પામ્યા છે, એમ ત્હારું પણ થશે. માત્ર એક વસ્તુ ત્હારો બચાવ કરશે, આનંદી! ત્હારા પ્રારબ્ધને તાબે થા–અમારો પાકધર્મ સ્વીકાર ને અહમદખાનના જનાનખાનાને દીપાવનારી બની સુખી થા અને મને સુખી કર."

"મ્હારા પ્રારબ્ધને આધીન થાઉં!" તે બોલી–"ઓ ભગવાન્! કયા પ્રારબ્ધને! કયો ધર્મ! કે જે ત્હારા જેવા ચાંડાલ પાપીઓને આશ્રય આપે છે, તે ધર્મ સ્વીકારું? આ એક ભવમાં બે ભવ કરું? આ કાળું મુખ લઈ જીવતી રહું! ત્હારા જેવા નરપિશાચની પ્રિયતમા બનું! કદી નહીં. દુષ્ટ ચાંડાલ! હું ત્હારાપર થુંકું છું, તને ધિક્કારું છું, મને ત્હારો ડર નથી. શ્રીભવાની તેમની પુત્રીનું રક્ષણ કરશે."

એટલું બોલતાં ખીજવાયલી વાઘણની માફક ફલંગ મારી બાજુની બારીપર ચઢીને નીચે કાળા ખડકોવાળી જમીનપર પડતું નાંખવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવવા લાગી. અહમદખાન આ ઓચિંતો બનાવ જોઈ એવો દિગ્મૂઢ થયો કે, તેને ઉપર ચઢતાં અટકાવી શકયો નહીં. થોડીવાર તે ચિત્રવત્ ઉભો રહ્યો અને કાંઇક વિચાર આવતાં તેની તરફ તેને પકડવાના ઇરાદાથી આગળ વધ્યો.

હજુ એક ડગલું પૂરું તો ભર્યું નથી, એટલામાં તે બોલી, "ખબરદાર, મદાંધ અહમદખાન! જ્યાં છે ત્યાં જ ઉભો રહે! રખે આગળ વધતો. એક ડગલું જો આગળ વધ્યો તો જાણજે કે હું અહીંથી પડતું મૂકી, હતી નહતી થઇશ. ત્હારી જુલમી પશુવાસનાનો ભોગ થતાં પ્હેલાં આ દેહ ખડકોપર ચૂરેચૂરા થઈ જશે."

આમ બોલી આનંદી હાથ જોડી ઈશ્વરી પ્રાર્થના કરતી પડતું મૂકવાની તૈયારીનો ડોળ બતાવવા લાગી. મુસલમાન આ જોઈ ખમચ્યો. દયા અને સંતાપને કોઈ પણ વખત તાબે ન થવાનો તેનો મક્કમ ઠરાવ આખેર આ નાજુક બાળાની હીમ્મત જોઈ ડગમગવા લાગ્યો–ચળ્યો.

"નીચે ઉતર, ઉદ્ધત છોકરી! હું ખોદાના કસમ ખાઈ કહું છું કે, તને જરા પણ હરકત કરીશ નહીં." એમ ભરોંસાવાળા શબ્દ બોલ્યો.

તેની તેજ સ્થિતિમાં સજ્જ રહેલી બાળા બોલી; "અહમદખાન! ત્હારો વિશ્વાસ શો! મુસલમાનોનો વિશ્વાસ કરવા હું શીખી નથી. તેમાં પણ ત્હારા જેવા કામાન્ધનો વિશ્વાસ ભૂલે ચૂકે પણ ન જ કરું"

ઉંચે સ્વરે અહમદખાને ઉત્તર આપ્યો; "તું મને અન્યાય કરે છે. હું જેને માનું છું, જેના તરફ મ્હારો અનન્ય પ્રેમ છે, તેના સોગન ખાઉં છું–આ મ્હારી સુખ દુઃખની આપનારાવાળી શમશેરપર હાથ મૂકી, મ્હારા બાપ દાદાના કસમ ખાઈ કહું છું, કે તને હું બીલકુલ દુઃખ આપીશ નહીં. ત્હારે કે મ્હારે માટે નહીં પણ ત્હારા વૃદ્ધ પિતા માટે પણ આ અવિચાર્યું પગલું ભરતાં અટક! હું ત્હારા પિતાનો મિત્ર થઇશ, ત્હારા સ્વામીનું ને તેનું રક્ષણ કરીશ ને માન સાથે તમને સર્વને તમારે દેશ રવાના કરીશ. માટે નીચે આવ."

આનંદીઃ–"અરે હું ત્હારું કહેવું સમજું છું. ત્હારાં આ વચનો એક માછલીને લોભાવનારો માંસનો કટકો છે. શું હું ત્હારો વિશ્વાસ કરું?"

"અરે તને હજુ મ્હારા શબ્દો ખોટા લાગે છે? જો મ્હારા બોલથી કાંઈ વિરુદ્ધ વર્તન થાય તો મ્હારા હાથ ભાંગી પડો ને ખોદા મને દોજકમાં નાંખો. વચન આપી બે વચની નહીં થાઉં. મ્હારું નામ કલંકિત નહીં કરું. હું ખરો મુસલમાન બચ્ચો છું. બોલેલા બોલ પાળીશ, વિશ્વાસ રાખ, મ્હારો શબ્દ હું કદી પણ તોડતો નથી."

"અહીં બેઠે બેઠે ત્હારો વિશ્વાસ કરીશ" એમ કહી ઓરડાની અંદરના પડતા ભાગપર બેસતાં બોલી "સરત રાખજે કે તું ત્હારી જગ્યાએથી એક તસુ પણ આમ આવ્યો તો તું જોઈશ કે એક ગરીબ, નિરાધાર કાયસ્થકન્યા ત્હારા જેવા મુસલમાનના શબ્દપર વિશ્વાસ રાખવા કરતાં ઈશ્વરપર વધારે વિશ્વાસ રાખે છે અને આ બારી માંથી પડતું મૂકી મ્હારા પ્રાણ આપી તે વાત સત્ય કરીશ."

આનંદીના આ બોલે બોલ, તેનો દૃઢ નિશ્ચય, તેની મુખમુદ્રાપરની લાલાશમાં જણાવતા હતા. પોતાને વિજય મળેલો જાણી તેના આખા શરીરનું તેજ, તેની સુનીતિનું ભાન આપતું હોય, તેના ગુપ્ત આનંદને પ્રકટ કરતું હોય તેમ ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણોથી તેના કપોલભાગ ઉપર પ્રકાશી રહ્યું હતું. પળવારમાં ખડકોપર અથડાઈ મરણ પામવાના વિધિના વિચારના ભયની અવગણના કરતો તેનો ચ્હેરો દીપવા લાગ્યો તથા પોતાનું ભાગ્ય પોતાની સત્તામાં છે, એ અને સ્વેચ્છા મુજબ કલંકમાંથી બચવા કરેલા મોત સ્વીકારવાના વિચારે તેની મુખ મુદ્રાને ઉંડા દાડમનો રંગ અર્પવા સાથે તેનાં ચક્ષુને વધારે ચળકતાં બનાવ્યાં. અહમદખાન અહંભાવવાળો ને ઉગ્ર હતો. તેને પણ હવે લાગ્યું કે, તેણે પોતે આખી જિંદગીમાં આવી સુંદર લલના જોઈ નથી.

અહમદખાનઃ-"આનંદી! ચાલો આપણી વચ્ચે હવે સુલેહ થવા દ્યો!"

આનંદી "સુલેહ! જો ત્હારી ઇચ્છા હોય તો ભલે, પણ તે આટલા અંતરે જ થશે, સમજ્યો."

"તું હવે મ્હારી ધાસ્તી રાખ નહીં."

"મને હવે ત્હારી ધાસ્તી છે જ નહીં. માત્ર આ ઓરડો બાંધનારનો આભાર માનું છું કે તેણે આટલી ઉંચાઇએ પણ આવી બારી મૂકી છે કે જે મ્હારા જેવી નિરાધાર અબળાના શિયળનું રક્ષણ કરવા મદદરૂપ થાય છે. ઈશ્વર તેનું કલ્યાણ કરો. આવા રક્ષણ તળે છું, પછી ત્હારો મને બીલકુલ ડર નથી."

હતાશ થતો અહમદખાન બોલ્યો; "આનંદી! તું મને અન્યાય આપે છે,-હું પૃથ્વી, પાણી, આકાશ સમક્ષ કહું છું કે તું અન્યાય બોલે છે. હું સ્વભાવથી જ તું ધારે છે તેમ કઠોર, સ્વાર્થી અને નિષ્ઠુર હૃદયનો નથી. અરે એ તો એક હઠીલી સ્રીએ મને આવી ક્રૂરતા કરતાં શીખવી કે જે મ્હેં એક સ્રીપર અજમાવી જોઈ છે; પણ ત્હારા જેવી પર નથી અજમાવી હોં! આનંદી મ્હારું સાંભળ-હું તને દગો નહીં કરું. હું ત્હારા પ્રેમથી ઝુરું છું. એક સ્રી જે કલંક કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કરે છે, તેનું હૃદય ઘણું મજબૂત અને ધીર હોવું જોઇએ; અને તૃષ્ણા! એ એક સ્વર્ગના વિરલ સુખને માટે વ્યગ્ર કરનારી, લલચાવનારી મોહક વસ્તુ છે. મ્હારી પણ એ જ સ્થિતિ છે. ત્હારા મોહક રૂપે મને દિવાનો કર્યો છે. આનંદી, આનંદી, મ્હારું માન, તું મ્હારી થા! તું ચમક નહીં. ત્હારી પોતાની મરજીથી તું કહે તેવા કરારોથી-પણ તું મ્હારી થા! હું ત્હારા

વગર મરીશ, હેયાસુની, તું મ્હારા સુખદુઃખની ભાગી થા. અરે ત્હારા વગર હું રહી શકું તેમ નથી. હું હવે વધુ ખુલાસો—અરે આ શું! રણશિંગડાનો અવાજ! મ્હારી સેવાની જરૂર પડી હોય એમ જણાય છે. હું જાઉં છું—મધુરી વ્હાલી! હાલ તો છેલ્લા સલામ, મ્હેં કહ્યું તે પર વિચાર કરજે! મ્હારી બળાત્કાર કરવાની ધમકી માટે તું મનમાં કાંઈ લાવીશ નહીં, મને માફ કરજે. ત્હારી પરીક્ષા કરવા તથા ત્હારી કસોટી કરવા જરૂરનું લાગવાથી એમ કર્યું હતું. કસોટીમાં તું ખરું સુવર્ણ નીકળી. જાઉં છું. કાલે પાછો ફરીશ અને તે વખતે આ બાબતપર વધુ વિચાર કરીશું."

એટલું કહી અહમદખાન દ્વાર બંધ કરી ચાલ્યો ગયો. આનંદીએ આ હિમ્મતવાન્ પણ વ્યભિચારી પુરુષની વિષયલાલસાનો ભોગ થઈ પડવામાંથી બચાવવાનો ભયંકર સ્થાનનો આશ્રય લીધો હતો, તે ઉપરથી નીચે ઉતરી. ધડકતી છાતી શાંત થઈ ને શિયળના રક્ષણ માટે પ્રથમ ફરજ ઇશ્વરસ્તુતિમાં અદા કરી; અને હવે પુનઃ આજે તે દુષ્ટ આવવાનો નથી, એ જાણી ગુફાનું દ્વાર ખોલી, ઉતાવળી ઉતાવળી સ્વામીને મળવા દોડી.

પ્રકરણ ૨૦ મું

અનાથ તારા

"Nay, if the gentle spirit of moving-words
Can no way change you to a milder form,
I'll woo you like a soldier, at arm's end,
And love you 'gainst the nature of love force you.
* * * * *
I'll force thee yield to my desire."
(Two gentlemen of Varona. SHAKESPEARE)

ગયા પ્રકરણની આનંદીબાઈ જેવી સ્થિતિ તારા પણ ભોગવતી હતી. તે પણ પોતાના પાતિવ્રત્ય ભંગ થવાની સોસનામાં પડી હતી. તેની સેવામાં દાસીઓ મૂકેલી હતી ને તેમની વારંવાર મળતી દુષ્ટ સૂચના તેને ગભરાવતી હતી. તેઓ તેને પળ વાર વીલી મૂકતાં નહીં. આથી નાશી જવામાં તેને નિરાશા પ્રત્યક્ષ હતી. માત્ર અનેક નિઃસાસા નાંખતી દયામણું મ્હોં કરી પોતાનો દિવસ ગુજારતી હતી.

આજે પ્રભાતે ફાજલખાનની સ્વારી કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાંજ તે વધારે ગભરાઈ. પળે પળે તે દુષ્ટના આવવાના ભણકારા થવા લાગ્યા. પોતાની વિશુદ્ધિ સચવાશે કે કેમ, તેનો ભય લાગવા માંડ્યો. ચિંતાનાં પડ ઉપરા ઉપરી ચઢવા લાગ્યાં, દિવસ આથમતાં ફાજલખાન તેના ઓરડા તરફ દરવાજો બંધ કરી આવ્યો. તારા તેના દેખાવથી જ માત્ર કંપવા લાગી. ફાજલખાન તેના સન્મુખ આવી ઉભો ને ભવિષ્યની પ્રિયતમાને નિહાળવા લાગ્યો.

તેણે ઓરડાના મધ્ય ભાગમાં બિછાવેલી સુંદર બેઠક પર બેસવા હાથવતી નિશાની કરી. પણ તે હજી એમની એમ ઉભીજ રહી. તેને બેસાડવાના ઇરાદાથી તેનો હાથ

પકડવા પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કર્યો. તારાએ પોતાનું અંગ સંકોચી હાથથી ના પાડતાં કહ્યું, "ભલા સરદાર, તમેજ બેસો. દરોગાની હાજરીમાં હું-કેદી બેસી શકતી નથી."

"અરેરે! સુંદર તારા!" ફાજલખાને ઉત્તર વાળ્યો, "તું ત્હારા દરોગાની નહીં, પણ ત્હારા કેદીની સમક્ષ ઉભી છે; અને ત્હારા ગુલાબી સુંદર દંતકળીમાંથી બ્હાર પડતો હુકમ ઉઠાવવા આ પ્રેમ-ગુલામ ફાજલખાન તૈયાર છે."

આના ઉત્તરમાં તારાએ માત્ર તિરસ્કારભરેલી દૃષ્ટિ ફેંકી. તેની આ દૃષ્ટિ જાણે જોઈ ન હોય તેમ ફાજલખાને બોલવું જારી રાખ્યું; "રમણી! ઘણા દિવસે આપણી આ મુલાકાત થઈ છે. ત્હેં પૂખ્ત વિચાર કર્યો હશે, ત્હારા સ્વરૂપે મને દિવાનો બનાવ્યો છે; મ્હેં જે કાંઈ ત્હારે માટે કર્યું છે, તેમાં ત્હારી પોતાની સુંદરતાનો દોષ છે. આજે બિજાપુરનો મ્હોટો ઉમરાવ ત્હારા પ્રેમની નમી નમી યાચના કરે છે. તું તેને નિષ્ફળ કરીશ નહીં."

તારાઃ-"ફાજલખાન, વિચાર કર, દયા લાવ, ત્હારા જેવા વીરને આ શોભતું નથી. મને જવા દે, ઈશ્વર ત્હારું કલ્યાણ કરશે."

ફાજલખાન એકી ટસે તેના તરફ જોતો હતો. બોલવાથી કપોલ ભાગપર થતા ખંજનથી તે વધારે કામાતુર બન્યો અને બોલ્યો "વ્હાલી, હવે તને હું કેમ જવા દઈશ? ત્હારે માટે મ્હેં શી શી જહેમતો ઉઠાવી છે? તે ચોરટા બ્રાહ્મણોના પંજામાંથી છોડાવી ત્હારી કેવી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે? વળી તને અહીં લાવી સુખમાં લાડ લડાવી, ત્હારી સાથે વિલાસસુખ ભોગવવાનો ઇરાદો પાર પાડવા આ સેવકે કેટલી તકલીફ સહન કરી છે? કેટલા માણસોનો ત્હારે વાસ્તે ભોગ આપ્યો છે? આટલો શ્રમ-આટલાં ખૂન થયા પછી મને તું પ્રાપ્ત થઈ, તેને હું કેમ છોડી મૂકું! છૂટવાનો વિચાર છોડી દે. મ્હારો પ્રેમ સ્વીકાર અને મ્હારી પ્રિયતમા થા. ત્હારા પ્રેમના તરસ્યાને ત્હારા હાસ્યનું રસદાન દે."

નિઃશ્વાસ નાંખતી તારા ગણગણી "અરેરે કેટલી દુઃખી, નિરાધાર, હીનભાગી હું છું!"

ફાજલખાનઃ-"અહીં આવતાં પ્હેલાં તું હીનભાગી હતી, પરન્તુ મ્હારા મેળાપથી તું સુખી થઈ સમજ!"

તારા ધિક્કારથી તેની તરફ જોતી બોલી; "ત્હારા મેળાપથી વધારે હીનભાગી થઈ છું-વધારે દુઃખી છું, ત્હારા જેવા નીચના રક્ષણતળે રહેવા કરતાં ભુખ્યા સિંહનું ભક્ષ થવામાં મ્હારું સદ્‌ભાગ્ય માનું છું. ઓ ઈશ્વર! તું જ એક મ્હારો સાક્ષી છે, મ્હારો પ્રેમ મ્હારા સ્વામીમાં જ લીન છે. અન્યને હું ચ્હાતી નથી. ઓ કાળજીભા ફાજલખાન, હું તને ધિક્કારું છું. મ્હારી નજર આગળથી દૂર થા! હું તને ઓળખતી નથી. ઓ મગરૂબ સરદાર! હું ફરીથી કહું છું કે, એક નિરાધાર અબળા પાસે આવી રીતે તુંડાઇથી ઉભો રહેનાર વીર મરદ હોતો નથી."

ફાજલખાનને આ શબ્દથી ક્રોધ ચઢયો. પણ તરત જ દાબી હસતાં બોલ્યો; "હં, હં, હં, તું મને ઓળખતી નથી! ખરેખર મ્હારાં કમભાગ્ય! જો હું કોણ છું?-

હું બિજાપુરનો પ્રથમ પંક્તિનો પ્રસિદ્ધ ઉમરાવ ફાજલખાન! જેણે લડાઇઓમાં ઘણી કીર્તિ સંપાદન કરી છે, જેનાં પરાક્રમોનું ભાટ ચારણો સ્તુતિ ગાન કરે છે, જેની પાસે અખુટ દોલત છે, તે હું ફાજલખાન ત્હારી પાસે પ્રેમની યાચના કરતો ઉભો છું. અરે સુન્દરી! ત્હારું મન જિતવાને, મ્હારી તરફ પ્રેમભરી ત્હારી દૃષ્ટિ કરવાને એવું તે મોત શિવાયનું બીજું કયું ભયંકર કાર્ય હું કરું? તે કહે. સ્ત્રીઓને જે હૃદયો ચ્હાય છે, તેને જ્યારે સ્ત્રીઓ ચ્હાતી નથી, ત્યારે પ્રેમ શ્રાપરૂપ બને છે."

તારા:–"ફાજલખાન, ત્હારી ધર્મપત્ની તરફ વફાદાર રહેવાની ત્હારી ફરજ છે. તું તેનું હૃદય વાંચ, તે તને ચ્હાય છે. તેના તરફ તું દગાખોર થઈ, તેને ચ્હાતો નથી. જેની સાથે વફાદારીથી રહેવા બંધાઈ નેકીથી ત્હારું જીવન જોડયું છે, તેની જોડે દગો રમી, તું અન્ય સ્ત્રીપર પ્રેમ કરે છે, એ નિંદ્ય ને ગુન્હા ભરેલું કૃત્ય ઈશ્વર સાંખી શકનાર નથી. ઓ સરદાર! ત્હારી ખ્યાતિ ત્હારા સ્વતઃના મુખથી બોલવા કરતાં ત્હારા ભાટ ચારણોના મુખમાં જ રહેવા દે; અને મને કહે કે, ત્હારો કયો ભાટ ત્હારા આજની રાત્રિના વિજયનું કવિત ગાશે? એક અનાથ સ્ત્રીને તેની મરજી વિરુદ્ધ જોર જુલમથી કિલ્લામાં કેદ કરી, તેની હુરમત ધૂળ કરવાની ત્હારી બ્હાદુરીનાં કયો ભાટ વખાણ કરશે!"

ગુંચવાતો ફાજલખાન હોઠ કરડતો બોલ્યો–"રમણી! તું મ્હારું અપમાન કરે છે. ત્હારી સુંદરતા બીજાઓના દીલને દીવાના બનાવી કેદ કરે, તેમાં તેમનો દોષ કહાડવો તને વ્યાજબી છે!"

તારા:–"ફાજલખાન! હું પુનઃ વિનતિ કરું છું કે, આ શબ્દો ત્હારા જેવા ઉમરાવને છાજતા નથી. તું મને બેસવાનું કહે છે ને આવા હલકટ વિચાર મુખથી કરે છે? વાહ!"

"ઉન્મત્ત છોકરી!" પોતાના જ શબ્દોમાં પોતાની અવગણના થાય છે જાણી, સંતપ્ત થતો તે બોલ્યો; "મગરૂબ સુંદરી! તું સાલસપણે માને એમ નથી. ત્હારી સાથે હવે હું એવી જ મગરૂબાઇથી વર્તીશ! સાંભળ ત્યારે, અત્યાર સૂધી મ્હારી માગણી મ્હેં ખાનદાન જાણી નમ્રતાથી કરી, પણ હવે તેમ નહીં થાય. ત્હારી ઇચ્છા એમ છે તો હવે તરવાર ને તીરકામઠુ લઈ, ત્હારી સાથે પ્રેમ કરીશ–બસ હવે હદ થઈ. મ્હારા નમ્ર શબ્દો તને નમ્ર બનાવી શકતા નથી તો હવે હું ત્હારી સાથે એક સીપાઈ બચ્ચા પેઠે–એક વીર પેઠે હથિયારની અણીએ પ્રેમ કરીશ. ખરા પ્રેમના નિયમ વિરુદ્ધ ત્હારી સાથે પ્રેમ કરીશ–બળજોરી કરીશ."

ભયથી ત્રસ્ત બનેલી **તારાના** મુખમાંથી "ઓ ઈશ્વર" એમ ઉદ્ગાર નીકળ્યો. ફાજલખાનઃ–"મ્હારી ઇચ્છાને તાબે થવા તને ફરજ પાડીશ. જોઇએ તેવો જુલમ ગુજારીશ, તું જવાની કયાં છે! મ્હારા બોલવા મુજબ હું તને કરી દેખાડીશ ત્યારે જ તું ખરું માનવાની! મ્હારી પ્રિયતમા થયા અગાઉ તું આ કિલ્લા બ્હાર જઈ શકનાર નથી. કોઈ પણ સાહસિક કામ કરતાં હું પાછો હઠયો નથી. તેમાં વળી એક મુસલમાન ઉમરાવ કાફર–હિંદુ છોકરીના હાથની માગણી કરી પાછો હઠે, એ કેવળ અશકય છે. ત્હારું ગૌરવ મ્હારી પ્રિયતમાને છાજે તેવું છે. અરે મૂર્ખી, જરા વિચારી જો કે

મ્હારી સાથે જોડાયા વગર મહા રાજશાહી સુખ કયાં ભોગવવાની હતી! જંગલના ડુંગરામાં રખડતા બ્રાહ્મણ–ભામટાઓના હાથમાંથી છૂટી બિજાપુરમાં પૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવતી મ્હારી સાથે કેટલી સુખી થઇશ!"

ભવાં ચઢાવી તારા બોલી, "પુળો મૂક ત્હારી એ જાહોજલાલીમાં! હું મરીશ પણ તને તાબે થઇશ નહીં. દુષ્ટ, ત્હારાથી થાય તે કરી લેજે!"

તેના આ ક્રોધને નિર્જીવ ગણી, ઉપહાસ્ય કરતો ફ્રાજલ બોલ્યો:—"મૂર્ખી, વગર વિચાર્યું ન બોલ, કાંઈ સમજ. જો ત્હારો સ્વામી મ્હારા કબજામાં છે. મ્હારા ઈષ્ટ વાસ્તે તેના પ્રાણ જશે" એમ કહી દુષ્ટતાથી વિકૃત હાસ્ય કર્યું. "તારા, મ્હારી માગણી સ્વીકાર તો પછી ત્હારા સ્વામીનો વાંકો વાળ પણ નહીં થાય, નહીં તો છેવટે પસ્તાવું પડશે ને તારી સમક્ષ ત્હારા સ્વામીના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી, કુતરાને ખાવા ફેંકી દઇશ. ફ્રાજલખાન હવે દયા સમજતો નથી, માટે હઠ છોડી દે." પુનઃ મુછ આમળતો ખડખડ હસવા લાગ્યો.

પોતાના પતિપર ઝઝુમી રહેલા ભયની ધાસ્તિથી તારા પોતાની દૃઢતામાં ડગમગવા લાગી અને વ્યગ્ર ચિત્તે દીન સ્વરમાં બોલી; "ઈશ્વરની ખાતર તેને બચાવો!"

ધમકીની અસર થયેલી જાણી, પોતાની ફતેહની આશામાં મુછ આમળતો બોલ્યો; "હા બચાવું પણ એક સરતે કે સુંદર તારા, સ્વામીને બચાવવા ખાતર ફ્રાજલખાનની પ્રિયતમા થાય. તેના જીવતદાન વાસ્તે ત્હારો પ્રેમ તું વેચ. ત્હારી વગ મ્હારાપર તેને માટે ચલાવ, પછી તે સલામત છે એમ સમજ: નહિ તો સદાશિવરાવનું શબ જો ને તે પછી બળાત્કારે મ્હારી પ્રાણપ્રિયા થા.!"

"ત્હારા શબ્દો ઘણા કઠોર છે–ત્હારી સત્તાનો આ અઘોર કૃત્ય કરવામાં ઉપયોગ કરીશ! એમ હું ધારતી પણ નથી." દુઃખી તારા દયા માગતી બોલી.

હસતો ફ્રાજલખાન બોલ્યો, "ત્યારે તું એવું ધારતી જ બેસી રહેજે ને ત્હારું ધારવું કેટલું ખોટું પડશે તે સમય આવે જોજે. ત્હારો સ્વામી મ્હારો કેદી છે. મ્હારા માર્ગમાં આડે આવનાર એ પ્રતિસ્પર્ધીને હમેશને માટે દૂર કરવાને તલવારના એક જ ફટકા કરતાં વધારે શી કીંમત પડવાની છે! એક જ ઘા અને તેના દેહના બે ભાગ!–બસ–કંટક દૂર થયે તું વિના શ્રમે મ્હારી પ્રિયા થવાની. ત્હારા મામા પેલા ડોકરા વિશ્વાસરાવનું પણ એ જ ભવિષ્ય જાણી લે. બન્નેની આયુષ્ય દોરી ત્હારા ઠરાવ ઉપર અવલંબી રહી છે. હવે ત્હારે જોઇએ તે વિચાર કર."

અત્યાર સૂધી અનાથ તારા હીમ્મતથી ટકી રહી હતી, પણ હવે તો હદ થઈ. તેણે પ્રથમ એમ ધાર્યું હતું કે, આ દેખાતું ભય આમ ભયંકર રૂપ પકડશે નહીં. તેની સુંદરતા પ્રમાણે તે કોમળ હૃદયની, ભીરુ અને શરમાળ હતી. પણ આ બનતા બનાવોએ તેને ધીર બનાવી હતી. જ્યારે જીવથી અધિક ગણાતા સ્વામી અને મામા પર પડનાર સંકટની કલ્પના તેની નજર આગળ ખડી થઈ ત્યારે તેની મગરૂબી અલોપ થવા લાગી–ને બેબાકલી બની. પરન્તુ જે વખતે પોતા સન્મુખ ઉભેલા વજ્ર હૃદયના પુરુષે પોતાપર મેળેવેલી સત્તા કુમાર્ગે વાપરવા ઠરાવ કર્યો છે એમ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે તે થરથર ધ્રુજવા લાગી, આંખમાંથી આંસુ વ્હેવા લાગ્યાં ને મદદ માટે આમતેમ

નિષ્ફળ ફાંફાં માર્યાં. તેના દુ:ખનો સાગર બન્ને કાંઠે ભરપૂર હતો. નિ:શ્વાસ ઉપર નિ:શ્વાસ નાંખતી તુટેલા–અસ્ફુટ ઉદ્ગાર કરવા લાગી. આંખથી થોડે અંતરે હથેલીઓ ઉઘાડી રાખી ઉંચું જોઈ રહીને દયાના વરસાદની રાહ જોનારીના ચક્ષુમાંથી ક્રોધ અને શોકપ્રદર્શિત અશ્રુધારા પડવા લાગી.

દૈત્યને દયા ન આવી. તે બોલી ઉઠયો "આ શા ઢોંગ માંડ્યા! શું જવાબ આપે છે? બોલ! આમ ઢોંગ કરી છટકી જવા માગે છે નહીં! ત્હારું કાંઈ વળનાર નથી. ત્હારા આવા વિલાપને હું ગાંઠું તેમ નથી. હું જાણું છું કે, તું સીધે સીધી માનવાની નથી. ત્હારા કાફર ભર્તારનો ત્હારા દેખતાં જ નાશ હાલ ને હાલ કરું છું. ઉભી રહે. કોણ છે રે? કમાડ પાસે જઈ સાદ કર્યો. જી હજુર! બ્હારથી જવાબ મળ્યો. "જાઓ કાફર સદાશિવને પકડી અહીં લાવો." આમ કહી ગભરાતી તારા તરફ છાતી કાઢી બોલવા લાગ્યો. "પ્યારી! હવે જ તને સુંદર રમત દેખાડું છું. ત્હારા સ્વામીનાં તરફડીયાં તું જો અને તેના પ્રાણ જતાં પહેલાં મ્હારી વ્હાલી પ્રિયતમા તને બનાવીશ. બોલ હવે કયાં જવાની છે!"

અબળા તે અબળા. તેની હીમ્મત હવે વસ્તુત: નાશ પામી. તેની સ્થિતિ દયાજનક થઈ, પણ દુષ્ટને દયા કયાંથી આવે. તે તો વધારે વધારે તેને ભડકાવવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તો જંજીરથી જકડેલા કેદીને લઇને કાળ જેવા દેખાવના બે સીદીઓ તેની આગળ આવ્યા; "જો ત્હારા સ્વામીના કેવા હાલ થાય છે તે જો" એમ કહી શમશેર ખેંચી કેદી પ્રતિ ધસ્યો. પરંતુ એકદમ ખમચી બોલી ઉઠયો:–

"અરે, આ કોણ? ઓ નાપાક કુતરાઓ! આ તમે કોને લાવ્યા.?"

સીદીઓ કંપવા લાગ્યા–સજ્જડ ઉભા. એટલામાં કેદીએ વચ્ચે પડતાં ઉત્તર આપ્યો "એક મુશ્કેટાટ કરેલા કેદીપર તલવાર લઈ હલ્લો કરનાર વીર ફાજલખાન! આ ગુલામોનો દોષ નથી. તમારો કેદી સદાશિવરાવ તેના સૈન્યમાં સહિસલામત છે; અને થોડા વખતમાં તમારી હેવાનીયાત દગલબાજીનો સ્વાદ તે તને ચખાડશે–સમજ્યા સરકાર! આ તમારા દીન સેવક રામદેવરાવે પોતાના સ્વામીને છોડાવ્યા છે બોલો! આપનો જે હુકુમ હોય, તે આ સેવક બજાવવા હાજર છે."

પોતાનો પતિ, ફાજલખાનના ભયથી વિમુખ છે અને સલામત છે જાણી તારા આનંદસ્વપ્નમાં ડૂબી. "ઈશ્વર ત્હારું ભલું કરો! શાબાશ, રામદેવરાવ! તને ધન્ય છે. ત્હારા જેવા નિમકહલાલ નોકરથી મ્હારા સ્વામીના પ્રાણ બચ્યા, નહીં તો આ દૈત્ય મ્હારી સમક્ષ પ્રાણ લીધા વગર રહેત નહીં. પ્રભુ ત્હારી લીલા અપાર છે!"

હાથમાં આવેલો મ્હોટો શિકાર આમ છટકી જવાથી ફાજલખાન ખીજવાયો. તેણે હાથ પછાડ્યા. રામદેવરાવ તરફ ક્રોધદૃષ્ટિથી બરાડી ઉઠયો–"કાફર લુટારા! ત્હેં તે દુષ્ટ સદાશિવને છોડાવ્યો, નહીં! તને તો ફાંસીએ લટકાવી ત્હારું શબ કુતરા તથા શિયાળવાનું ભક્ષ્ય થશે. મ્હારી સર્વ ઉમેદો ત્હેં બરબાદ કરી" હજુ આગળ બોલવા જતો હતો, એટલામાં અહમદખાને સાંભળેલા રણશિંગનો અવાજ સાંભળી ચમકયો ને કોઈ મ્હોટો ભય ધારી બોલ્યો; "જાઓ, હાલ તો આ નીચને કેદમાં લઈ જાઓ. સવારમાં એનો ન્યાય કરીશું. પછી તારા પ્રતિ બોલ્યો; "ઠીક છે, હાલ

તો જાઉં છું. પણ અભિમાની સ્ત્રી, તું મ્હારા હાથમાંથી બચી શકવાની નથી, માટે વિચારી જોજે," એમ કહી રણશિંગના અવાજને શ્રાપ આપતો ચાલતો થયો.

તારા આ છૂટકારાને માટે ઈશ્વરનો વારંવાર આભાર માનતી ઘુંટણીએ પડવા લાગી. સ્વામી નિર્ભય છે, જાણી સંતોષ પામી; અને કાલે વળી શી આપત્તિ આવી પડશે? તેનો વિચાર આવતાં ઈશ્વરપર આધાર રાખી બેઠી.

પ્રકરણ ૨૧ મું

રુસ્તમ જમાનનો આનંદરાવ શેઠપર જુલમ

"My daughter!—O my ducats!—O my daughter!
* * * * * O my Christian ducats!
Justice! the law! my ducats and my daughter!"
(Merchant of Vanice) SHAKESPEARE.

વૃદ્ધ કાયસ્થ આનંદરાવ શેઠને મહેલના એક ઉંડા ભોંયરામાં પૂર્યો હતો. જમીનની સપાટીથી ભોંયરું ઘણા જ નિમ્ન ભાગમાં હતું, જેથી તેમાં ભેજ રહેતો હતો. તેમાં માત્ર બે ન્હાનાં જાળીયાં મનુષ્યથી મ્હોંચાઈ શકાય નહીં તેટલી ઉંચાઇએથી ઝાંખો પ્રકાશ મધ્યાહ્ન સમયે આપતાં હતાં. બાકી આખો દિવસ ભોંયરામાં અંધકાર રહેતો હતો. ભોંયરામાં અનેક નિર્ભાગી જીવો સડી સડી મરણ પામ્યા હશે, એમ તેનું ભયંકર સ્વરૂપ સૂચવતું હતું. આનંદરાવને સહવાસી તરીકે એક ખૂણામાં કાટ ચઢેલી લોખંડની સગડી તથા બે લાંબા લોખંડના સળીયા પડ્યા હતા. જેથી ભયંકર કલ્પના ખરી થતી લાગી.

મજબૂત બાંધાનો માણસ, ગમે તેવો હિમ્મતવાન્ હોય તોપણ આ ભોંયરું દેખતાં જ તેનાં ગાત્ર શિથિલ થાય. એવો બીહામણો કાળ, અંધકારમાં ઉભેલા ભૂત જેવો દેખાવ હતો. આનંદરાવને બેસવાને એક કામળી શિવાય કાંઈ જ પણ વધારે મળ્યું ન હોતું. તે બીચારાની આંખો સામે ભયંકર મોત ટગમગવા લાગ્યું. તેની આવી દયાજનક સ્થિતિની કલ્પના થવી પણ મુશ્કેલ છે. ભોંયરાનો ભયંકર દેખાવ તેની પુત્રી તથા જમાઇની ચિંતામાં સક્રાંત થયો હતો. દુષ્ટો પોતાને શું કરવા માગે છે? અરે તેમનો હેતુ પાર પાડવાને શા શા જુલમ ગુજારશે! એવી રીતે પોતાના ભવિષ્યનો અજાણ્યો આનંદરાવ અનેક વિચારની ગુંથણીમાં ગુંચાવા લાગ્યો. એક દિવાનાનાં જેવી તેના મનની સ્થિતિ થઈ, ઘડીક રડતો, કોઇવાર ગાળો દેતો, તો કોઈવાર આમતેમ આંટા મારતો-મારતાં જમીનપર પડતો પણ ખરો. બેવખત ખોરાક લાવનાર શિવાય બીજા કોઇનું મ્હોં તેને દેખવાનું નહોતું. તેને ઘણીવાર પ્રશ્ન કરતો, પણ બોલ્યા વિના લાવનાર માણસ પાછો જતો હતો. માત્ર તેના નિઃશ્વાસ નાંખતા ચ્હેરા સામું જોતાં તેની દયાની લાગણી પરખી શકતો. આવી વિષમ સ્થિતિ ભોગવતાં દોઢમાસ વીતી જવા આવ્યો, તેમાં તેની પુત્રી જમાઇના કોઈ પણ જાતના સમાચાર અગર પોતાના છૂટકારાનાં કાંઈ પણ ચિહ્ન તેને જણાયાં નહીં. શું પોતાના નસીબમાં આવી રીતે રીબાઈ, રીબાઈ મરવાનું લખ્યું હશે? શોકનો માર્યો તે શરીરે શુષ્ક તથા નિર્બળ થયો હતો.

અંતે તેનું ભવિષ્ય પાસે આવ્યું જણાયું. માગશર વદી ૯ મીના સાયંકાળે ભોંયરા તરફ આવવાનાં પગથીયાં ઉપર ધપ ધપ કરતાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. તે ચમકયો, તરત જ ઉઘડતા દ્વારનો અવાજ ઓળખ્યો અને ચણીયારાં અને મીજાગરાએ ચરરર ચુંઈ કરતો તીણો સ્વર કાઢયો. બે બળતી મશાલો સાથે ચાર સીદી ગુલામો સહિત રૂસ્તમ જમાન અંદર દાખલ થયો.

રૂસ્તમ જમાન ઉંચો, કદાવર અને મજબૂત બાંધાનો હતો, તેના અવયવો લડાઇમાં કસાયલા છે, એમ દેખાતા હતા. તે સત્તા તથા દ્રવ્યનો લોભી હતો, તેના શરીરનો બાંધો, તેની ચાલવાની છટા અને તેના વિલક્ષણ આંખવાળી મુખમુદ્રા તેનું ગૌરવ, ઝનુન તથા તેના સ્વભાવનાં દૂતકર્મ કરતાં હતાં. તે ગૌરવર્ણો હોઈ ઘણો પ્રચંડ શરીરનો દેખાતો. વીરશ્રી તેના ચ્હેરાપર દીપી નીકળતી. તે ઘણા સાદા પોષાકમાં હતો, કેડે લટકતી વજનદાર તલવાર શિવાય કોઈ પણ બીજું હથિયાર તેની પાસે ન હોતું. કાળરૂપ કાળા સીદી ભવ્ય પોષાકમાં હતા. તેઓની પાસે પણ તલવાર હતી. બેના હાથમાં ન્હાની ટોપલીઓ હતી અને બેના હાથમાં બળતી મશાળો હતી. દરવાજો બંધ કરી, ભીંતરૂપ બે સીદીઓ ત્યાં ઉભા રહ્યા. આવી રીતે બંદોબસ્ત કરી, રૂસ્તમ જમાન વૃદ્ધ કાયસ્થ તરફ ચાલ્યો. જેમ કેટલાંક હિંસક પ્રાણી પોતાના શિકારને મોહ પમાડી તાબે કરે છે, તેમ પોતાના ચક્ષુના પ્રભાવથી શિકારના ચક્ષુને અંજાવી મૂઢ બનાવવા ઈચ્છા ન હોય તેવો તેનો દેખાવ હતો. ખરેખર અત્યારે એમ જ દેખાતું હતું કે આ રૂસ્તમ જમાનની કર્કશ અને કીનાખોર આંખ તેના આ ગરીબ કમભાગ્ય કેદીપર તેને અંજાવી માહાદ કરનારી સત્તા કેટલે અંશે ભોગવે છે. આનંદરાવ મ્હોં વિકાશી આભો બનેલો બેઠો. તેનાં ચક્ષુઓ આ ઝનુની સરદાર તરફ ધાસ્તીથી ચ્હોંટેલાં રહ્યાં, તેનાં ગાત્ર નબળાં થયાં હતાં, તે આથી વધારે અશકત થયાં. ઉઠીને સલામ કરવા જેટલી તાકાત તેનામાં ન રહી. પરાકાષ્ઠાના દુઃખ સાથેનું ભયંકર મરણ જોવા તે આ નવા વિક્રાળ સ્વરૂપ સામે જોવા લાગ્યો.

આ પ્રચંડ મુસલમાન સરદાર આ વૃદ્ધ કાયસ્થથી થોડે અંતરે ઉભો રહ્યો. ગુલામને સંજ્ઞા કરતાં તેણે તરત જ એક ટોપલી લાવી મૂકી. સીદી એ ટોપલીમાંથી એક ત્રાજવું તથા કેટલાંક વજનો રૂસ્તમ જમાનના આગળ મૂકી પાછો પોતાને સ્થાનકે જઈ ઉભો.

આ મૌન નાટકનો અંત અંતે રૂસ્તમજમાને કેદીને સંબોધી કર્યો, "નીચ જાતિના કાળા મ્હોંના કુતરા! આ ત્રાજવાં દીઠાં!"

દુઃખી કાયસ્થે અશક્તિને લીધે ગળામાંથી ઝીણા અવાજે હાકારમાં ઉત્તર વાળ્યો.

"તો ત્હારે આ ત્રાજવાં કાટલાંથી પચીસ મણ રૂપું મને આપવું પડશે"

"અરે ભગવાન્!" આ સાંભળી કોણ જાણે કયાંથી તેનામાં બળ આવ્યું હોય કે તેની આવી ભયંકર માગણીના વિજળીક બળે તેની જીભ ઉઘાડી અને તે જુસ્સામાં બોલ્યો:—"કોઈ પણ માણસે આવી માગણી સાંભળી હશે! છત કરતાં વધારે સ્તુતિ કરનારા ભાટ ચારણો પણ કવિતમાં આવી રકમ નહીં મૂકતા હોય! આવા અતુલ ખજાનાના સ્વપ્નથી પણ મનુષ્યની આંખો કેટલી બધી તૃપ્ત થાય વારુ? અરે આખા

મહાડમાં મ્હારું તેમ જ મ્હારા જ્ઞાતિ બંધુઓનું ઘર ઉખેડી નાંખ, તોપણ આટલું બધું રૂપું તને મળી શકશે નહીં."

"મ્હારી માગણી વ્યાજબી છે." રુસ્તમ જમાન બોલ્યો:-જો રૂપું કમી હોય તો તેટલા વજનનું સુવર્ણ આપ. મ્હારી કાંઈ તે લેવાની ના નથી. દશ-હજાર સુવર્ણ મહોરોથી તું સ્વપ્ને પણ ધારી શકીશ નહીં એવી કડક શિક્ષામાંથી ત્હારા કાફર શરીરના ખોખાનું તું રક્ષણ કરી શકીશ."

ત્રાસથી આનંદરાવ બોલી ઉઠચો-"અરે ભલા સરદાર! રહેમ કર, દયા લાવ! તું તો મ્હોટો ઉમરાવ છે. ત્હારે પૈસાની શી ન્યૂનતા છે. હું તો એક વૃદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચેલો કંગાળ, ગરીબ અને લાચાર નિરાશ્રિત છું. મ્હારા જેવા પાસેથી તને શું મળવાનું છે? આમ મને રંજાડવાનું કામ તમો મ્હોટા સરદારોને શોભતું નથી. શું સિંહ એક બકરાપર તલાપ મારવા લોભાશે?-એક જીવડાને કચરી નાંખવામાં મરદાઈ લેખાતી નથી.

ઉપહાસ્ય કરતો રુસ્તમ જમાન બોલ્યો-"તું બુઢ્ઢો થયો છે તે તો મ્હેં જાણ્યું, પણ તને નિર્વિઘ્ને આમ બુઢ્ઢો જેણે થવા દીધો, એની મૂર્ખતા ઉપર મને હસવું આવે છે. તું નબળો હઈશ પણ ત્હારા તેવા મખ્ખીચુસોને હૃદય જ કયાં હોય છે? ઘણા ગરીબ ગુરબાને રેંહસી રેંહસી ત્હેં અતુલ ધન ભેગું કર્યું છે. તે કોને માટે? મ્હારે માટે! આખા દખણમાં મહાડના શેઠ આનંદરાવ મહાડકર જેવો ધનાઢચ કોઈ પણ નથી, એ જગજાહેર વાત છે. મ્હોટેથી ન્હાના સૂધી સર્વને ખબર છે. માટે ત્હારો ખોટો ઢોંગ નભવાનો નથી."

આનંદરાવ:-"ભલા સરદાર! આ ત્હારો દુરાગ્રહ ખોટો છે. હું પ્રતિજ્ઞા,-સોગન, ખાઈ કહું છું કે......"

"બસ, ચુપ રહે, નાહક જૂઠા સોગન ખાઇશ નહીં. તને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. ત્હારો આ દુરાગ્રહ ત્હારો નાશ ન લાવે તેની સંભાળ રાખ. તું એમ ન ધારતો કે, તને ભય આપવા મ્હારો આ મિથ્યા બકવાદ છે. હું કસમથી કહું છું કે, તને અહીં પૂરવામાં મ્હારી ઉંડી ધારણા છે. નિર્જીવ ગુન્હા માટે આ કેદખાનું વપરાતું નથી. ત્હારા કરતાં દસ હજાર ગણા વધારે વિખ્યાત કેદીઓ આ દિવાલો વચ્ચે મરણ પામ્યા છે અને તેમનાં આવાં ભયંકર પરિણામથી દુનિયા હજુ સૂધી અજ્ઞાત રહી છે. મ્હારા હેતુમાં ત્હારી નિષ્ફળતા માટે પણ તેવી જ રીતે રીબાઈ રીબાઈને મરવાનું તને નિર્માણ થઈ ચૂકયું છે. બસ્સ્યા! યાદ રાખ કે, આ રુસ્તમ જમાનના સપાટામાંથી તું હવે છૂટી શકવાનો નથી."

મુછ ઉપર હાથ ફેરવતાં ગુલામોને બોલાવી અરેબીક ભાષામાં કાંઈ કહ્યું. હુકમ પ્રમાણે ટોપલીઓ નીચે મૂકી, શગડી લાવી, તેમાં ટોપલીમાંથી કોલસા ભર્યા. તેલમાં બોળેલી કાકડી સળગાવી, કોલસા પેટવ્યા ને પંખાવતી થોડા સમયમાં ધીગધીગતા અંગારા તપવા લાગ્યા.

શગડી તરફ આંગળી કરી, વિકાળ દેખાવમાં રુસ્તમ જમાન બરાડી ઉઠચો; "આનંદરાવ! લાલચોળ અંગારા ઉપર તેવું જ રૂપ પકડતા લોખંડના સળિયા જો-આવા દેવતાની પથારી કરી તને નગ્ન દશામાં તેના ઉપર સુવાડીશું. દેવતા હોલાય નહીં તેને માટે આ ગુલામો પંખો જારી રાખશે, બીજા ત્હારા શરીરપર તેલ છાંટશે.

ને આ લાલ ચળોઠી જેવા સળિયા ત્હારા અપવિત્ર, અંગમાં ગમે તે જગ્યાએ ચાંપીને એવી રીતે પકાવીશું. આવું દુઃખ તને આપીશું. બોલ ત્હારી શી મરજી છે? જોઇએ તો આનાં સુંદર બીછાનાપર પોઢી નરકે જા, યા તો પચ્ચીસ મણ રૂપું આપ. આ શિવાય બચવાનો એકે આરો નથી.'"

"અશકય, કેવળ અશકય" મરણને કાંઠે ઉભેલો વૃદ્ધ કાયસ્થ બોલ્યો–"ત્હારું કહેવું તું સત્ય કરે, તે અશકય છે! ઈશ્વર આવો જુલમ–આવી કૂરતા અમલમાં મૂકવા ત્હારા હૃદયને પ્રેરે એમ લાગતું નથી! કડવાં વચન કહાડનારો કડવું વર્તન કરતો નથી ને ત્હારે માટે હું તેવું જ ધારું છું."

"આનંદરાવ! ભલે ત્હારે જેમ ધારવું હોય તેમ ધાર; પણ ત્હારા સમજવામાં ભયાનક ભૂલ થાય છે. શું તું એમ ધારે છે કે, જેણે સેંકડો ખૂનખાર લડાઇઓમાં ભાગ લીધો છે, ઘણાં શહેરો, ગામડાંઓનો નાશ આગ અને તલવારથી જોયો છે, તે તેની દ્રવ્યની લલુતા પૂરી પાડવાને શિક્ષા કરતાં ત્હારા જેવા કાફર કાયસ્થની બુમો–ચિચિયારીઓથી તેને દયા છૂટશે? નહીં જ. આ મ્હારા નિમકહલાલ સીદીઓ ઈશ્વરતુલ્ય સ્વામીની સેવા બજાવતાં ગમે તે પ્રકારે સ્વામીના શિકારનો નાશ કરવા પાછી પાની કરતા નથી, તે ત્હારી દયા ખાશે, એમ સ્વપ્ને પણ ધારીશ નહીં. બુઢ્ઢા ડોકરા! ત્હારી અઢળક દોલતમાંથી માત્ર એક ભાગ કાઢી નાંખ અને ઘણાના લોહી પી પીને એકઠી કરેલી દોલતનો એક ભાગ મ્હારા જેવા હકદાર મુસલમાનના હાથમાં સોંપી દે? ત્હારી લુચ્ચાઈ, કુનેહ એક વખત ઓછી થતી પૈસાની થોડી ઘણી થેલીઓ પાછી તને ભરી આપશે. પણ એક વખત તું જો આ અગ્નિની ભયંકર પથારીપર સુતો તો તને બચાવવા આ દુનિયામાં કોઈ પણ હકીમ સમર્થ થશે નહીં. મ્હેં કહેલ દ્રવ્ય આપી આ ભયંકર કેદખાનું જ્યાંથી હજુ કોઈ પણ છૂટી શકયું નથી ત્યાંથી છૂટો થા. હવે મિથ્યા વાદવિવાદમાં વખત ગુમાવવા હું માગતો નથી. ત્હારી થેલી અને ત્હારા માંસ લોહી વચ્ચેની જોઇએ તે ચીજ ત્હારા છૂટકારા વાસ્તે પસંદ કર. જે તું પસંદ કરીશ તે તને મળશે."

ધ્રુજતો આનંદરાવ પોકાર કરી ઉઠયો–"અરે ભગવાન્! અરે સર્વ દેવતાઓ! મ્હારી વારે ધાઓ. આ નિરપરાધી બુઢ્ઢો નાહક રેંસાઈ જાય છે–મ્હારું રક્ષણ કરો. અરે હું કાંઈ પણ પસંદ કરી શકું તેમ નથી. ત્હારી અનહદ ભારે માગણી પૂરી પાડવાને મ્હારી પાસે એકે સાધન નથી! શિવ, શિવ! શિવ! હું શું કરું!"

ડોળા ધુરકાવતો રુસ્તમ બોલ્યો; "હરામખોર કુત્તા! સબુર કર હમણાં જ તને દેખાડું છું. ગુલામો! આ કાફરને પકડી તેનાં કપડાં ઉતારો. જોઇએ એના કાફરદેવતાઓ–દૈત્યો એને કેવી મદદ કરે છે!"

હુકમ થતાં જ દુર્ભાગી આનંદરાવને ગુલામોએ પકડી જમીનપરથી ઉભો કર્યો, તેનાં કપડાંને હાથ લગાડી પોતાના સરદારની રજા મળતાં સુધી ઉભા રહ્યા. આનંદરાવે રુસ્તમ જમાન તથા તેનાં માણસોની નિષ્ઠુરતા, બદલાઈ છે કે હજુ કાયમ છે, તે જાણવા તેઓના ચ્હેરા તરફ નજર ફેરવી, પણ તેને કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર જણાવ્યો નહીં. સરદારની તેવી ને તેવી જ જનુની આંખ હતી ને સીદીની કાળા ભવાંની નીચે ચળકતી આંખો આવા કૂર કૃત્યનું અનુમોદન કરતી હતી. આ સર્વ જોતાં તે પોતાના

વિચારને વળગી રહ્યો, પરંતુ જ્યારે બળતી સગડી તરફ નજર કરી ત્યારે સામો ઉભેલો જુલમી સરદાર દયા કરે તેમ નથી, તે જોતાં તેનાં ગાત્ર શિથિલ થયાં–ખરેખરો નાહિમ્મત થયો.

તે અસ્ફુટ અવાજમાં બોલ્યો–"ખાન સાહેબ, હું આ–પી–શ. પચ્ચીસ... મણુ... રૂપું...આપીશ જો કે મ્હારી એકલાની આપવાની સત્તા નથી, તો પણ મ્હારા જાત ભાઇઓની મદદથી ભરી શકીશ. આટલું ધન ભેગું કરવાને મ્હારે ઘેરે ઘેર ભીખ માગવી પડશે. બોલો કયે દિવસે અને કયે સ્થળે મ્હારે એ દ્રવ્ય આપવું જોઇએ?"

અહીં પોતાની હીકમતથી ફુલાતા ખાને ઉત્તર આપ્યો–આ સ્થળે એ દ્રવ્ય આપવું જોઈએ, એમ ને એમ નહીં. પણ તેને જોખવું પડશે અને તે પણ આ જ ભોંયરામાં, સમજ્યો? મ્હારા હાથમાં પહેલાં દ્રવ્ય આવશે પછી ત્હારો છૂટકારો થશે."

જરા હીમ્મતથી કાયસ્થે ઉત્તર આપ્યો. "એ તો ઠીક. પણ આટલું દ્રવ્ય આપ્યા પછી મ્હારો છૂટકો થશે એની ખાતરી શું?"

રુસ્તમ જમાન દાંત કચડતો "ઓ હેવાન! ઓ સાનમાં રહેલા ગુલામ! એક મુસલમાન અમીરનો શબ્દ ત્હારા રૂપા તથા સોનાથી પણ વધારે–એક પાક ઉમરાવનો કોલ, સમજ્યો!"

"માફ કરો! સરદાર સાહેબ, એ ક્યાંનો ન્યાય, કે જેને મારો રજ પણ વિશ્વાસ નથી, તેના શબ્દ ઉપર મ્હારે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો!"

"કારણ તેમાં ત્હારો એકે ઉપાય નથી" ક્રૂરતાથી પરિહાસ કરતાં મુસલમાન અમીરે ઉત્તર આપ્યો:–"જો તું મહાડમાં ત્હારી પેઢીપર હમણાં હોત ને હું ત્હારી પાસે ઉછીના રૂપીઆ લેવા આવ્યો હત તો તું મને કેટલો કનડત. મ્હારી પાસે કાંઈ કાંઈ અવેજ સાનમાં રાખવા માગત, રૂપીઆ પાછા ભરવાનો વખત તથા વ્યાજ ત્હારી મરજી પ્રમાણે ઠેરવત, તેવી જ રીતે આ મ્હારી શરાફની પેઢી છે, ને તું અહીં માગનાર છે. તને ગરજ છે. માટે છૂટકારાની જે રકમ ઠરી ચૂકી છે, તે પુનઃ હું કહેવા માગતો નથી."

દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખતો કાયસ્થ કરગર્યો. "મને છૂટો કરે તેની સાથે મ્હારા સર્વ સાથીઓને છૂટા કરવાની દયા કર. જેથી તને અપાતા દ્રવ્યનો ભાર મ્હારા એકલાથી ઉપડે તેમ નથી, તેમાં તેમની મદદ લઇશ."

"શું તું પેલા હિંદુ કાફરો માટે કહે છે! તેમના છૂટકારા વાસ્તે તો જૂદો ખેત ઉતારવાનો છે. તું ત્હારું ફોડી લેને! કાયસ્થ કુતરા, હું તને ચેતવું છું કે, ત્હારે બીજાની બાબતમાં નાહક માથું મારવું નહીં." સરદાર બોલ્યો.

આનંદરાવઃ–" શું ત્યારે મ્હારી પુત્રી, જમાઈ તથા મને પોતાને એકલાને જ આટલા પૈસાથી તું છૂટા કરવા માગે છે? ભલે એટલું કરીશ તો પણ ત્હારો ઉપકાર. કારણ મ્હારી પુત્રી આનંદીબાઇને સખત જાપ્તા સાથે મહાડ મોકલે તો તે ત્યાંથી દ્રવ્ય લાવશે." પૈસાનું નામ લેતાં જ ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂકયો; અને "અરેરે! તે દ્રવ્ય આ જગ્યાએ તોળાશે?" એમ બોલી ઉત્તરની રાહ જોતો ઉભો.

રુસ્તમ જમાન જાણે કાંઈ જાણતો જ નથી, એમ ડોળ કરી આશ્ચર્ય પામતો હોય તેમ બોલ્યો "શું ત્હારી પુત્રી! યા અલ્લા! આનંદરાવ! મ્હેં પ્રથમથી જાણ્યું હત તો

કેટલું સારું થાત. મ્હેં તો એને તારાબાઇની દાસી જાણી વીર અહમદખાનને બક્ષિસ કરી છે."

આ સાંભળતાં બળતામાં ઘી હોમાયું. આનંદરાવ એકદમ ચીચીયારી પાડી ઉઠયો. આખા ભોંયરામાં તેનો ભયંકર પ્રતિઘોષ થયો. ઓચિંતી ચીચીયારીથી સીદી ચમકયા ને કાયસ્થને છૂટો મૂકાઈ જવાથી તે જમીનપર પડ્યો. ઘુટણીએ પડી રુસ્તમ જમાનનો પગ પકડતો, વિનવવા લાગ્યો." ઓ ભલા સરદાર! ત્હારી માગણી હું પૂરેપૂરી લે-જોઇએ તો તેથી દશગણું લે. ત્હારી ઇચ્છા મને નાશ કરી ભીખારી અવસ્થામાં રખડતો જોવાની હોય તો તેમ, અરે એટલું જ નહીં પણ ત્હારી લટકતી તલવારથી મ્હારું ડોકું ઉડાવી દે, જોઇએ તો આ અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં ફેંકી દે, પણ મ્હારી એકની એક પ્રાણ સમાન પુત્રીને બચાવ. તેને સહીસલામત અને પવિત્ર રહેવા દે. તે બિજાપુરના નગરશેઠની કુળવધૂ છે. જો ત્હેં સ્ત્રીને પેટ જન્મ લીધો હોય તો મ્હારી રાંક પુત્રીના શિયળનું રક્ષણ કર! મ્હારાં છ છ બાળકોમાંથી માત્ર મ્હારા જીવનને સુખી કરતી આ એક આંખ રહી છે, શું! તેટલુંએ સુખ આ બુઢ્ઢા વાસ્તે નહીં રાખે!-હાય મ્હારા રૂપીઆ,-ઓ મ્હારી પુત્રી! ન્યાય આપ-મ્હારા રૂપીઆ, મ્હારી પુત્રી-"આટલું બોલી વૃદ્ધ અશક્તિને લીધે જરા બેશુદ્ધ દશામાં પડ્યો.

તેની કરુણાજનક સ્થિતિ જોઈ રુસ્તમ જમાનનું હૃદય જરા પીગળ્યું. તે દીલગીરી બતાવતો બોલ્યો "વૃદ્ધ ઘણું મોડું થયું. પ્રથમથી જાણ્યું હત તો કાંઈ પણ કરત. મ્હેં તો એમ જ ધાર્યું હતું કે, તમારા લોકોને આબરુ કરતાં પૈસો વધારે વ્હાલો છે."

દયાવાળા શબ્દો સાંભળી વધારે દયા ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી દયાર્દ્ર સ્હેરે બોલ્યો; "તું અમારે વાસ્તે આટલો બધો હલકો વિચાર રાખ નહીં. પૈસા કરતાં અમારાં બચ્ચાં અમને વધારે વ્હાલાં હો!"

બેદરકારપણે રુસ્તમ બોલ્યો; "ભલે કદાચ એમ હશે. ભવિષ્યમાં મ્હારો વિચાર ત્હારે વાસ્તે ફેરવીશ. હાલ તો એ સવાલ નકામો છે. જે બનાવ બની ગયો, તેને માટે હું લાચાર છું. એમાં કાંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી. હું ત્હારી પુત્રીને અહમદખાનને આપી ચૂકયો છું ને મ્હારો શબ્દ ત્હારા જેવા દસ કાફરો માટે તથા ત્હારી પુત્રી જેવી દસ કાફર સ્ત્રીઓ માટે ફેરવી શકતો નથી. અરે મૂર્ખ, તે બિજાપુરના શેઠના ઘરમાં રહ્યા કરતાં અહમદખાન જેવા ઉદાર વીર પુરુષની પત્ની તરીકે વધારે સુખી થશે."

મનમાં ખીજવાતો હાથ ચંચવાળતો આનંદરાવ બોલ્યો "અરેરે શું તે તેને ત્યાં સુખી થશે! શું તે એક ભવમાં બે ભવ કરી મ્હારા કુળને કલંક લગાડશે!-તે મ્હારી પુત્રી છે. સ્વપ્ને પણ એ આશા રાખીશ નહીં. અરેરે! મુસલમાનો કેદ પકડાયલા મનુષ્યો સાથે કેવી ક્રૂરતાથી વર્તે છે અને સ્ત્રીઓની આબરૂ પર જોર જુલમથી હુમલો કરે છે, તે શું અમે જાણતા નથી?"

આંખો ફાડી, ક્રોધના આવેશમાં રુસ્તમ પોતાનો લાગ આવ્યો જાણી બોલી ઉઠયો; "કાફર નીચ કુત્તા! શું તું પાક મુસલમાનને ગાળો આપે છે? જીભ કાપી નાંખીશ.

જો કાંઈ વત્તુ ઓછું બોલ્યો તો! ચાલ, દ્રવ્ય આપી તું છૂટો થા, નહીં તો મરવા તૈયાર થા. લ્હારાં પુત્રી જમાઈ તને હવે મળવાનાં નથી."

કાયસ્થનો હવે મીજાજ હાથથી ગયો. માથું વેગળું મૂકી ધ્રૂજતા અંગ સાથે ગાજી ઉઠયો:-"ચોર, લુચ્ચા હું તને એક ફૂટી બદામ પણ આપનારો નથી. ભામટા, લ્હારાથી થાય તે કરી લેજે. મ્હારાં પુત્રી જમાઇનો વાંકો વાળ કર્યો શિવાય મ્હારી નજર આગળ લાવે તો જ લ્હારા માગવા પ્રમાણે દ્રવ્ય આપીશ, નહીં તો એક પાઈ પણ આપનાર નથી."

માથું ખોઈ બેસતાં ખાન બોલ્યો "કાયસ્થ; તું શું ગાંડો થયો છે! શું લ્હારી ચામડી અને લોહીને આ ધગધગતા અંગારા સાથે રમત રમવા વિચાર થયો છે?"

પુત્રીવાત્સલ્યના બળે નીડર બનતા કાયસ્થે ઉત્તર આપ્યો "મને તેની દરકાર નથી, લ્હારાથી થાય તેટલો જુલમ કર, મ્હારી પુત્રી મ્હારું માંસ અને લોહી છે. મ્હારું આ શરીર જેને તું લ્હારી કરતાનો ભોગ કરવા માગે છે, તે મ્હારી પુત્રી કરતાં મને વધારે પ્રિય નથી. મોતથી હવે હું ડરતો નથી. જુલમી મુસલમાન, ચમડી જાય તો ભલે, પણ એક દમડી તને નહીં આપું, સુખેથી મ્હારા પ્રાણ લે અને કહેજે કે એક વૃદ્ધ કાયસ્થ એક મુસલમાનને નાઉમેદ કરવાની વીરતા બતાવતાં મૃત્યુને શરણ થયો છે. સમજ્યો નીચ!"

"ઠીક છે, હવે અમે જોઇશું કે તું કેવો સુખી થાય છે. ગુલામો આ કુત્તાને નરકમાં મોકલવા તૈયારી કરો! તેનાં કપડાં ઉતારી નાંખો. આ દેવતાની પથારી કરી, તેને નગ્ન કરી સુવાડો, સત્વર કરો, કાફર વધારે વખત જીવવાને યોગ્ય નથી."

આ વૃદ્ધ કાયસ્થના તરફડિયાંની દરકાર નહીં રાખતાં સીદી ગુલામો બળજોરીથી વસ્ત્રો ઉતારવા લાગ્યા. તેને તદ્દન વસ્ત્ર વગરનો કરવા જતા હતા, એટલામાં રણશિંગડાનો અવાજ સાંભળી ચમક્યો ને રુસ્તમ જમાનના નામની બુમ મારતા કેટલાક માણસના અવાજ સંભળાયા. વધારે અગત્યના કામમાં જવાનું થવાથી, કેદીને પાછો ભોંયરામાં પૂરવા હુકમ કર્યો અને આનંદરાવનું ભવિષ્ય બીજા દિવસને વાસ્તે લટકતું રાખી સીદીને સાથે લઈ ચાલતો થયો.

વૃદ્ધ કાયસ્થ પુત્રીના સમાચારથી શોકગ્રસ્ત થતો ને અલ્પ કાળ માટેના પોતાના છુટકારા માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનતો પૂર્વ સ્થિતિને આધીન થયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

પન્હાલાપર હલ્લો

રણશિંગડાનો અવાજ સાંભળી, પ્રયાસમાં નિષ્ફળતા પામી, નિરાશ થયેલા ફાજલખાન તથા અહમદખાન હાંફળા ફાંફળા દિવાનખાનામાં દાખલ થયા. બખ્તાવરખાન તેમની રાહ જોતો આમ તેમ આંટા મારતો હતો. તેનો ચ્હેરો ચિંતાગ્રસ્ત દેખાતો હતો. રણશિંગડાના અવાજ પરત્વે પ્રશ્ન કરતાં તેણે જણાવ્યું કે, "દીવાલપરના ચોકીદારે નીચેની ખીણમાં કાંઈ ગડબડાટ થતો સાંભળ્યો; આથી તેની ખબર કાઢી

લાવવા બે બાહોશ જાસુસ મોકલ્યા છે, અને જે વખત જાય છે, તેમાં તેઓ આવી પહોંચશે."

આ સમાચારે ફાજલખાનને આકુલ કર્યો. તેણે આતુરતાથી પૂછ્યું "રૂસ્તમ જમાન ક્યાં છે?"

અહમદખાને કલ્પના કરતો હોય તેમ જવાબ આપ્યો, "હું ધારું છું કે રૂસ્તમ-જમાન પેલા કાયસ્થ પાસેથી પૈસા કઢાવવા ગુંથાયો હશે; અને કદાચ તે બુઢ્ઢાના બુમ-બરાડામાં રણશિંગડાનો અવાજ ઢંકાઈ ગયો હોય. આપણે માણસ મોકલી તેને બોલાવીએ."

હજુ એટલું કહે છે ત્યાં છંછેડાયલા સર્પ પેઠે ફુંફવાડા મારતો રૂસ્તમ જમાન ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને બધી બીનાથી વાકેફ થયો. વાત પૂરી થતામાં જાસુસ આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈ રૂસ્તમ જમાન બોલ્યો; "લ્યો હવે આ ખરી હકીકત કહેશે. કેમરે! તું શા સમાચાર આપે છે! નીચે શાની ગડબડ છે!"

જાસુસે શિર નમાવી કહ્યું; "સરકાર, મ્હોટું મરાઠા સૈન્ય કિલ્લાપર હલ્લો કરવા આવે છે. સંભળાય છે કે તેની સરદારી શિવાજીએ પોતે લીધી છે. તેઓ આશરે પાંચ સાત હજાર સંખ્યામાં હશે."

રૂસ્તમ જમાન છેડાતો ગુંચવાતો બરાડી ઉઠચો! "લ્યો હવે સમાચાર જાણ્યા. ફાજલખાન! તમારા કામ માટે આ કિલ્લો ધીરવાનું અને ફળ મળ્યું, તે સાંભળો. તમે આ કાફર દ્વેષી શત્રુઓના ઝનુની ભ્રમરાઓનાં ટોળાંને અહીં ઘસડી લાવ્યા."

"શું ઝનુની ભ્રમરા! અરે નારે ના, તે તો આળસુ, સુસ્ત પાડાઓ કહોને! જંગલના જંગલી લુટારુઓનું ટોળું આપણને શું કરનાર છે? એમ ડરો છો શું? થાઓ તૈયાર ને કિલ્લામાંના દરેકે દરેક માણસને અત્રે એકઠા હમણાં ને હમણાં કરો. આપણો એક એક વીર મુસલમાન સીપાઈ એવા વીસ રાની કાફર મરાઠાઓને પૂરતો છે," ફાજલખાન સાભિમાન બોલ્યો.

"એ બધું ખરું, પણ નાદાન યુવાન! હજુ તને કાંઈ અનુભવ થયો નથી. મ્હારી જીંદગી તો યુદ્ધ અને લડાઇઓમાં ગઈ છે. ત્હેં કહ્યા તેવા તેઓ જંગલી નથી. તેઓ શિવાજી જેવા યુદ્ધ કુશળ લડવૈયાના હાથ નીચે કેળવાયલા માવલાઓ છે. એ લોકો સામે તું ધારે છે, તેટલો ફાયદો આપણે મેળવી શકવાના નથી. જેની પંદર દિવ-સપર જ ત્હારા પિતાના લશ્કરના કેવા હાલહવાલ કરી નાંખ્યા! એ વિજયથી માવ-લાઓમાં હવે બેવડી હીમ્મત આવી છે. શિવાજી પોતે તે સૈન્યમાં છે, તેથી તેમની હીમ્મત ઘણી વધશે. જે જે કિલ્લાપર શિવાજી હલ્લો લઈ ગયો, તે દરેક કિલ્લો તેના કબ્જામાં ગયો છે. મ્હારા માણસોની, આ ખબરથી અરધી હીમ્મત ઘટી જશે. તેઓ શિવાજીના નામથી ધ્રુજે છે. પોતાપર આ હલ્લો લાવનાર સૈન્યમાં શિવાજી પોતે છે, એ સમાચાર તેમને ડરાવવા પૂરતા છે. તેની સામે લડવું રમત વાત નથી, તે માણસ નથી પણ કોઈ રાક્ષસ છે. આપણી પાસે મ્હોટું સૈન્ય હત તો વાત જૂદી હતી, પણ મૂળમાં આપણી પાસે સૈન્યની સંખ્યા જ થોડી છે. પછી કિલ્લાનો

બચાવ શી રીતે કરી શકીશું? તું એમ ન ધારીશ કે, હું. શિવાજીથી ડરું છું. પણ સલાહ વખતે તો જે સત્ય લાગે તે કહી દેવું. બનનાં બની ગઈ છે, માટે હવે તો હીમ્મત ન હારતાં બને ત્યાંસુધી કિલ્લાનો બચાવ કરવો. બખ્તાવરખાન! તમે સર્વ માણસોને હથિયાર સાથે મેદાનમાં એકઠા કરો!" થોડી વાર મૌન રહી વળી પાછું બોલવું શરૂ કર્યું. ફાજલખાન! ચાલો આપણે દીવાલપર ચઢી, આ ગુલામોની હીલચાલ જોઇએ! ફાજલખાનને હવે આ પ્રસંગ ઘણો ગંભીર અને બારીક લાગ્યો. તે તથા અહમદખાન રુસ્તમ જમાનની પુઠે પુઠે ગયા. મુખ્ય દરવાજાના બુરજપર ચઢી, ખીણમાં નજર કરી. સંધિ પ્રકાશથી તેમાંનો ચાલતો વ્યાપાર દૃષ્ટીભૂત થતો હતો. નિશા ધમધમ કરતી ડોકિયાં કરતી દેખાવા લાગી, શત્રુનું દળ પૂર જોસમાં આવતું જોઈ રુસ્તમ જમાન બોલ્યો, "જાસુસે કહેલું ખરેખર સત્ય છે. તોફાનનું ચિહ્ન જણાતાં અગાઉ કાળાં વાદળાંની હારની હાર પેઠે તીરકામઠાંવાળા કાફરો ચારે પાસથી એકઠા થઈ ગયા છે. તેઓ હવે ઘણા નજદીકમાં છે. સમય હવે ખોવાનો નથી. બચાવ માટે જબરજસ્ત તૈયારીઓ કરવી જોઇએ."

થોડી વારમાં કિલ્લાના મધ્ય સ્થાનમાં હથિયાર બંધ માણસો ભાલા તીરકામઠાં, બંદુકો તથા તલવાર સાથે એકઠાં થયાં ને પોતાના સરદારના હુકમની રાહ જોતા ઉભા. રુસ્તમ જમાને નજર ફેરવી દીવાલપર ચઢી પોતપોતાને સ્થળે ઉભા રહેવા હુકમ આપી, ફાજલખાનને કહ્યું.

"ફાજલખાન! આપણા કિલ્લાની પૂર્વ બાજુની દીવાલો જરા નીચી અને નબળી છે, માટે તે તરફ તમારે રહેવું. અહમદખાન! તમે પશ્ચિમ બાજુ સાચવો. શત્રુનો મુખ્ય હલ્લો, દરવાજાપર આવશે અને તેથી હું તથા બખ્તાવરખાન ત્યાં જ રહીશું. મ્હારા વીર સરદારો! દરેક જણે પોતાને સોંપેલું કાર્ય હુશિયારીથી કરવું. છતાં જરૂર પડે એક બીજાને મદદ આપવા દોડવું. લશ્કર પ્રમાણમાં ઘણું થોડું છે. એટલે એક સરદાર શત્રુના હલ્લાને પહોંચી વળશે નહીં, માટે જ્યાં ત્યાં મદદે દોડવું પડશે. સાવધતાથી લડજો." આ પ્રમાણે સૂચના આપી, નીમેલી જગ્યાએ સૌ સૌને મોકલ્યા. સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા. ગડબડાટ અને બુમોનો ભારે અવાજ થવા લાગ્યો. લડાઈસૂચક નગારાં પર દાંડી પીટાવા લાગી. લડાઇની સર્વ તૈયારી થઈ. રણશિંગડાના અવાજ થવા લાગ્યા અને આ વખતે એવા જુસ્સાથી સર્વના અંગમાં લોહી ફરકવા માંડ્યું કે, જાણે દુશ્મનોને પળવારમાં કચરી દેશે.

દીવાલપરથી ટકવી ફાજલખાન દુશ્મનના સૈન્યને જોતો હતો, તે બોલી ઉઠ્યો "યા અલ્લા! ધારવા કરતાં શત્રુદળ અસંખ્ય છે. તેઓની લડવાની તૈયારી પાકી થયેલી લાગે છે. અરે તેઓની સાથે મ્હોટી તોપો પણ છે; ને તેઓ એક કેળવાયલા લશ્કર પેઠે ચાલે છે. આપણા મારાથી બચવાને તેઓ ચપળતાઇથી જૂદાં જૂદાં વૃક્ષ કે ઝાડીનો આસરો લેતા આવે છે. ઘોડાપર બેઠેલો તેમનો સરદાર જેવો શિવાજી દેખાય છે. અરે એ જ ઠીક છે. બચ્ચા આજે હારા ઉપર મ્હારા પિતાનું વેર લીધું જ સમજજે."

અહમદખાન! "હા હું તે મગરૂબ ખૂનીને જોઉં છું. તેની સાથે ચાલતો જે માવલાઓને પાનો ચઢાવતો દેખાય છે, તે તાનાજી જેવો લાગે છે હો!"

મરાઠાઓ અતિશય નજીકમાં આવી પહોંચવાથી તેમને આ નિષ્ફળ વાર્તા બંધ કરવી પડી. સર્વે મુસલમાનોને સાવધ રહેવા બુમ મારી. કિલ્લાના બચાવ માટે પૂરતું સૈન્ય નહોતું, છતાં હિમ્મતથી શત્રુ સામે ટક્કર લેવા ખાંખારા કરતા કિલ્લામાંના અંતસ્થ વીરો તૈયાર ઉભા.

થોડી વારમાં કિલ્લા બ્હાર હલ્લો સૂચવતું રણશિંગડું વાગ્યું કે, સાથે લાગી જ "હર હર મહાદેવ"ની વીર હાક વાગી અને તેનો ભયંકર પડઘો કિલ્લા ઉપર અથડાવા લાગ્યો. કિલ્લા ઉપર "અલ્લાહી અકબર"ની ગર્જના જેવી હાક ગાજી રહી અને એક પછી એક તોપોના અવાજ કિલ્લા ઉપરથી થવા લાગ્યા. મરાઠાઓની તોપો પણ સામો ઉત્તર આપ્યા વગર રહી નહીં. પળવારમાં ખૂબ રણજંગ મચ્યો. બેઉ તરફથી પડતી બુમો, તોપોના ભડાકા, બંદુકોના અવાજો, રમરમ કરતો તીર છુટયાનો અવાજ આ સર્વનો મિશ્ર ભયંકર નાદ થયો. કોઈ કોઇનું સાંભળે તેમ ન હોતું. આ જોસભેર લાવેલા હલ્લાથી લડાઇનો અંત આવ્યો નહિ. ઘેરો નાંખનારને ધારવા પ્રમાણે હલ્લો સુલભ ન હતો. ઘેરનારે ઘેરાયલાઓને અનહદ શ્રમ આપતાં, હલ્લો કરનારને નિષ્ફળતા આપવામાં મુસલમાનો પછાત પડ્યા નહીં. બન્ને બાજુથી પુરવેગથી તોપો, તીરો તથા બંદુકનો મારો થવા લાગ્યો. બન્ને પક્ષનું સમાન ઝનુન દેખાતું લાગ્યું. કોઈ કોઇથી હઠયા નહીં અને લડાઇએ ભયંકર રૂપ લીધું.

મરાઠાઓ દરવાજા ઉપર પુરજોશમાં હલ્લો લાવ્યા. સખત મારા મારી થઈ, એટલામાં દરવાજાની અંદર "હર હર મહાદેવ"ની બુમો થતી સંભળાઈ. "યા અલ્લા! દગો, દગો" એમ મુસલમાન દ્વારરક્ષક સીપાઈઓ પોકારવા લાગ્યા. રૂસ્તમ જમાન તથા બખ્તાવરખાન દરવાજાપર પચાસ માણસની ટોળી લઈ દોડી આવ્યા. હવે ઘણું મોડું થયું. દરવાજાપર રાખેલા સીપાઇઓમાંથી સીપાઇના વેશમાં રહેલા બારેક મરાઠાઓએ "હર હર મહાદેવ"ની ગર્જના સાથે તલવારથી કતલ ચલાવી ને દરવાજો ઉઘાડી નાંખવામાં રોકાયા. મુસલમાની પહેરવેશ એટલે દરવાજાપરની ટુકડીમાં માંહોમાંહેની લડાઈ અંધાધુંધીમાં જણાઈ નહીં ને ખરા મુસલમાન સીપાઇઓનો ઘાણ નીકળી ગયો. મરાઠાઓની સરદારી, વીર નેતાજી પાલકરે લીધી હતી. તે વીરતાથી લડ્યો ને આખરે દરવાજા ઉઘાડી નાંખ્યા. રૂસ્તમ જમાન દરવાજાપર મદદ લાવી શકયો, એટલામાં "હરહર મહાદેવ" પોકારતા મરાઠાઓ અંદર ધુસ્યા. મોરો ત્રિંબક મોખરે બીજા પરશુરામની પેઠે ઘૂમતો હતો. દરવાજો મરાઠાના હાથમાં આવ્યો અને તેમના પૂરને અટકાવવું હવે કઠણ થઈ પડયું. રૂસ્તમ જમાન આ જોઈ ચીઢાયો ને પ્રચંડ બળથી લડવા લાગ્યો. તેના પચાસ અફધાન વીરો મસ્ત હાથી માફક ઘૂમવા લાગ્યા. મરાઠાઓ આગળ વધતા અટકયા. નેતાજી ને રૂસ્તમ સામસામા આવી ગયા. "દગાખોર કુત્તા" કહેતા છેડાયલો ખાન નેતાજીપર તલવારના ઘા પર ઘા કરવા લાગ્યો. નેતાજી તેના ઘા સાચવી લેતો, સામો ઘા કરતો અંતે નેતાજીના એક સખત ફટકાનો ભોગ થતો-ઘાયલ થતો રૂસ્તમ જમાન જમીનપર ત્રુટી પડ્યો. બખ્તાવરખાને તેને પડતાં

જોયો. પોતાનો સ્વામી હવે ચકદઈ મરણ પામશે, એમ ધારી નિમકહલાલ બખ્તાવરખાને ચાર પઠાણોની પાસે તેના અર્ધ મૃત શરીરને ઉપડાવી મહેલ તરફ લઈ ચાલ્યો. મરાઠાઓ દરવાજામાં ધુસ્યા છે, એ સમાચાર જાણતાં બીજા મુસલમાન સીપાઇઓ પણ ત્યાં આગળ દોડી આવ્યા. ફાજલખાન પણ પોતાના માણસો સાથે દરવાજા આગળ દોડી આવ્યો. દરવાજાપરનો ભયંકર દેખાવ જોઈ, પાસે ઉભેલા સરદારને પૂછ્યું "સર્જેખાન! રુસ્તમ જમાન કયાં છે? માણસો કહે છે, કે તે મરાયો. શું એ ખરી વાત?"

"ના, હજી તે જીવે છે" ઉતરી ગયેલે ચ્હેરે તેણે ઉત્તર આપ્યો. "તે સખત ઘાયલ થયો છે. આ દરવાજામાં જુઓને કાફરો કેવા ધુસ્યા છે! હજુ આપણા વીરોએ તેમને એક તસુ પણ આગળ વધવા દીધા નથી."

"બહુ જ ખોટું થયું. આ સમયે રુસ્તમજમાન જેવો લડતો વીર સરદાર ઓછો થયો. તેમ જ દરવાજો શત્રુને હાથ ગયો, એ કાંઈ ન્હાની સુની વાત ન કહેવાય! હવે આ ગુલામો કિલ્લાપર સખત હલ્લો લાવશે! પરંતુ એક વખત દરવાજામાંથી તે ચંડાળોને પાછા હઠાવીએ તો પછી જખ મારે છે. ચાલો મ્હારા વીરો! યા હોમ ઝુકાવો" આ સવાલ જવાબ વિજળીના ચમકારા જેવા થયા ને ફાજલખાન ભયંકર કાપાકાપીમાં ધૂમવા ધસી ગયો.

જે સમયે અહીં ભયંકર નાશ થઈ રહ્યો, તે સમયે ભયમાં પડેલા અને ઘેરાયલા આ કિલ્લાનો માલિક રુસ્તમ જમાન મહેલના એક ઓરડામાં ઘાની પીડાથી પીડાતો તથા મનોવ્યાધિથી દુઃખી થતો બીછાનાપર તરફડીયાં મારતો હતો. ઘાની વેદનાથી તેના શરીરમાં ભરાયલા જ્વરથી તેના મનમાં દુઃખ અને અધીરતાને વધારતાં તેનું બીછાનું નવી જાગૃત થયેલી ધાસ્તીની લાગણીનું મિશ્રણ દેખાતું હતું. તેના મનની વિષમ સ્થિતિ, નિરાશા, પશ્ચાત્તાપ તથા ભયંકર ભવિષ્યના વિચારો તેને વધારે ને વધારે દુઃખી કરતા. દુઃખથી–ઘાની વધતી વેદનાથી તે બરાડવા લાગ્યો "ઓ ખુદા! મ્હારું શું થશે?"

તેના બીછાનાની પાસેથી એક તીણો અવાજ સંભળાયો "શું રુસ્તમ જમાન! તું હજુ જીવે છે! ત્હારી દુષ્ટતાનો પશ્ચાત્તાપ કરતો સડે છે!"

ગંભીર શાંતતાનો તોડતો અજાએબ પમાડતો આ અવાજ રુસ્તમ જમાનના નબળા પડી ગયેલા હૃદયને ધ્રુજાવતો સંભળાયો. તે અવાજ કોઈ ભૂત પિશાચનો ધાર્યો. તે ધ્રુજ્યો, સંકોચાયો પણ પાછો હીંમત એકઠી કરતો બોલ્યો "કોણ છે એ? એ પિશાચની માફક ભણકારા કરતો આ સવાલ પૂછનાર તું કોણ છે! મ્હારા પલંગ પાસે આવ કે તું કોણ છે એ જોઈ શકું!"

"હા! હા, હું ત્હારો ભૂત છું: રુસ્તમ!" તે અવાજ પુનઃ સંભળાયો. કંપતો ખાન બોલ્યો "જો તું ખરેખરો ભૂત હો તો ત્હારા શરીરના આકારમાં દેખા દે, ત્હારી સાથે હું લડી શકું તેમ નથી? હું શક્તિહીન થયો છું! ત્હારાથી ડરતો નથી. તું જે હોય તે હાજર થા."

તે બીહામણો અવાજ પુનઃ સંભળાવા લાગ્યો "રૂસ્તમ જમાન! ત્હારા પાપોનો વિચાર કર. ખુનો, બળવા, બળાત્કારો, જુલમ!"

"તું ભૂત હો કે ડાકણ હો! પણ તું જૂઠું કહે છે. જૂઠા ભૂત હું ત્હારી ગણના કરતો નથી. જા, અહીંથી ને મ્હારા બીછાનાને હવે વધુ ઉપદ્રવ કર નહીં. જો તું કોઈ જીવતો મનુષ્ય હો તો મને શાંતિથી મરવા દે. જો તું કોઈ રાક્ષસ હો તો હજુ મ્હારા ઉપર બળ અજમાવવાનો વખત આવ્યો નથી."

"શાંતિથી તું મરનાર નથી, દુષ્ટ! ત્હારા અવસાન કાળ વખતે ત્હારાં અધમકૃત્યો, ત્હેં કરેલાં ખૂનો તથા આ કિલ્લામાં રણકાર કરી રહેલા નિઃશ્વાસના અવાજો તેમજ આ જમીનપર નાહક રેડાયેલા રૂધિરોના ભયંકર દેખાવો ત્હારી આંખો સમક્ષ તરવરશે."

રૂસ્તમ જમાન ભયંકર રીતે હસતો બોલી ઉઠ્યોઃ "ત્હારા આવા બકવાદથી હું બીલકુલ બ્હીનાર નથી. હા. આ હિંદુ કાફરોને મ્હેં માર્યા છે. તેઓ મ્હારા દેશના, મ્હારા બાદશાહના કટ્ટા હડહડતા વેરી બળવાખોરો હતા. તેમને મારવામાં ગુન્હો કર્યો નથી- જા નાશ અહીંથી- તું મુંગો મરે છે કે નહીં!"

"નહીં, ઓ દુષ્ટ પિતૃહત્યારા, નહીં!" ત્હારા પિતાનો વિચાર કર! તેનું મૃત્યુ સંભાર! જો યાદ કર! તેનો ઓરડો તેના પુત્રના હાથથી જ તેનાં થયેલાં ખુનના લોહીથી ભીંજાયો હતો કે નહીં!

થોડો વખત થોભી અંતે તે સરદારે ઉત્તર આપ્યો "હા, તું તે જાણે છે: નહીં ખરે જ, તું તે પાપી કૃત્યનો મુખ્ય કર્તા છે. આ ગુહ્ય ફક્ત મ્હારા હૃદયમાં અને તે લલચાવનારી, ફસાવનારી, કુતરી, મ્હારા ગુન્હાની સાથીના-બેના જ હૃદયમાં છુપાયલું પડી રહ્યું હતું. જા પિશાચ! મ્હારો પીછો છોડ! તે મરાઠણ ડાકણ રેણુકાને શોધ! એ ગુન્હાની માહિતગાર છે, તેથી એને જ પૂછજે. તેણે જ તેના ઘા ધોયા હતા ને એવી રીતે ઘાને શીવી શબને લાંબું કરી સુવાડ્યું કે તેનું મરણ કુદરતી રીતે થયેલું ગણાયું. જા! તેની પાસે જા! તે જ મને લલચાવનારી ધૂતારી હતી. તે જ આ પાપનું કારણભૂત હતી, માટે તેને જ આ અઘોર કૃત્યનો બદલો મળવો જોઇએ. તે અને હું-બેઉને ઘોર નરકનાં દુઃખો સાથે લાગાં ખમવા દો!"

આ સાંભળી બીછાના પાસે આવતી રેણુકા બોલી ઉઠી "હા. તે તેનું ફળ ચાખે છે. તેણે કયારનોએ આ પ્યાલો પીધો છે. તે વિષની કડવાસ, હવે તેની સાથે તું પણ ભાગ લે છે તે જોતાં મીઠી થાય છે. ત્હારા દાંત નહી કચકચાવ, રૂસ્તમ! ત્હારી ભ્રમર નહીં ચઢાવ-મુટ્ટી વાળી મ્હારા સામે ત્હારા હાથ નહીં ઉગામ-ત્હારો એ હાથ હવે કાંઈ કરી શકનાર નથી. તે મ્હારા હાથની પેઠે તદન નબળો પડી ગયો છે" એમ કહી ખડખડ હસવા લાગી.

દુષ્ટા ખુની દદ્દા! રૂસ્તમ જમાન બરાડી ઉઠ્યો. ધિક્કારયુક્ત ચીચીયારી પાડતી ઘુવડ! ત્યારે શું! ત્હેં પોતે મદદ કરી કરાવેલ ગુન્હાપર-નાશપર યાદ અપાવતી તું પોતે અહીં આવી છે નહીં!"

રેણુકાએ મક્કમપણે ઉત્તર આપ્યો "હા રૂસ્તમ, આ રેણુકા આવી છે. ખૂન થયેલા માધવરાવ શીર્કેની પુત્રી છે-તેના માર્યા ગયેલા પુત્રોની બ્હેન છે! તે એ જ

રેણુકા છે કે જે ત્હારી પાસે, ત્હારા પિતા તેના કુટુમ્બ કબીલા સગાં સંબંધીઓ પાસે, ત્હારા નામ સાથે જેણે પોતાનું નામ અને કીર્ત્તિ ગુમાવ્યાં છે તે પુનઃ માગે છે, રુસ્તમ! જમાન મ્હારાપર ગુજારેલા જુલમ યાદ કર-મ્હારું કહેવું જૂઠું હોય તો તે મને પાછું આપ. તું મ્હારો પિશાચ થયો હતો ને હું ત્હારી થઇશ, ત્હારો અંત આવે ત્યાં સુધી હું તને હેરાન કરીશ."

"દુષ્ટ ડાકણ! તે સમય ત્હારે જોવાનો નથી" તે ગુસ્સાભેર બોલી ઉઠયો, "અરે! કોણ છે રે! પકડો આ ચંડાલણીને, તેને જીવતી ખીણમાં ફેંકી દ્યો! તેણે જ દગો દઈ આ કાફરોને આટલે સૂધી આણ્યા છે! અરે! કેમ કોઇ સાંભળતું નથી, ગુલામો ક્યાં રખડે છે?"

ઉપહાસ્ય કરતી તે બોલી "વીર સરદાર, બોલાવ, તેમને બધાને ફરીથી બોલાવ— તેઓ ત્હારું સાંભળતા નથી, તેથી તેમને તું ફાંસીએ લટકાવી દે-શિક્ષા કર! પણ હવે સાંભળ, ઓ બ્હાદુર સરદાર!" અવાજ ફેરવતાં ગંભીરતાથી બોલવા લાગી-"હવે તને તેમના તરફથી મદદ કે ઉત્તર મળનાર નથી. સાંભળ, આ ભયંકર અવાજો લક્ષ દે-આ વીર હાકમાં તમારા મુસલમાનોનો નાશ લખાયલો છે, ત્હારી લોહીથી ખરડાયલી પાપી સત્તા જડમૂળમાંથી હાલવા લાગી છે ને ત્હારા કાફર શત્રુઓ તે સત્તાનો યથેચ્છ નાશ કરે છે-હિંદુઓ-મરાઠાઓ, રુસ્તમ! એ ત્હારા કાફર કુતરાઓ ત્હારી દીવાલપર હલ્લો કરે છે-તે વખતે તું એક થાકી ગયેલી, આવી રહેલી મૃગલી પેઠે અહીં સડતો પડ્યો છે.

ઘાયલ થયેલો યોદ્ધો ગાજી ઉઠયો "ઓ ખુદા, યા પેગમ્બર અને પીરો! એક પળ પણ મને કૌવત આપો કે હું આ લડાઈમાં વીરતાથી લડતો એક સીપાઈ બચ્ચાને લાયકના મોતને શરણ થાઉં!"

"વીર લડવઇયા! હવે તે આશા રાખીશ નહીં! ત્હારે એક વીર સીપાઇના મોતે મરવાનું નથી, પણ આસપાસ ખેડુતોથી સળગાવેલી આગથી ગુફામાં મરવા પડેલા શિયાળની માફક મરણને આધીન થવાનું છે," તે બોલી.

"જૂઠી ચંડાળ હદ્દા! તું જૂઠું કહે છે-મ્હારા સીપાઇઓ વીરતાથી લડે છે. કિલ્લાની દીવાલો મજબૂત અને ઉંચી છે. આ આખા લુટારું સૈન્યથી મ્હારા વીરો ડરતા નથી. શું તું આભ ફાડી નાંખનારી "અલ્લાહો અકબરની બુમો સાંભળતી નથી? ઓ દુષ્ટા!" આ વિજયની નીશાનીમાં તને જીવતી બાળી મૂકીશ.

રેણુકા અધવચ બોલી ઉઠી "બસ કર, ત્હારા ભયંકર મોતની આ નબળા હાથોએ ક્યારનીએ તૈયારી કરી રાખી છે. તે તું હવે ટુંક સમયમાં જાણીશ. ત્હારી બ્હાદુરી, ત્હારા યોધાઓ, ત્હારી સર્વ સત્તા તથા હીંમત હવે તને મ્હારા હાથમાંથી બચાવી શકવાનાં નથી. ત્હારું આવી બન્યું છે. આ ઓરડામાં પ્રસરતો ગુંગળાવતો ધુમાડો તું જોતો નથી? શું તું એમ ધારતો હતો કે, ભારી થતી ત્હારી આંખોને અંધકારરૂપી ધૂમાડાનો આભાસ થાય છે? ના નહીં! આ કૃત્ય આ હીનભાગી ગાંડી રેણુકાએ પોતાનું વેર વાળવા કર્યું છે. આ ઓરડા નીચે લાકડાનો ગંજ છે, તે તને યાદ છે?

તેના બોલવાનો મર્મ સમજ્યો હોય તેમ ગુસ્સામાં આવી બોલ્યો, 'ગાંડી! શું તેને ત્હેં આગ લગાડી છે! એ ખુદા–આ સ્ત્રીએ તો દાટ વાળ્યો. આખા કિલ્લાને આગ લગાડી દેખાય છે!"

વેર વાળ્યાનો સંતોષ માનતી શાંતિથી તે બોલી–"હા. આગ ઝપાટાબંધ વધતી જાય છે. છેલ્લી સલામ, રુસ્તમ જમાન! રામકૃષ્ણાદિ દેવતાઓ–હિંદુઓના દેવો જેને તમારા કાજીઓ, ફકીરો, સેતાનો–દૈત્યો કહે છે, તેઓ ત્હારે માટે રેણુકાએ તૈયાર કરેલા મોતના સુંદર બીછાના પર તને શાંતિ આપો! પણ હવે જો–આ રેણુકા ત્હારા ગુન્હાઓની સાથી તરીકે ત્હારી શિક્ષાઓની પણ ભાગીયણ થશે, એ જાણી ત્હારા મનમાં નજીવો સંતોષ રાખ. પિતૃહત્યારા, હમેશને માટે હવે છેલ્લી સલામ! આ ઓરડાના દરેકે દરેક પથ્થરને ત્હારા ગુન્હાની તને યાદ આપવા–પોકારવા ભલે જીભ આવે!" એમ કહી તેના તરફ તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી ઓરડો છોડી ચાલતી થઇ.

ઓરડાનું દ્વાર બંધ કર્યાનો તથા બ્હારથી તાળું વાસ્યાનો અવાજ રુસ્તમ જમાને સાંભળ્યો. કપાળે હાથ મૂકી "યા નસીબ, મ્હારે બચવાનો હવે એક માર્ગ નથી." અનહદ દુઃખથી અને પોતાને ભયંકર દેખાતા મૃત્યુની ધાસ્તીથી પોતાના મિત્રોને, નોકરોને બુમો પાડવા લાગ્યો.

"ઓ બખ્તાવરખાન! અહીં આવો, અરેરે હું મદદ વગર નાહક બળું છું! મ્હારો બચાવ કરો! ફાજલખાન, અહમદખાન, બખ્તાવરખાન, સર્જેખાન! ખાનમહમદ– તમને આ રુસ્તમ જમાન બોલાવે છે! તમારો સ્વામી સરદાર બોલાવે છે–ઓ દગાખોરો! કયાં મરી ગયા! મને આવી રીતે દુઃખથી મરતો મૂકી કયાં નાશી ગયા! ખોદાના શ્રાપો તમારા પર તુટી પડો! અરેરે! તેઓ મ્હારું સાંભળતા નથી–કોઈ સાંભળતું નથી–લડાઇની ગડબડાટમાં મ્હારો અવાજ ઢંકાઈ જાય છે. હું મરું છું–હું મરું છું–ધુમાડો ઘાઢો ને ઘાઢો થતો જાય છે–અરેરે! નીચેથી આગ ઉપર આવતી લાગે છે. અરેરે જીવ રુંધાય છે–હવાનું નામ નથી–ઓ ખુદા! આ ઘાઢા ધૂમાડામાંથી આગના રાતા ઝબકારા ચમકે છે! ભૂતો, પિશાચો આ અગ્નિની જવાળામાં પોતાના વિજય વાવટા ફડફડાવતા મ્હારા પર ધસી આવે છે!–ઓ રાક્ષસો! દૂર થાઓ!–મને નાહક ન સતાવો–ઓ હું મરું છું–બળું છું–મ્હારા સાથીઓ વગર ઓ ભૂતો, હું તમારી સાથે આવતો નથી. બધું–બધું ત્હારું છે. તે સૈન્ય, તે દીવાલો, અરે શું એમ ધારો છો કે, આ રુસ્તમ જમાન તમારી સાથે એકલો આવશે. નહીં. અહમદખાન–ફાજલખાન–બખ્તાવરખાન અરે તે ચંડાળ રેણુકા, મ્હારા સીપાઇઓ બધા મ્હારી સાથે આવશે. હું એકલો નહીં આવું, મને ન પકડો–અરે મને ન મારો! ઓ ભૂતો! મને ન મારો, અરે કોઈ બચાવો! બચાવો– આવી રીતે વેદનાથી બકવા લાગ્યો. કાળા ધૂમાડામાં ભૂતો જેવા દેખાતા બખ્તાવરખાન અને બીજા પાંચ સાત પ્રચંડ પઠાણોએ, તેને તેની બેશુદ્ધ દશામાં બકતો ઉંચકી, અગ્નિમાંથી બ્હાર લઈ ગયા ને તેને બદલે ચંડાળ રેણુકાને એક સ્થંભ સાથે બાંધી અગ્નિને ભોગ મૂકી દરવાજો બંધ કરી ચાલતા થયા.

હીનભાગી રેણુકા તદન ગાંડી થઈ ગઈ. તે ખડખડ હસવા લાગી–ગાંડાઇમાં ગાવા લાગી–રડવા લાગી—તેને શુદ્ધિ રહી નહીં. પોતાની જાળમાં સપડાયેલા રુસ્તમ

જમાનને બદલે પોતે જ ફસાઈ ગઈ અને ભયંકર મોતને શરણ થઈ. તડોતડ કરતા બળતા ભારવટીયા તેના અંગપર પડવા લાગ્યા. પણ હવે આ હતભાગી રેણુકાના ભયંકર મોતનું ચિત્ર વધારે ન વર્ણવતાં આપણે એટલેથી જ અટકીશું.

અહીં દરવાજાપર સખત કાપાકાપી ચાલી. મુસલમાન સીપાઇઓ હવે ધીમે ધીમે માર્ગ આપવા લાગ્યા. એ જોઈ છંછેડાતો ફાજલખાન ઉશ્કેરાતો બોલ્યો, "શરમ છે! ગુલામો, શું પાછા હઠો છો! ધસો, મારો, બાયલાઓ પેઠે પાછા શું હઠો છો! દીન! દીન, અલ્લાહો અકબર."

આ શબ્દોથી મુસલમાનોને પાનો ચઢ્યો અને શૂર ચઢવાથી દુશ્મનપર ધસ્યા. સખત હલ્લો થવાથી મરાઠાઓ પાછા હઠશે, એમ જાણી શિવાજી હાથમાં ખુલ્લી તલવાર રાખી આગળ કુદી પડ્યો. તેને જોતાં જ મરાઠાઓને બેવડું શૂર ચઢ્યું. શિવાજી પગપાળો લડતો હતો. 'જય ભવાની' પોકારતો શત્રુદળમાં મરાઠાઓ પોતાના સ્વામી મોખરે ઉભેલો જોતાં જોસભેર મુસલમાનોપર તુટી પડ્યા. આવી સખત લડાઇના પ્રસંગે અહમદખાને, વીરતાથી લડતા ફાજલખાનના મનમાં ધીમેથી કહ્યું.

"ફાજલખાન, આપણે હવે બધું ખોયું છે. કિલ્લામાં આગ લાગી છે."

"હેં! તું ગાંડો બાંડો થયો કે શું" ફાજલખાને ફડફડતાં ઉત્તર આપ્યો.

"અરે આખો પશ્ચિમભાગ સળગી ઉઠ્યો છે. મ્હેં તે બચાવવા મહેનત કરી હતી, પણ સર્વ વ્યર્થ ગઈ અને આગ તો વધતી જાય છે."

"ઓ ખુદા હવે શું કરીશું. જુવો હવે કિલ્લો બચાવવો મુશ્કેલ છે. ત્હારામાં હીમ્મત હોય તો તું ત્હારી પ્રિયતમાને ઉઠાવ અને હું મ્હારીને લઈ, આપણા માણસો સાથે દરવાજામાં ધુસી દુશ્મનોના લશ્કરની વચ્ચે થઈ નાશી જઇએ."

"ત્હારી સલાહ યોગ્ય લાગે છે! પણ હું તો છેલ્લે સુધી મ્હારું નસીબ અજમાવીશ અને પછી ત્હેં કહ્યું તે પ્રમાણે કરીશ.

આમ જવાબ આપી ફાજલખાન પોતાના માણસોને ઉશ્કેરવા લાગ્યો અને તેઓ પાછા હઠે નહીં માટે પોતે અલ્લાહો અકબર પોકારતો આગળ ધસ્યો. આ સખત હલ્લાને અટકાવતાં શિવાજીએ ખાનની ટોળીના બે મોખરેના સીપાઇઓને હણ્યા. તાનાજી, નેતાજી અને પીંગલે પણ સ્વામીની પડોશમાં આવી પહોંચ્યા. મુસલમાન નરમ પડ્યા. ફાજલખાને તેમની હીમ્મત ટકાવી રાખવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો; પણ તે નિષ્ફળ જતાં મુસલમાનો પાછા હઠ્યા.

"કુતરાઓ" ફાજલખાન બરાડી ઉઠ્યો "શું આ મુઠીભર કાફરોને આપણે હઠાવી શકતા નથી?"

શિવાજીના ફટકાઓ બચાવતો એક વૃદ્ધ સીપાઈ બોલ્યો "હજુર, આ શિવાજી રાક્ષસ છે!"

ક્રોધે ભરાઈ ફાજલખાન બોલ્યો "જો તે રાક્ષસ હોય તો પણ શું તું તેના મુખ પાસેથી નાસી જઈ નરકમાં પડવા જઈશ?—આપણી પુઠે કિલ્લો બળે છે. બચવાનો હવે એક આરો નથી. લુચ્ચાઓ! નિમકહરામો! મારો, દુશ્મનોને કહાડો. દીન! દીન!"

પાછા જોસમાં આવી મુસલમાનોએ હલ્લો તો કર્યો, પણ વધુ વખત ટકી શકયા નહીં. ફાજલખાનનો દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ થવા લાગ્યો. પોતાની હાર જરૂર થશે એમ તે ચેતી ગયો અને રણસંગ્રામમાંથી ઓચિંતો અલોપ થઈ ગયો.

આગ વધવાનાં ચિન્હો કિલ્લામાં દરેક સ્થળે જણાવા લાગ્યાં. જે ઓરડામાં પ્રભાકરની સારવાર તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈ કરતી હતી, ત્યાં પણ ધુમાડાના ગોટેગોટ થવા લાગ્યા. લડાઇમાં થતી બુમોથી પ્રભાકર અસ્વસ્થ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો હતો. તે અને તેની પવિત્ર ભાર્યા "આ બુમાટો શાનો હશે! કોણે હલ્લો કર્યો હશે!" વિગેરેથી અજ્ઞાત હોવાથી કાંઈ ને કાંઈ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતાં બેઠાં હતાં. બારીઓમાંથી હવાને ગાઢી કરતા ગુંગળાવી નાંખતા ધુમાડાના ગોટેગોટ ઓરડામાં આવવા લાગ્યા, અને તે ઓરડામાં ઘૂમવા લાગ્યા. પાણી, પાણીની બુમો, આ લડાઇના ભયંકર નાદો વચ્ચે પણ આ નવા ભયની વૃદ્ધિ જણાવતી તેમને સંભળાવા લાગી.

આનંદી ચીચીયારી પાડતી બોલી ઉઠી "અરેરે, કિલ્લો બળે છે! મ્હોટી આગ લાગી છે! હવે આપણે કયાં જઇશું! કેમ બચીશું!"

નિરાશાથી પ્રભાકર બોલ્યો "નાશ, આનંદી! નાશ! ત્હારો જીવ બચાવ, કોઈ પણ માણસ આવી મને ઉંચકી અહીંથી બ્હાર લઈ જાય, એમ હું ધારતો નથી."

"હું નાશીશ નહીં! તમારા કરતાં મ્હારો જીવ મને બીલકુલ વહાલો નથી. બચીશું તો બન્ને સાથે જ બચીશું ને નહિ બચશું તોપણ સાથે જ. ઓ ઈશ્વર! મ્હારા પિતા—મ્હારા પિતાજીની શી દશા હશે! સ્વામિનાથ, હું નાશીશ નહીં." એમ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો.

તે જ પળે ગુફાનાં ખુલ્લાં રહી ગયેલાં દ્વારમાંથી લોહી લોહાણ વસ્ત્રવાળો ભયંકર દેખાતો યોધો ઓરડામાં કુદકો મારી દાખલ થયો. તેને જોતાં જ આનંદી ગભરાઈ તે તેના પ્રતિ જોતાં બોલ્યો "વ્હાલી આનંદી, આખરે મ્હેં તને શોધી કાઢી. ચાલ મ્હારી સાથે નાશી છૂટ, સુખદુઃખનો હું ત્હારો ભાગીયો થઇશ. આગે ચોમેર ભયંકર રૂપ પકડયું છે. ઉઠ, ઉઠ, જલદી કર, વખત ખોવાનો નથી. ચાલ મ્હારી પાછળ પાછળ આવ."

"એકલી હું ત્હારી પાછળ આવીશ નહીં" આનંદી બોલી! "જો તું સ્ત્રીના ઉદરથી જન્મ્યો હોઉં, ત્હારામાં કાંઈ દયાનો એક છાંટો હોય તો ત્હારી કુલીનતાપર જઇ પ્રથમ મ્હારા સ્વામી ને મ્હારા પિતાને બચાવ."

તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ પ્રભાકર તરફ નાંખતો અહમદખાન બોલ્યો "શું આ કુતરો ત્હારો સ્વામી? મ્હારા પ્રેમ વચ્ચે આવતી આડખીલી! તેને તો અહીં બળી મરવા દે, મ્હારા પ્રતિસ્પર્ધીને હું શા માટે બચાવું? ત્હારો પિતા વળી કયે ખૂણે પડ્યો હશે. મને તેની ખબર નથી. તેમની શોધમાં જવાથી આપણા બેનો નાશ થાય એમ છે. માટે જલદી મારી સાથે ત્હારો જીવ બચાવ!"

"દુષ્ટ ચંડાળ! હું આ આગમાં બળી ભસ્મ થઇશ, તેની મને દરકાર નથી પરંતુ ત્હારા જેવા નીચની સાથે આવીશ નહીં" આનંદી ક્રોધાવેશમાં બોલી.

ડોળા ફાડી અહમદખાન બોલ્યો "આનંદી, તેને બચાવવાનું કામ ત્હારી પસંદગી પર નથી. હું તને લઈ જઇશ. મ્હારી પ્રિયતમા બનાવવા જોરજુલમથી પણ લઈ જઇશ."

એમ કહી ગભરાતી આનંદીને જોરથી પકડી એક બાળકને ઉચકે તેમ ઉપાડી, તેના વિલાપના પોકારો ન ગણકારી લઈ ચાલ્યો. હજુ ગુફાના દ્વાર આગળ આવી પહોંચે છે ત્યાં એક વીર મરાઠો "કોણ મદદ માટે બુમ મારે છો" બોલતો ઓરડામાં કુદ્યો. ધિક્કારની નજરે જોતાં તે બોલ્યો "ઓ મુસલમાન કુત્તા! છોડ આ છોકરીને! મૂકી દે! દગાખોર! તને આ શિવાજી ફરમાવે છે! લુચ્ચા, ત્હારું આવી બન્યું છે!"

અહમદખાને જોયું કે સ્હેલાઇથી આને લઈ જવાશે નહીં, તેથી તેને પડતી મૂકી. આનંદી છૂટી થતાં જ સ્વામીના બીછાના પાસે દોડી, તેની કોટે વળગી પડી. અહમદખાને સજ્જ થતાં તલવાર ખેંચીને શિવાજી પર ઘા કર્યો. શિવાજીએ તેનો ઘા ચુકવી, એક જ ઝપાટાથી તેને જમીન ભેગો કર્યો. એટલામાં તેના બે મરાઠા સરદારો આવી પહોંચ્યા. આગ પણ ઓરડાની લગભગ આવી પહોંચી હતી. કડેડાટ કરતા પડતા દરવાજાના અવાજ સંભળાયા, ને ઓરડામાં આગના ભભુકા ધસવા લાગ્યા. મરાઠા સરદારોએ પ્રભાકરને ઉપાડી ગુફામાંથી માર્ગ કાપ્યો. આનંદી શિવાજીની પાછળ પાછળ ચાલી. આ બન્નેને મહેલ બ્હાર ચોગાનમાં મૂકી, બીજા કેદીઓને છોડાવી લાવવામાં મદદ કરવા પુનઃ બળતા મહેલ તરફ શિવાજી ધસ્યો. આનંદરાવને જે ભોંયરામાં પૂર્યો હતો તેની બાતમી દ્વારપાળોને ધમકાવી મેળવી, જોરાવર માવલાઓને મોકલી ધ્રુજતા વૃદ્ધ કાયસ્થને બ્હાર કઢાવ્યો. શેઠ બ્હાર નીકળતાં "શિવાજી મહારાજનો જય થાવ, આજ આ ગરીબ કાયસ્થને જીવતદાન આપ્યું." એમ કહી સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યાં. પુત્રી તથા જમાઇને હર્ષ ભેર ભેટ્યો!

* * * * *

હવે મહેલના એક મીનારાને સર્વત્ર પ્રકાશ ફેંકતા આગના ભડકાએ ઘેરી લીધો હતો. તેની બારીઓ તથા બંદુકના છીંદાંઓમાંથી તેના ભડકાના ગોટેગોટા નીકળવા લાગ્યા, પણ બીજા ભાગોમાં દીવાલોની જાડાઈ અને ઓરડાઓના મહેરાબવાળા આકાઓને લીધે આગને પુષ્ટિ ન મળતાં વધવા પામી નહીં. પરન્તુ તે જગ્યાપર આ કરતાં પણ વધારે જુસ્સામાં લડતાં માણસો–સૈનિકોનો ક્રોધ વિજય મેળવી રહ્યો હતો. ઘેરો ઘાલનાર મરાઠાઓ કિલ્લાના રક્ષક મુસલમાની સૈન્યને, ઓરડે ઓરડે નસાડતા શરણ કરતા, તેમની પુઠે પડ્યા હતા. મુસલમાનો પણ પોતાથી બને ત્યાં સુધી સામા થઈ પોતાનો બચાવ કરતા કેટલાક શરણ થયા, કેટલાક મરાયા અને સર્વ સ્થળ, હવા, હથિયારોથી તથા ખનનન અવાજે અને નિઃશ્વાસોથી ભરાઈ ગયાં. જમીન પણ નાશ પામતા ઘાયલ થતા મનુષ્યોના લોહીથી લપસણી થઈ ગઈ.

આ ભયંકર દેખાવમાંથી રામદેવરાવને અને વિશ્વાસરાવને મુકત કરી તારાની શોધમાં સદાશિવરાવ આ ઓરડામાંથી આ ઓરડામાં જોવા લાગ્યો. નિમકહલાલ રામદેવરાવ, આ સેળભેળ થઈ ગયેલા સૈન્યની મેદિનીમાંથી જતાં પોતાના સરદારપર આવતા ઘાઓ બચાવતો મદદમાં તેની પાસે ને પાસે ચાલતો હતો. જે વખતે

તારાએ બચવાની સર્વ આશાઓ મૂકી હતી તથા અવાજ કરતી અગ્નિની જ્વાળા તેના મોતને પાસે ઉભેલું દેખાડતી તેને ઘેરી લેવાની તૈયારીમાં હતી અને ઈશ્વર ધ્યાનમાં લીન થઈ મૃત્યુને નિડરપણે ભેટવા તૈયારી હતી તેવા અણીને વખતે સદાશિવરાવ ઓરડામાં ધુસ્યો, તેને જોતાં જ રામદેવરાવને સહી સલામત જગ્યાએ લઈ જવાનું કહી, પોતે જ્યાં કાપાકાપી ચાલતી હતી, તે સ્થાને જઈ પહોંચ્યો.

કિલ્લો ગયો, કેદીઓ હવે હાથમાં આવવા મુશ્કેલ. મરાઠાઓએ કિલ્લાનો કબજો લીધો, સર્વ સ્થળેથી મુસલમાન સૈન્ય પાછું હટયું છે. આ જોઈ ફાજલખાન મનમાં આવેશ લાવતો બ્હાર ચોગાનમાં ક્રૂર ચ્હેરા સાથે ઘોડા ઉપર બેઠો હતો. વીખરાયેલા મુસલમાનો કોઈ ઘોડા ઉપર તો કોઈ પાળા તેની આસપાસ વીંટાઇને તેના હુકમની રાહ જોતા ઉભા હતા. જમાવ થયેલા આ બાકી રહેલા મુસલમાની સૈન્યપર નેતાજીની સરદારી તળે મરાઠાઓએ હલ્લો કર્યો ને મોરોપંત પોતાની ટુકડી લઈ પાછળથી તેમને ઘેરતાં હલ્લો લાવ્યો.

ફાજલખાનને નિડરપણે ઉભો રહેલો જોઈ મુસલમાનો ઉશ્કેરાયા અને બ્હાદુરીથી હલ્લો હઠાવવા કુદી પડ્યા. અલ્લાહી અબકરની બુમો પાડતા ફાજલખાને આગળ ધપાવ્યું ને મરાઠા સૈન્યનાં મોખરે ચાલતા યોધાને જમીનપર પાડ્યો. "ચાલો. જે બચવા માગતા હો તે મ્હારી પુઠે ધાવ." આમ બોલતો આગળ ધસ્યો. મુસલમાન સીપાઇઓ 'દીન દીન' પોકારતા તેની પાછળ દોડ્યા. "હરહર મહાદેવ"ની ગર્જના કરતા મરાઠાઓ તેમનાપર યા હોમ તુટી પડી રસ્તો રોકી ઉભા, ફાજલખાનનું - અપસરણુ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડયું. જીવ સટોસટનું કામ હતું. અંતે તે મહા મુશીબતે-મહા પ્રયાસે આ અંધાધુંધીમાં માત્ર સાત આઠ સ્વારો સાથે દરવાજામાંથી નાસી છુટયો.

ફાજલખાનના પલાયન પછી પણ તેની પુઠે રહેલું-ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ સૈન્ય પૂર્ણ બળથી હલ્લો કરનારા સામે ટકાવ કરી રહ્યું; અને નાસી જવાનું તેમને અશક્ય લાગવાથી મરણિયા થઈ તેઓ લડવા લાગ્યા. ઘણા સીપાઇઓ પડ્યા પછી, થોડા ઘણા તો નાસી છુટ્યા પણ બાકીના શરણ થયા, ને પન્હાલાનો કિલ્લો શિવાજીને હાથ આવ્યો.

કિલ્લામાં આગ પૂર જોશથી પથરાતી હતી અને ઉંચે ચડતા ભડકાઓ વચ્ચે આવતી દરેક વસ્તુનો નાશ કરતા, આકાશ તરફ વધે જતા હતા. મીનારા પાછળ મીનારા તડોતડ અવાજ કરતા તુટી પડતા હતા. ચોગાનમાંથી લડનારાઓ દૂર ગયા હતા. હાર પામેલામાંથી કેટલાકો શરણ થયા હતા ને થોડાકોએ આસપાસ જંગલોમાં નાસી આશ્રો લીધો હતો. વિજેતાઓ મ્હોટી મ્હોટી ટોળીઓમાં એકઠા થયા અને ભય સાથે આશ્ચર્યતાથી ભયંકર આગ તરફ જોવા લાગ્યા. હથિયારબંધ જોનારાઓમાં ગણ-ગણાટ ચાલી હતી, તેમાં શિવાજી મહારાજનો સ્વર સંભળાયો-

"વીર મરાઠાઓ! મ્હારા વીર માવલાઓ! જયનો ધ્વનિ કરો! આ હવે જુલમી મુસલમાનોનું રેઠાણુ નથી. આપણું વેર વળ્યું છે! જય ભવાની! જય ભવાનીનો અવાજ મરાઠાઓએ ઉત્સાહ ભેર ઉપાડી લીધો ને તેની સાથે "શિવાજી મહા-રાજનો જય" એવો ઘોષ કર્યો. મુસલમાની ધ્વજા કિલ્લાપરથી ઉતારી તેને સ્થળે

મરાઠાઓએ વિજયવંત ભગવો ઝુંડો રોપ્યો. સર્વત્ર હર્ષનાદ થઈ રહ્યો. આ મંગળ કાર્ય સમાપ્ત થતાં આગ બુજવવા સર્વ યોધાઓ મંડી પડ્યા. બે ત્રણ કલાક પછી મહેલનો ઘણો ખરો ભાગ નાશ કરી, આગ કાબુમાં આવી. મહારાજાએ બીજે દિવસે વિજયની ખુશાલી મનાવી, કિલ્લામાંથી મળેલી લુંટ પોતાના વીર યોધાઓમાં વ્હેંચી આપી. લાંબા વખતથી દુઃખી વિયોગી તારાને સદાશિવરાવ મળ્યો. આનંદરાવ પોતાની પુત્રી જમાઇને મળ્યાથી પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો, તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. કયાં મરણનાં ભયંકર સ્વપ્ન-તેનાં કાળરૂપી સાધનો અને કયાં એકાએક શિવાજી મહારાજનું આવી પહોંચવું. કર્મની ગતિ ન્યારી છે-સર્વ જણ શિવાજીનો ઉપકાર માનવા લાગ્યા. આનંદરાવે મહારાજને પાંચસો સુવર્ણ મોહરો નજર કરી. મહારાજે તે સ્વીકારી તેની પુત્રીને પોતા તરફથી કાપડામાં આપી અને આનંદ આનંદ મનાયો.

ઉપસંહાર

છેવટના પ્રકરણમાં સદાશિવરાવ અને તારાનો મેળાપ આપણે જોયો. વૃદ્ધ વિશ્વાસરાવે પોતાના ભાણેજ સુદ્ધાંત કુટુંબોનો તથા પંઢરપુરના નાશ ભેગો નાશ થયાના સમાચાર વિદિત થતાં તે શોકાવૃત થયો. મોરોપંતે 'હરિની મરજી' એવાં શાંતિનાં વચનો કહી તેને આશ્વાસન આપ્યું. વિશ્વાસરાવે પોતાની પુત્રી જેવી ભાણેજ તારા સાથે રહી પોતાનો બાકીનો કાળ ગાળ્યો.

વસંતપંચમીના દિવસે રાયગઢમાં ધામધૂમ થઈરહી હતી. મુંગા છોકરાના વેષમાં રહેલી રઘુનાથના પ્રેમ પાછળ ભટકતી ઈંદિરાનાં લગ્ન માટે મુકરર થયેલો તે દિવસ હતો. તે દિવસે ઇંદિરાને ઘણા કાળથી ખોયેલું કષ્ટ પ્રાપ્ત થયું. રઘુનાથ જોડે લગ્ન થયાં. મહારાજે પોતે આ લગ્નમાં મુખ્ય ભાગ લઈ લગ્નની સમાપ્તિ કરી વૃદ્ધ ઝુંજારરાવ આ વખતે અત્રે જ હતો. તે, શિવાજીને મળી જઈ મુસલમાનની ઝુંસરીમાંથી સદાને માટે છુટો થયો હતો, તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. ચંદ્રાબાઇએ લગ્નની ધામધૂમમાં ભાગ લઈ પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યો; અને દંપતીને શુભાશીર્વાદ આપ્યા. તેણે પોતાનું બાકી રહેલું જીવન વિરક્ત સ્થિતિમાં સુરેશ્વર ઇશ્વર ભજનમાં ગાળ્યું.

પન્હાલાનો કિલ્લો હસ્તગત થયા પછી, શિવાજીએ અનેક કિલ્લાઓ કબ્જ કર્યા. પ્રથમ પવનગઢ સ્વાધીન થયો, તે પછી વસંતગઢ (વાસોટા)પર હલ્લો કરી, પોતાના વિજયમાં શિવાજીએ ઉમેરો કર્યો. પન્હાલાની આસપાસના સિંહાદ્રિ પર્વતની ટોચપરના તેમજ નીચે કોકણના કિલ્લા જીતી લેવા ટુકડીઓ મોકલી અને તેમાં પણ તેની ઉમેદ પાર પડી. રાગણા અને કેલ્નાહના ગઢો ઘણા શ્રમથી હસ્તગત થયા. કેલ્નાહના કિલ્લાનું નામ બદલી વિશાલગઢ નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું અને હજી પણ તે જ નામથી પ્રશસ્ત છે.

આવી રીતે પ્રતાપગઢ પાસે અફઝુલખાનને મારી, તેના સૈન્યનો નાશ કરી, પન્હાલાની દક્ષિણના અને કૃષ્ણાના કિનારાપરના દેશો શિવાજી મહારાજના તાબામાં આવ્યા અને પોતાની ઉદય પામતી કીર્ત્તિનો સૂર્ય મધ્ય આકાશમાં તપવા લાગ્યો.

રુસ્તમ જમાનને બખ્તાવરખાન છુપે રસ્તેથી કોલ્હાપુર લઈ ગયો. અને બીજે દિવસે કુચ કરી બિજાપુર લાવ્યો. રુસ્તમ જમાન એક મહિના સુધી પીડાયો. ફઝલખાન પણ શરમીંદો થઈ ગયો. આવી નામોશીભરેલી હારથી બાદશાહને ઘણું લાગી આવ્યું. ફઝલખાનને છોકરવાદ-ઉદ્ધત ગણી ઘણો સખત ઠપકો આપ્યો. રુસ્તમ જમાને સાજો થતાં પોતાનું વેર વાળવા પ્રતિજ્ઞા કરી. બાદશાહ પાસે જઈ પોતાની ગફલતી માટે માફી માગી; અને તે નાફરમાનથી શિવાજીનો નાશ કરવાના પક્કા વિચારથી મ્હોટા સૈન્ય સાથે રવાના થયો. શિવાજીએ તેને માર્ગમાં સામે ન મળતાં પન્હાલાના કિલ્લા સુધી આવવા દીધો ને એકદમ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય સાથે તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. જબરજસ્ત યુદ્ધ મચ્યું. પુનઃ બિજાપુરી સૈન્ય હાર પામી નાઠું. તેમનો ઘણો ઘાણ નીકળી ગયો. મરાઠા સ્વારોએ તેમની છેક કૃષ્ણા નદીના કિનારા સુધી પુંઠ મૂકી નહીં. અહીંથી તેણે વિશાલગઢમાં પાયદળ સૈન્ય એકઠું કરવા અન્નાજીદત્તને સંદેશો મોકલાવ્યો. બિજાપુર સૈન્યનો પાછો કેડો પકડ્યો ને તેમને બિજાપુર શહેરના દરવાજામાં પેસાડી પાછા ફર્યા અર્થાત્ છેક બિજાપુર સુધીમાં આવતાં શહેરો ને ગામડાંઓ પાસેથી ખંડણી લઈ વિજયી શિવાજી પાછો ફર્યો.

વિશાલગઢમાં એકત્ર થયેલા પાયદળ સૈન્યને પોતાના સૈન્ય સાથે ભેગી પોતાનું વેર લેવાને કોકણમાં જંજીરાના સીદીના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી. સીદીના મુખ્ય બંદર રાજાપુરીપર ઘેરો નાખી, તેના તથા તેના તાબાનો મુલક કબ્જે કરી, રાયગઢ પાછો ફર્યો. બિજાપુર સરકારે આ ઉપરા ઉપરી હારને લીધે છેડાઈ વારંવાર સૈન્ય મોકલ્યાં, પણ તેમની આવી જ અવદશા થઈ. આથી અંતે કંટાળી શાહજીને મોકલી, શિવાજી સાથે કોલકરાર કરી સંધી કરી.

ખેમસાવંતના દેશપર હલ્લો લઈ જઈ તેનો દેશ શિવાજીએ પોતાના અમલ તળે આણ્યો; અન્તે કેટલીક નાશભાગ કરી-થાકી સાવંત શરણે આવ્યો. શિવાજીની વીરતા વખાણી, તેણે તેને એક પાણીદાર તલવાર ભેટ કરી. એ તલવાર શિવાજીની સુપ્રસિદ્ધ ગણાયલી **भवानी तलवार** છે. મહારાજે તેનો દેશ તેને પાછો સ્વાધીન કરી પોતાની ઉદારતા બતાવી અને તેને પોતાનો જાગીરદાર બનાવ્યો.

આવી રીતે અનેક ફત્તેહો કરી, શિવાજી મહારાજે જુલ્મી મુસલમાનની સત્તા તોડી, અને મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, જે માટે હજી પણ ગવાય છે કે-

"शिवाजी न होत तो सुन्नत होत सबकी"

—ઃઃઃઃઃ—

ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો

પુસ્તકનું નામ.	કિમ્મત.
શિવાજીનો વાઘનખ	૦- ૮-૦
હળદીઘાટનું યુદ્ધ	૦- ૮-૦
નંદનવનનો નાશ	૨- ૦-૦
પેશવાઈની પડતીનો પ્રસ્તાવ	૨- ૦-૦
ઔરંગઝેબનો ઉદય	૨- ૦-૦
પદ્મિની અથવા ભસ્મીભૂત ચિત્તોડ ...	૨- ૦-૦
કત્લેઆમ (નાદિરની દિલ્લીપર ચઢાઈ) ...	૨- ૦-૦
ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય ...	૨- ૦-૦
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય ...	૨- ૦-૦
જનાનખાનાની બીબીઓ	૦-૧૨-૦
લીલા-(યોગની એક વાર્ત્તા)	૧- ૦-૦
ચાંદબીબી	૦-૧૨-૦
ક્લીયોપાત્રા-મિસરની મહારાણી	૦-૧૨-૦
આર્ય આદિત્ય બાપ્પારાવળ	૦- ૪-૦
ભારતલોક કથા (ભાગ ૧ લો)	૦-૧૨-૦
ભારતલોક કથા (ભાગ ૨ જો)	૦-૧૨-૦
રજીયા બેગમ...	૦- ૬-૦
૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન	૦-૧૨-૦

સામાજિક નવલકથા

ગંગા-એક ગુર્જર વાર્ત્તા	૧- ૦-૦
સવિતાસુંદરી	૦- ૪-૦
વિક્રમની વીશમી સદી	૩- ૦-૦
એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટી ખરાબ કી?	૧- ૮-૦
આજ કાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા	૧- ૮-૦
વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ ...	૧- ૮-૦
મહન્ત મહારાજનું મિશન (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)	
સંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન ...	૧- ૨-૦

ઐતિહાસિક

રાજતરંગિણી (ભાગ ૧ લો)	૩- ૦-૦
હૈદરઅલ્લી ને ટીપૂ સુલતાન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧- ૪-૦
લૉર્ડ લૉરેન્સ	૧- ૪-૦
લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીક	૧- ૪-૦
ઔરંગઝેબ	૧- ૪-૦

'ગુજરાતી' પ્રેસમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.	કિમ્મત.
મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર (સચિત્ર)	૧– ૮–
પુરાતન દિલ્હી (૪૦ ચિત્રો)	૨– ૦–
ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ	૧– ૮–
હિંદના લોકોનો ટુંકો ઇતિહાસ	૦– ૩–
યૂરોપનો ઇતિહાસ (રા. મહિપતરામ રચિત)	૦– ૨–
કોલમ્બસનો વૃત્તાંત	૦– ૪–
જગતનાં ઇતિહાસની રૂપરેખા	૦– ૧–

નાટક

વિક્રમોર્વશીય નાટક	૧–૧૨–
રાજભક્તિવિડમ્બણુ	૦– ૨–૦
તપ્રાસંવરણ નાટક	૦– ૨–૦
બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (પાકાં પુઠાં) ...	૦– ૮–૦
બાલકૃષ્ણવિજય નાટક (કાચાં પુઠાં) ...	૦– ૬–૦
દ્રૌપદીદર્શન	૦–૧૨–૦
રામજાનકી દર્શન	૦–૧૨–૦
સાર શાકુંતલ	૦– ૮–૦

જ્યોતિષ

મૃગશીર્ષ અને આર્યોનો ઉત્તર ધ્રુવનિવાસ	૨– ૦–૦
પ્રશ્નપંચાનન	૦– ૨–૦
પર્વોત્સવતિથ્યાવળી	૦– ૨–૦

ન્યાય

ગુજરાતવાસી ન્યાતના ધારા	૧૦– ૦–૦

કોષ

નર્મકથાકોશ (૩ જી આવૃત્તિ)	૨– ૦–૦

પ્રકીર્ણ

ગુજરાતસર્વસંગ્રહ	૨– ૦–૦
ભાઇશંકરગ્રંથમાળા	૩– ૦–૦

નિબંધ

દયારામ અને હાફેજ	૦– ૪–૦
જૂનું નર્મગદ્ય	૨– ૮–૦

વૈદ્યકીય

દીર્ઘાયુષ્ય અથવા લાંબી જીંદગીએ કેમ પહોંચવું.	૦–૧૦–૦
વૈદ્યક વિલાસ (ભાગ ૧ લો)	૦– ૮–૦

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ.